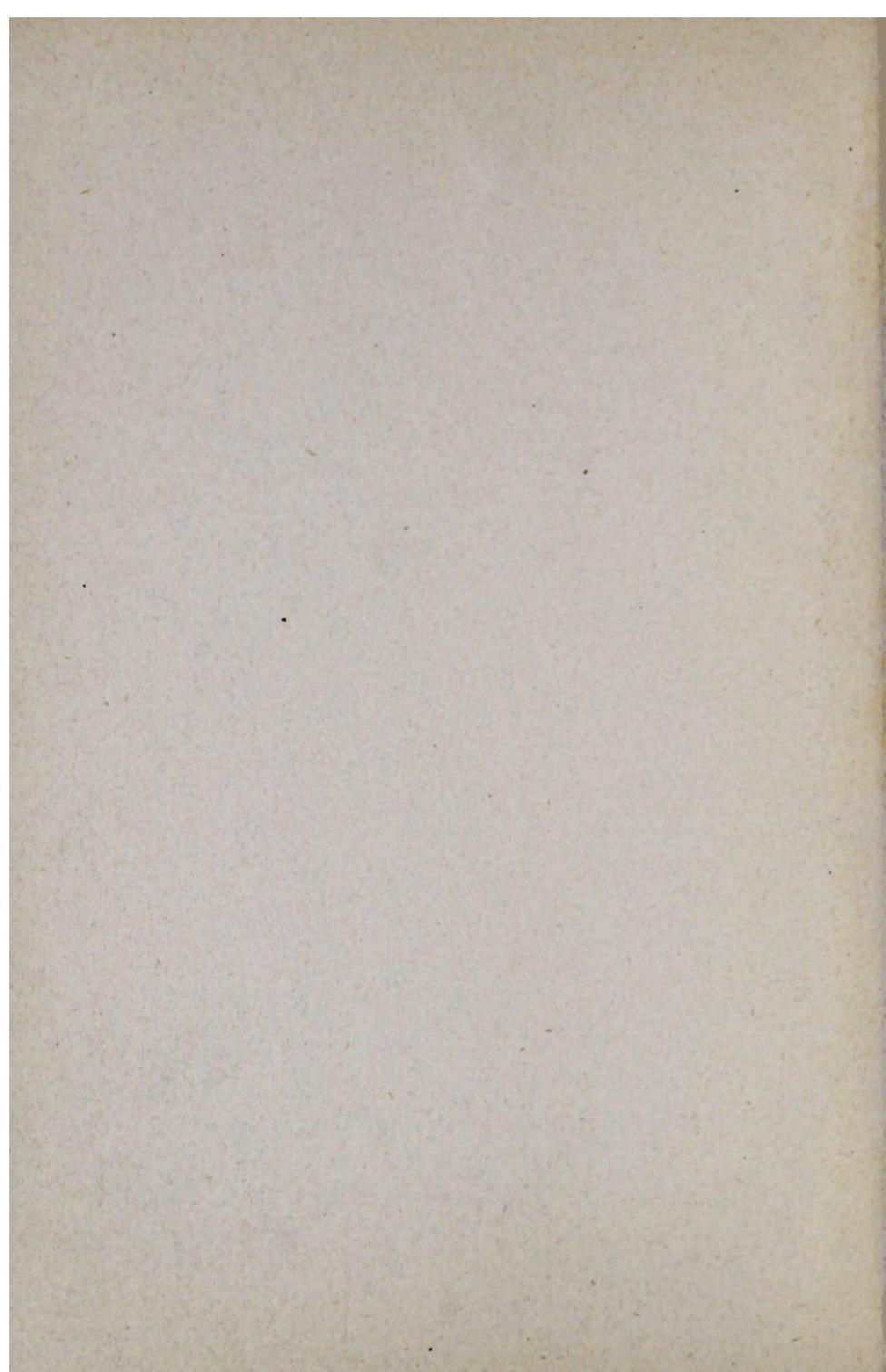
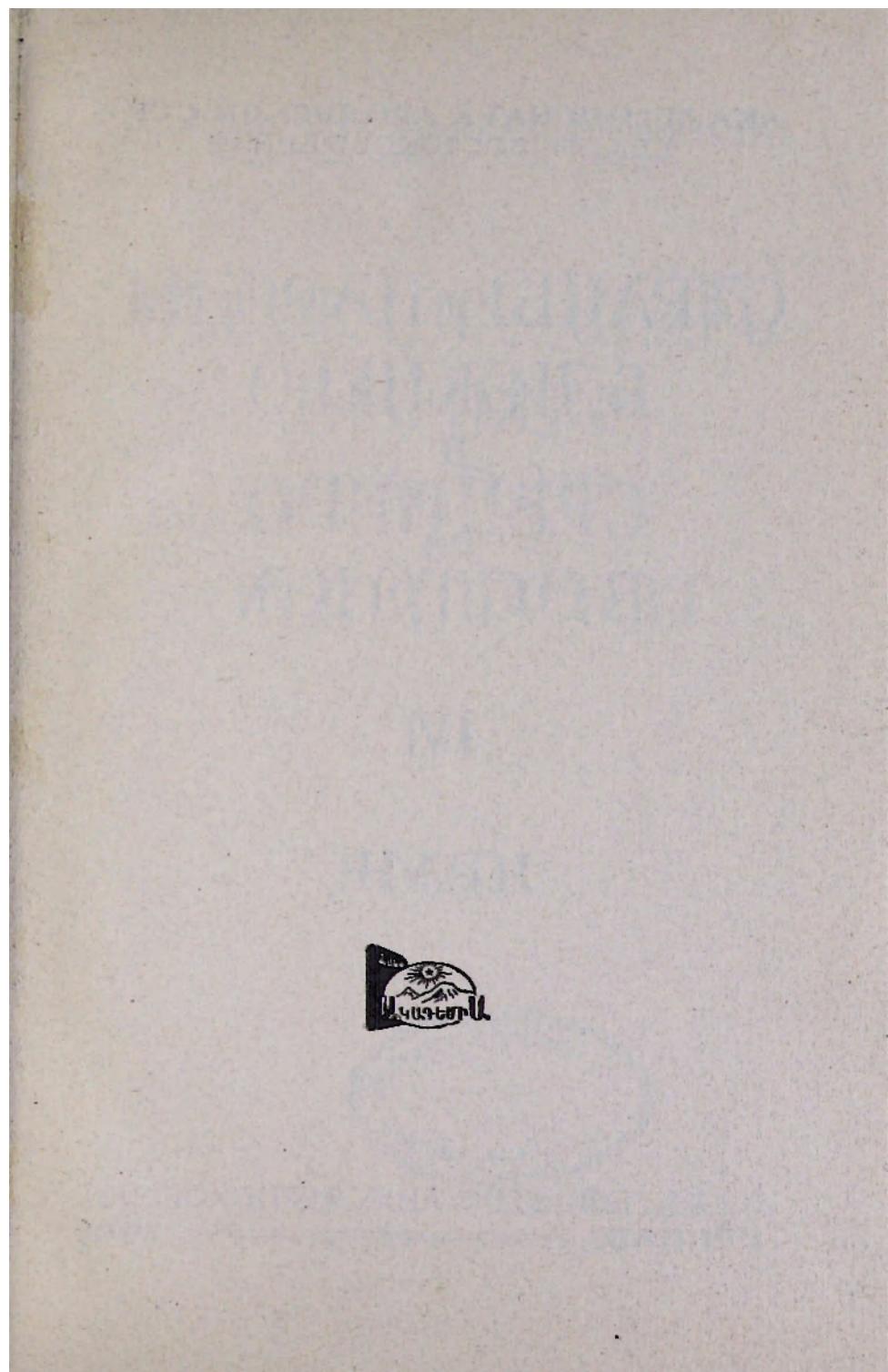

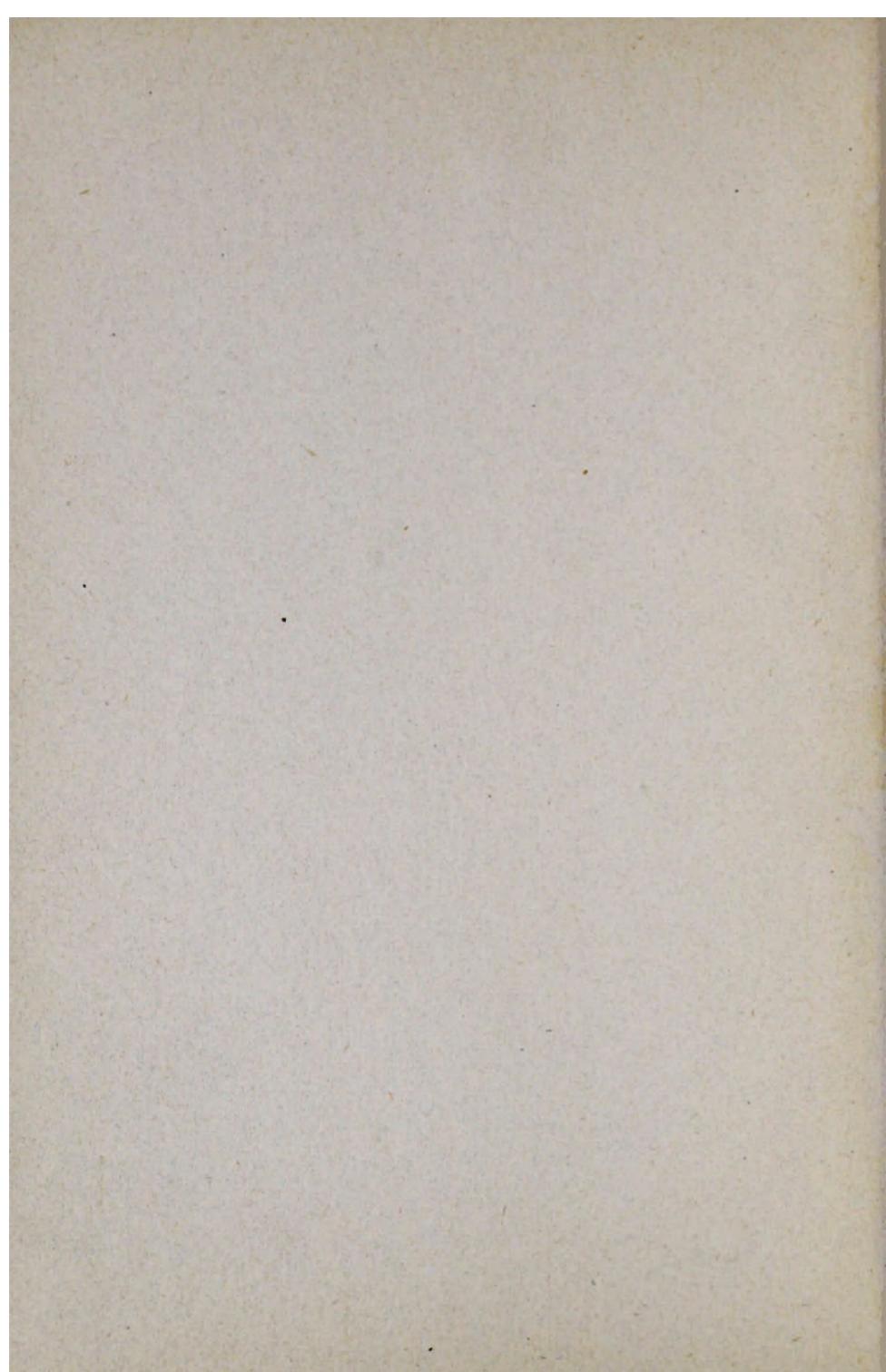
ՄԵՐՈՎԱԼԻ ԵՎ ՄԵՐԱ
ԱՐԵՎԵԼՔ
ԵՐԿՐՈՒՏ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՐԴՅԱՆԻ

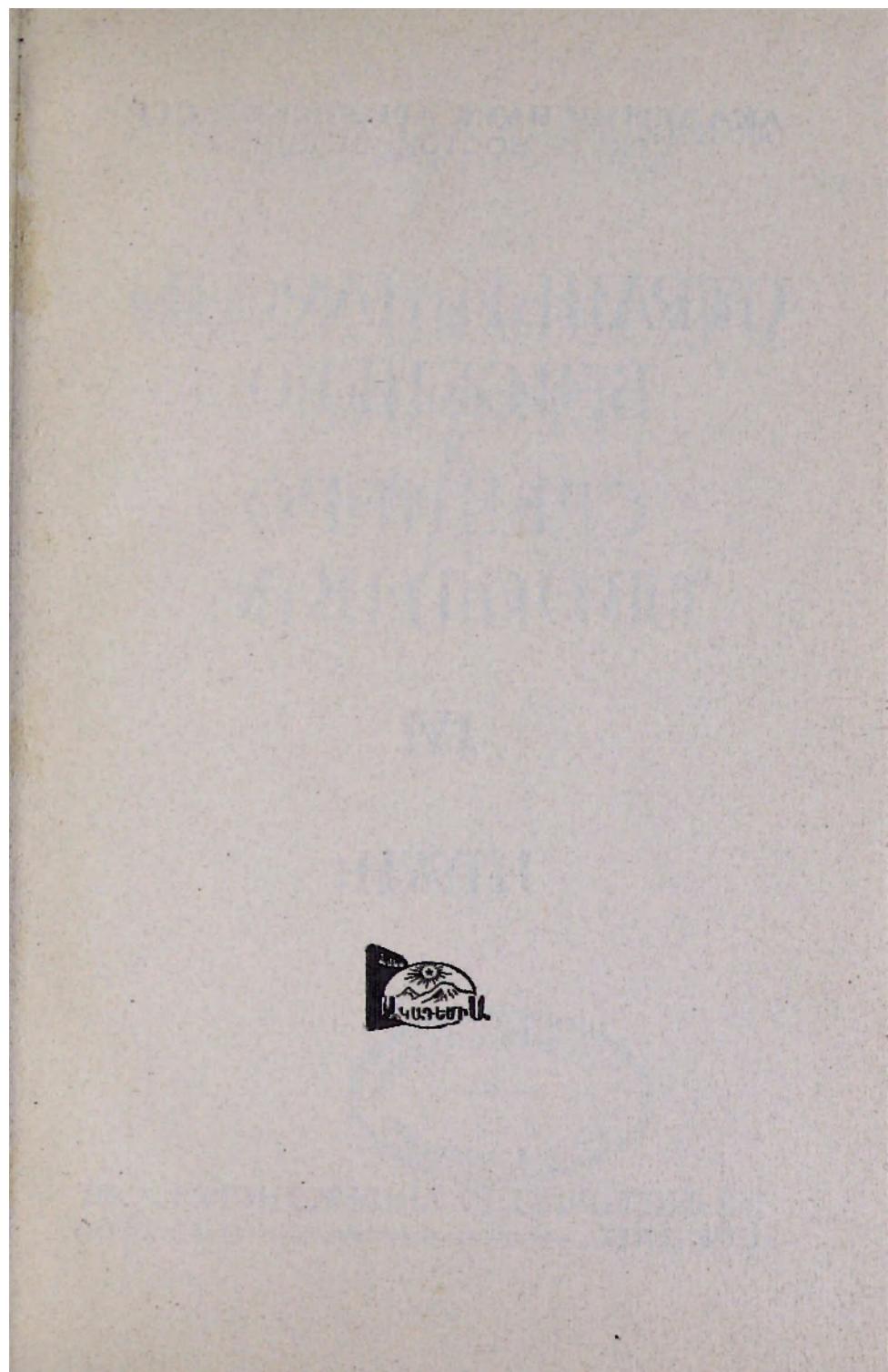
IV

ՏՐԵՎԱՆԾ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ и НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО
и
СРЕДНЕГО
ВОСТОКА**

IV

ИРАН

**ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН — 1969**

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

ՄԵՐՂԱԿՈՐԵՎ ՄԻՋԻ
ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՈՆԵՐ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՅԱՆԵՐ

IV

ԻՐԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԵՐԵՎԱՆ 1969

Ժողովածուն նվիրված է Իրանի նոր ու նորագույն շրջանի պատմության, տնտեսության և մշակութի մի շարք հրատապ պրոբլեմների ուսումնասիրմանը, ինչպես նաև նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության հարցերին:

Հուսարանվում են ազրարային և դասակարգային հարաբերությունները, տարբեր ցեղերի քաղաքական գերը, Իրանում հայկական գաղութի հետ կապված հարցերը և այլն.

Сборник посвящен новой и новейшей истории Ирана, изучению ряда актуальных проблем экономики и культуры, а также вопросам его внутренней и внешней политики.

Освещаются аграрные и классовые отношения, политическая роль различных племен; вопросы, связанные с армянской колонией Ирана, и др.

Խմբագրական կոլեգիա

Հ. Գ. ԽԵԶԻԿՅԱՆ, Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ
(պատ. Խմբագրի), Ն. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
Ե. Դ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ՀԱԶԻՒ ԶՆԻՔ

Редакционная коллегия

Օ. Գ. ԻՆԴՋԻԿՅԱՆ, Գ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ
(ответ. редактор), Ն. Օ. ՕԳԱՆԵՍՅԱՆ,
Ե. Կ. ՍԱՐԿԻՍՅԱՆ, ԱԴՋԻԵ ՋԻՆԴԻ

THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

IV
IRAN

Publishing house of the Academy
of sciences of the Armenian SSR
Erevan, 1969

Ա. Ա. ԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ

ԻՐԱՆՈՒՄ ԽՄԴԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶԸ 1905—1914 թթ.

ԱՅ զարի սկզբին գլխավոր իմպերիալիստական պետություն-ները տեսնգորեն սկսեցին նախապատրաստվել վճռական պայքարի՝ աշխարհը վերաբաժանելու և աղքեցության նոր դուրիներ ձեռք բերելու համար: Այդ պայքարին մեծագույն եռանդով և հետևողականությամբ սկսեց նախապատրաստվել նաև իմպերիալիստական Կիրմանիան, որը XIX դարի վերջերից իր ռազմական և տնտեսական հղորության տեսակետից աշխարհում արդեն զրավում էր առաջատար տեղերից մեկը:

1894 թվականից գաղութային զավթումները դառնում են Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության գլխավոր նպատակը: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած գերմանական իմպերիալիզմը սկսեց նշակել և գործնականում իրագործել արևելքի նկատմամբ ակտիվ քաղաքականություն, որը դարձավ վիլհելմյան Գերմանիայի քաղաքական հավատամքը օօրինագոլիտիկ» անունով:

Գերմանական իմպերիալիզմը՝ մեծ ակտիվություն էր դրսենորում Մերձավոր և Միջին արևելք ներթափանցելու և այդ շրջանում տընտեսական ու քաղաքական գերակշռություն ձեռք բերելու ուղղությամբ: Բնականաբար իրանը չէր կարող դուրս մնալ Գերմանիայի հնտաքրքրությունների շրջանակից, նրա առաջին ակտիվ փորձերը իրան ներթափանցելու ուղղությամբ վերաբերում են անցյալ դարի 70-ական թթ.: 1873 թ. Գերմանիային հաջողվեց իրանի հետ կնքել «քարեկամության, առևտուրի և ծովագնացության մասին» պայմանագիր, որը սկիզբ դրեց այդ երկու երկրների միջև անմիջական հարաբերություններում էր դիվանագիտական և առևտուրական հարաբերություններում առավելագույն բարենպաստ պայմաններ: Հստ ողայմանագրի Գերմանիան ստանում էր աղատ առևտուրի և նավազնա-

ցության իրավունք, կապիտուլյացիոն արտօնություններ, ինչպես
նաև Թեհրանում, Թավրիզում և Բուշիրում հյուպատոսություններ
բաց անելու թույլտվություն: Պայմանագրի 18-րդ հոդվածը նախա-
տեսում էր Գերմանիայի միջնորդությունը այն դեպքում՝, եթե Իրանը
վեճի կամ ընդհարման մեջ մտներ որևիցն երրորդ պետության
հետ¹:

Կնքելով Հիշյալ պայմանագիրը, Գերմանիան ձգտում էր ամ-
րապնդվել Իրանում և հող նախապատրաստել իր հետագա առաջ-
խաղացման համար դեպի Միջագետք և Միջերկրական ծովի ավա-
գանը:

Մինչև XIX դարի վերջը Իրանի նկատմամբ գերմանական քա-
ղաքականության մեջ առանձին ակտիվություն չի նկատվում: Գեր-
մանիան այդ ժամանակամիջոցում դիմավորապես տարված էր Օս-
մանյան կայսրությունում ամրապնդվելու խնդրով: Միայն XX դարի
սկզբին գերմանական կառավարող շրջանները իրենց ուշադրությու-
նը կրկին բնեղեցին Իրանի վրա: 1902 թ. Հունվարին Թեղինում ցա-
րական կառավարության դեսպան Օստեն-Սակենը արտաքին գոր-
ծերի մինիստր Լամզգորֆին գրած նամակում հայտնում էր, որ
կանցլեր Թերենարդ ֆոն Բյուլովը Ռայխստագում արտասանած իր
հառում խոսելով Գերմանիայի համար առևտրական շուկաների ա-
վելացման անհրաժեշտության մասին, որպես գերմանական ապ-
րանքների նոր ու ցանկալի շուկայի, ի թիվս այլ երկրների, նշել
էր նաև Իրանը²:

Կանցլերի նման հայտարարությունը չէր կարող աննկատ անց-
նել: Գերմանական կառավարական շրջաններին մոտ կանգնած ամ-
սագրերից մեկը՝ «Der Tag»-ը անմիջապես հրատարակում է մի
հոդված «Գերմանական համաշխարհային քաղաքականության նը-
պատակները» խորագրով, որի մեջ զարգացվում էր Իրանը գերմա-
նական տնտեսական ազդեցությանը ենթարկելու անհրաժեշտու-
թյան գաղափարը³:

Հասկանալի է, որ Գերմանիայում այդ ժամանակ դեռ չէր կա-
րող մշակված լինել Իրանի նկատմամբ տնտեսական քաղաքակա-

¹ Motamen-oil-molk, Recueil des traités de l'Empire persan avec les
pays étranger, Teheran, 1908, p. 1—13, առև. նաև Գ. Վ. Շիտօվ. Պերսիա
под властью последних каджаров, Л., 1933. стр. 37.

² АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1902. д. 14, л. 6.

³ Նույն տեղում,

նության կոնկրետ ծրագիր, սակայն կարելի էր այնուամենանիվ, կանխատեսել, թե իրանական շուկա Գերմանիայի տնտեսական ներխուժման ինչպիսի հնարավոր ուղիներ կարող են լինել: Օստեն-Սակենը, օրինակ, իր 1902 թ. գրած հազորդագրության մեջ նշում էր այն գլխավոր ուղիները, որոնցով գերմանական առևտրական բաղաքականությունը ձգտում էր թափանցել իրան: Դա Հյուսիսային իրանն էր, հատկապես՝ Տրապիզոն, Էրզրում, Բայազետ ուղին և Պարսից ծոցը, որտեղ դերմանացիները, նրա հայտարարությամբ, ցանկանում են իրենց ձեռքը վերցնել ծովային առևտրի մի մասը¹,

իրանում դերմանական բաղաքականության հետագա ակտիվացմանը մեծապես նպաստեց Բաղդադի երկաթուղու նախագծի իրականացումը: 1903 թ. կնքվեց զերմանո-թուրքական վերցնական կոնվենցիան Բաղդադի երկաթուղու վերաբերյալ: Գերմտնական կապիտալը իր ձեռքն էր վերցնում Կոնիա — Աղանա — Մոսուլ — Բաղդադ — Բասրա ամբողջ դժի շինարարությունը: Պանդերմանական բաղաքարախոսները ցնծությամբ հայտարարում էին, թե «Բաղդադի երկաթուղին մեզ համար ձանապարհ կրացի դեպի իրան և Աֆղանստան: Նա կլինի Բրիտանական Հնդկաստանի վրա կախված մի մերկացված սուրբ»²:

Գերմանական իմպերիալիզմի արևելյան բաղաքականության սկտիվացումը հանգեցրեց նրան, որ Մերձավոր ու Միջին արևելքում իմպերիալիստական պետությունների գաղութային բաղաքականության մեջ սկսվեց միանգամայն նոր շրջան: Սրվեցին հակասությունները Ռուսաստանի և Գերմանիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Անգլիայի միջև: Այս երեք պետություններից յուրաքանչյուրը փորձում էր ամրապնդել իր սեփական դիրքերը և միաժամանակ խորացնել հակասությունները մյուս երկու պետությունների միջև: Գերմանական դիվանագիտությունը իր հաշիվները կառուցում էր Հիմնականում երկու մրցակից պետությունների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի հակասությունների վրա, միաժամանակ աշխատելով նրանցից յուրաքանչյուրին հավատացնել, որ ինքը նրա բնական դաշնակիցն ու բարեկամն է: Օգտագործելով նշված տակտիկան, գերմանական իմպերիալիզմը միաժամանակ աշխատում էր ուժեղացնել անգլո-ռուսական փոխադարձ բախումները Մերձավոր

1 Նույն սեղում, լլ. 77, 78.

2 Бондаревский Г. Л., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток, (1888—1903), Ташкент, 1955, стр. 46.

և Միջին արևելքում, որը հնարավորություն կատար նրան հաղթա-
հարել այդ երկու պետությունների դիմադրությունը Բաղդադի եր-
կաթուղու նախագծի իրականացման հարցում: «Երբ բրիտանացի-
ներն ու ռուսները կսկսեն կրծոտել միմյանց,— գրում էր Վիճելմ
II,— այնժամ մենք կկարողանանք Բաղդադի ձանապարհը դնել մեր
գրպանը»¹:

Մինչև 1904—1905 թթ. Գերմանիան թեև տարեցտարի ուժե-
ղացնում էր իր ազդեցությունը Իրանում, սակայն նրա գործունեու-
թյունը ծավալվում էր գլխավորապես տնտեսական բնագավառում:
Գերմանիային հաջողվեց իրանական մի շարք քաղաքներում հիմնել
առևտրական ֆիրմաներ: Սասնավորապես Համբուրգի առևտրական
ընկերությունները կանոնավոր առևտրական կապեր հաստատեցին
Թուզիրի, Լենգեյի, Մոհամմարայի, Բասրայի և Բահրեյն կղզու հետ²:

Սակայն գերմանական կապիտալը տեսլում էր Իրանում ծա-
վալել առավել լայն գործունեություն: Նա ցանկանում էր իր բաժինն
ունենալ Իրանի բնական հարստությունների շահագործման մեջ:
Այդ նպատակով նա ժամանակ առ ժամանակ շոշափում էր Իրանա-
կան կառավարող շրջանների տրամադրությունը, բայց և միշտ հան-
դիպում էր անգլո-ռուսական դիմադրությանը, որը հաղթահարելու
նպատակով Գերմանիան առաջ քաշեց մի լողունդ: «Իրանը անկախ
երկիր է, և որպես այդպիսին պետք է բաց լինի բոլորի համար»³:
Սակայն տնտեսական տեսակետից բոլոր ազգերի «առաջտության և
հավասարության» գերմանական այդ քաղաքականությունը ևս լը-
տվեց ցանկալի արդյունքներ, որովհետև Գերմանիայի ամրապնդ-
վելը Իրանում Անգլիայի և Ռուսաստանի կողմից դիավում էր որպես
իրենց շահերին անմիջական սպառնալիք ող միայն այդ երկում,
այլև ամբողջ Մերձավոր ու Միջին արևելքում:

Վերոհիշյալ պետությունների սահմանափակումներն Իրանում
հաղթահարելու համար, ոռու-ճամանական պատերազմի տարինե-
րին Գերմանիան նոր գրոհ նախաձեռնեց: Սակայն նրա համար ա-
ռավել բարենպաստ իրադրություն ստեղծվեց պատերազմի ավար-
տից հետո: Երբ որոշվեց ոռու-ճամանական պատերազմի բախտը և

1. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. 1871—1914*. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (GP), bd. 17, № 5213, s. 375.

2. ЦГИА, ф. 560, д. 359, л. 107—108.

3. А. Фукус. Германская политика в Персии. «Новый Восток», №№ 20—21, 1928, стр. 112.

Նուսաստանը դգաց, որ ինքը դուրս է քշվում Հեռավոր արևելքից, եթե ոչ առասարակ, դոնե անորոշ ժամանակով, Պետքը պարուղում նորից աշխուժացավ զեպի Մերձավոր ու Միջին արևելք շարժվելու պահնդական բաղարականությունը: Պետք էր շտապել Մերձավոր և Արևելք, որովհետև Գերմանիան և Անգլիան աշխատում էին կանխել իրեն ինչպես իրանում, այնպես էլ Թուրքիայում: Պատերազմից հետո զեպի Հնդկաստանի սահմանները Ռուսաստանի շարժման Հնարավորության հարցը դարձավ Անգլիայի ինչպես բաղարական, այնպես էլ ուղմական շրջանների հատուկ ուսումնասիրության առարկան: Անգլիայի անհանդսառությունը ավելի էր ուժեղանում զերմանական տարրեր հեղինակների և պաշտոնական ու կիսապաշտոնական մամուլի հողվածների հետևանքով, որտեղ տեսական դատողություններ էին արվում ոռու-ճապոնական պատերազմից հետո ոռուական բաղարականության հնարավոր տրամադրանական ընթացքի մասին: Այդ հողվածներն ուղղակի կրակի վրա լուզ էին ավելացնում: Այսպես, գերմանական «Ասլեռ» հատուկ ամսագրում հայտնվում էր այն տեսակետը, որ Ռուսաստանը պետք է սեանչի դիմի Միջին Ասիայում: Բացի դրանից, զերմանացիների կարծիքով, Ռուսաստանին ոչինչ չէր մնում, քան ելք փնտրել զեպի ծով՝ Պարսից ծոցի ուղղությամբ: Գերմանիան գտնում էր, որ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև ուղղմական բախումը եթե ոչ հիմա, ապա համենայն դեպք մոտիկ ապագայում անխուսափելի է և միաժամանակ շեշտում էր Անգլիայի ղերը ոռու-ճապոնական պատերազմում²:

Նման դատողությունները վերջնականապես անհանգստացրին անդիհացիներին և ռազմական «Argy and Navgy» ամսագիրը հրատարակեց մի մարտական Հոդված այն մասին, որ Հնդկաստանը ձկուք է բերված սրով և պետք է պահպանվի նույնպես սրով³:

Ուսուանգլիական բախումը հասունացնելու քաղաքական գծի պրակտիկ իրականացման նպատակով, գերմանական կառավարող շրջաններն առաջ էին քաշում կոնկրետ նախագծեր, որոնց դգալի մասը ավելի շուտ հետապնդում էին Անգլիային սպառնալու նպատակներ, քան կարող էին գործնականում իրավործվել։ Այս տեսակետից չափազանց հատկանշական է 1905 թ. Հրապարակված գեր-

1 սերկորի ձայնը (շաբաթաթերթ, Բ. տարի, № 30, 1907 թ. հոկտ. 23):

² К. Смирнов, Оборона Индии «Известия штаба Кавказского военного округа», №№ 13—14, Тифлис, 1906, стр. 41—42.

3 Նույն տեղում, էջ 42:

մանական գիտնական էմիլ Վեհսւերի նախագիծը Կասպից ծովի և Պարսից ծոցի միջև շրանցքների մի ամբողջ սիստեմ կառուցելու վերաբերյալ¹:

Այս նախագծի հիմնական նպատակն էր հրանում և Միջագետքում բրիտանական քաղաքականության հաջողություններին հակառակ ստեղծելը և Եվրոպայի ցամաքային պետությունների՝ Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև շահերի միասնություն հաստատելը ընդգեմ Անգլիայի:

Մանրամասն վերլուծության ենթարկելով անգլիական ինժեներ Վիլկոկսի նախագիծը Եփրատի ու Տիգրիսի միջև նավարկելի շրանցք կառուցելու, ինչպես նաև Զմյուռնիայից Փոքր Ասիայի վրայով դեպի Միջին Ասիա երկաթուղային ճանապարհ կառուցելու անգլիական պլանները, էմիլ Վեհսւերը Գերմանիայի կառավարող շրջանների անունից հայտարարում էր, որ այդ նախագծերի իրականացումով կստեղծվի մի նոր անգլիական առևտրական ուղի, որը կոչված է մրցակցել Բաղդադի երկաթուղու հետ։ Սակայն ցուց տալու համար, որ նախագծվող երկաթուղին սպառնում է ոչ միայն Գերմանիայի, այլև Եվրոպայի ցամաքային պետությունների շահերին, այն առումով, որ նրանք ընդմիշտ կղրկվեն Բաղդադի ու Բանդար-Աբբասի ճանապարհով Հնդկաստանի, Զննդյան կղզիների ու Հեռավոր արեւելքի հետ առևտուր անելու հնարավորությունից, գերմանական գիտնական-քաղաքաղետը կոչ էր անում ցամաքային պետություններին՝ միավորվել Անգլիայի դմմ։ Հնդ որում հենց ինքն էլ կատարում էր վերոհիշյալ պետությունների միջև պարտականությունների բաժանում։ Ֆրանսիային առաջարկում էր շարժվել դեպի Հալեպ ու Թասրա։ Գերմանիայի առջև ինդիր էր զնում ավարտել Կ. Պոլիս-Բանդար-Աբբաս երկաթուղին, գրավել Բանդար-Աբբասը և իր ձեռքը վերցնել Պարսից ծոց դուրս գալու բանալին։ Ռուսաստանին առաջարկում էր շրանցք կառուցել էնզելիի և Բաղդադի միջև, եթե նա ցանկանում է, որպեսզի իրեն թույլ տան իր ուղղմական նավատորմը հանել Հնդկական օվկիանոս։

«Գերմանիայի կողմից առաջնորդվող (ընդգծումը մերն է — Վ. Բ.) մայր ցամաքի մեծ պետությունները, — ասվում էր գերմանական այդ առաջարկությունում, — դեռևս կարող են հարված հասցը»

¹ № 86' «Известия штаба Кавказского военного округа», № 22, 1-я треть, Тифлис, 1908, стр. 19—33.

նել թրիտանական համաշխարհային կայսրության անկյուններից մեկին առավել շուտ, քան այդ շենքի կառուցումը կհասնի իր ավարտին։ Իհարկե դա վտանգավոր է... սակայն այժմ կամ երբեքն¹։

Գերմանական այս պլաններում պարզորոշ երևում է Անգլիային Միջաղետքից ու Պարսից ծոցի ավազանից դուրս մղելու և այդ «ավելացած երկրում» իր «Եգիպտոսը» ստեղծելու գերմանական այն հանրահայտ ծրագիրը, որի մասին եվրոպական մամուլը ժամանակին մեծ աղմուկ էր բարձրացրել²։

XX դարի առաջին սասնամյակի անդրո-դերմանական հարաբերությունների հարցը հետեւալ ցինիկ գնահատականն է ստացել կանցլեր Թերնհարդ Յոն Բյուլովի կողմից։ «Մենք պահանջ չենք ներկայացնում անգլիական տիրապետությունների նկատմամբ, միայն ցանկանում ենք, որ մեզ հանգիստ թողնեն և որպեսզի Անդիան, եթե նա ուղում է ուտել ուրիշի պնակից, որը պատկանում է թույլ պետության, մեզ ևս թողնի միասին ուտելու Համաձայնությունը այս իմաստով մեզ համար կարող է լինել միայն ցանկալի»³։

Գերմանական այս երկրիմի քաղաքականությունը առավել ցալտուն դրսեռովում էր իրանում։ 1905 թ. վերջերից, օգովելով իր համար ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, Գերմանիան ըսկըսեց մեծ ակտիվություն ցուցաբերել իրանական կառավարությունից կոնցեսիաներ ստանալու ուղղությամբ։

1905 թ. ցարական կառավարությունը մերժեց շահի խնդրանքը փոխառություն տրամադրելու վերաբերյալ, իսկ Անդլիան նույնպես ընդառաջ շգնաց այդ խնդրանքին։ Շահը ստիպված էր դիմել Գերմանիային, որպեսզի ինչ-որ ձևով ևլով ևլով գտնի վերահաս ֆինանսական կրախից և երկրում սկսված հեղափոխությունից փրկվելու համար։ Գերմանական կառավարությունը, իհարկե, անմիջապես օգտըզեց առիթից և 1905 թ. վերջին, 1906 թ., սկզբին թեհրանում գերմանական գործերի հավատարմատար կոմս Ռեքսի և իրանական կառավարության միջև սկսվեցին համապատասխան բանակցություններ, որոնց արդյունքի մասին իր 1906 թ. մայիսի 31-ի թվակիր հեռագրում Փարիզից նեկլյուզը հաղորդում էր, որ Գերմա-

¹ «Известия штаба...», № 22, стр. 30—33.

² Տե՛ս Ալեքսանդր Յուլիան, Գերմանական համաշխարհային քաղաքականությունը և մահմեղական աշխարհը («Սուրճ», № 7, 1905 թ. հունիս, նոր շրջան, 5-րդ տարի)։

³ Бернгард Бюлов, Воспоминания, М—Л., 1935, стр. 10.

նիան շահի համար հաջողեցրեց 25 միլիոն մարկի փոխառություն¹: Նույն հեռագրում հայտնվում էր նաև փոխառության պայմանների մասին: Շահական կառավարությունը, որպես «փոխատուցում» պարուավորվում էր բավարարել Գերմանիայի հետեւալ պահանջները. գերմանական «Համբուրգ-Ամերիկա» նավային ընկերությանը Համբուրգ — Պարսից ծոց գծի համար իրանական տերիտորիայում տրամադրել նավահանգիստ կամ քարածխային պահեստ. Գերմանիան ստանում էր նաև Բաղդադից մինչև իրանական տերիտորիան կառուցվող խճուղային ճանապարհ մինչև Քերմանշահ կամ Համաղան շարունակելու իրավունք:

Սակայն Գերմանիայի այս պահանջները միանգամից հարվածում էին և Ծովասատանի և Անգլիայի շահերին: Առավել ևս, որ վերջիններս լէին կարող անտարբերությամբ նայել գերմանական հւոռու գնացող այդ նախաձեռնություններին, Այդ պատճառով Անգլիան և Ծովասատանը ձախողեցին այդ գործարքը:

Սակայն գերմանական կապիտալը չէր վճատվում իրանում խողովածիաներ ստանալու և մասնավորապես իրանական ֆինանսների վրա իր հսկողությունը սահմանելու լայնահուն սյաններից: Դեռևս 1905 թ. Մողաքֆեր-էդ-Դին շահը սկզբունքային համաձայնություն տվեց Թեհրանում գերմանական բանկ հիմնելու վերաբերյալ: Սակայն միայն 1906 թ. կեսերին իրանում գերմանական գործերի հավատարմատար բարոն Ռիխարդ Ռուդոլֆ առաջին քեռնարկեց այդ ուղղությամբ: 1906 թ. հունիսի 1-ին իրանական կառավարությանը խոստանալով փոխառություն, նրան հաջողվեց արտաքին գործերի մինիստր նախրոլա խան Մոշիր-էդ Ռուկի հետ կնքել գաղտնի համաձայնագիր Թեհրանում գերմանական բանկ հիմնելու վերաբերյալ²:

Սակայն այս անգամ ևս Գերմանիային շահողվեց հասնել իր նպատակին: Դրա հիմնական պատճառը այն էր, որ այդ շրջանում մեջիսը գեռ չէր հուահատվել սեփական ջանքերով իրանում ազգային բանկ ստեղծելու մտադրությունից և այդ պատճառով թշնամաբար էր վերաբերում դեպի ամեն տեսակի օտարերկրյա փոխառությունները³:

¹ А. Попов, Царская Россия и Персия в эпоху русско-японской войны, «Красный архив», № 53, 1932, стр. 31.

² ЦГИА, ф. 600, д. 345, л. 14—15.

³ И. Загиб, Եղանակ, էջ 116.

Այս խոշընդոտը հաղթահարելու նպատակով գերմանական դի-
զանադիտությունը ուժեղացրեց մեջիսի պատգամավորների շըր-
շանում դերմանոֆիլ կուսակցություն ստեղծելու աշխատանքները:
Այդ բաղաբականությունը որոշակի հաջողություն ունեցավ: Ստեղծ-
վեց գերմանոֆիլ ուժեղ կուսակցություն, որին հարեցին բարձր պե-
տական պաշտոններ զբաղեցնող այնպիսի ազդեցիկ բաղաբական
դևմքեր, ինչպես կաշարական արքայազն Զել էս-Սոլթանը, Սալար
Էդ-Շոլին, առաջին մեջիսի նախագահներ Սանի Էդ-Շոլին և էջթե-
շամ-էս-Սալթանին, լուսավորության մինիստր Մոխրեր-էս-Սալթա-
նին, Ալա-էլ-Սոլթը, ներքին գործերի մինիստր տեղակալ Մոհթե-
շամ-էս-Սալթանին, արդարադատության մինիստր Մոայեդ-էս-
Սալթանին և շատ ուրիշներ¹, որոնք կողմնորոշվում էին դեպի Գեր-
մանիան և Անգլիայի ու Ռուսաստանի դեմ պայքարում ցանկանում
էին լայնորեն օգտագործել Գերմանիային:

Դեռևս 1906 թ. վերջերին զգալով անգլո-ռուսական մերձեցման
րացահայտ տեսնդենցները, գերմանական դիվանագիտությունը տես-
դագին գործունեություն ծավալեց իրանում, աշխատելով ստեղծել
կայուն բազա այդ երկրի գործերին ակտիվ միջամտություն ցուց
տալու համար այն պահին, երբ հարց բարձրացվի իրանի վերաբեր-
յալ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև համաձայնության մասին:

Բանդար-Բուշիրում, որտեղ գերմանացիներն արդեն ունեին
հյուպատոսություն, պահանջվեց նաև առևտրական ֆակտորիա բաց
անելու իրավունք: Երկրում սկսեցին համառ լուրեր շրջել այն մա-
սին, թե Հնարավոր է, որ բելգիական մաքսային աստիճանավոր-
ները փոխարինվեն գերմանական խորհրդականներով: Շատերը
հակված էին նույնիսկ կանխատեսելու, որ գերմանական աղդեցու-
թյունը շատ շուտով կասի թափանցել նաև իրանի ուղմական շրր-
ջանները: Նույնիսկ խոսում էին այն մասին, որ բանակի վերակազ-
մավորման հանձնաժողովի մեջ գործուն մասնակցություն են ունե-
նալու դերմանական սպաները²:

1907 թ. Գերմանիան իրանում նոր, առավել ուժեղ հարձակում
նախաձեռնեց անդլո-ռուսական դիրքերի դեմ: Այդ գործում բացա-
սիկ եռանդ էր դրսեռում ինքը՝ կայզերը, որը Օստեն-Սակենի բնո-
րաշմամբ «նման գործերում հակված էր գերմանական ազդեցիկ

¹ М. С. Иванов. Иранская революция 1905—1911 гг., М., 1957, стр.
210, таб'и նաև АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, л. 2106.

² «Известия штаба...», № 22, стр. 1.

ջինանսական և արդյունաբերական գործիչների կողմը¹: Մանո-
թանալով իրանում գերմանական դեսպանորդ Շտեմրիխի զեկու-
ցագրի հետ Թեհրանում գերմանական բանկ բաց անելու անհրա-
ժեշտության մասին², կայզերը ոգեստից այդ գաղափարով և կար-
գադրեց առանց հապաղելու զբաղվել հիշյալ գործով:

1907 թ. ապրիլին Թեհրան ժամանեց գերմանական խոշոր ֆի-
նանսիստ, «Դերմանական արևելյան բանկի» ղիրեկտոր Հերբերտ
Գուտմանը, Վերջինն հենվելով 1906 թ. հունիսի 1-ի գերմանո-իրա-
նական գաղտնի կոնվենցիալի վրա, իր բանկի անունից դիմեց շա-
հին՝ խնդրելով տալ իրեն Թեհրանում գերմանական բանկ բաց անե-
լու թույլտվություն: Իր ներկայացրած նախագծում Գուտմանը պա-
հանջում էր գերմանական բանկին իրավունք տալ 60 տարի ժամկե-
տով իրանում կատարել բանկային օպերացիաներ, նահանգական
քաղաքներում բաց անել բանկի բաժանմունքներ: Բանկը իրավունք
էր ստանալու Թեհրանում և Թավրիզում ձեռք բերել հողամասեր.
Իրանի տարրեր քաղաքներում հիմնել առևտրական, արդյունաբե-
րական ձեռնարկություններ և ֆինանսական հիմնարկություններ:
Դերմանացիները պահանջում էին բանկն ու նրա բաժանմունքներն
աղատել ամեն տեսակի հարկերից ու տուրքերից, իրենց կողմից
ներմուծված ապրանքների համար չգանձել մաքսատուբքեր, բան-
կին իրավունք տալ կատարել իրանական գանձարանի բոլոր տե-
սակի վճարումները արտասահմանում, կտրել իրանական արծաթ-
յա դրամ, բանկին տալ ամբողջ իրանում հանքային հանածոների
հետախուզման մենաշնորհային իրավունք: Գուտմանը պահանջում
էր նաև հատուկ հողային բանկեր կազմակերպելու, ոռոգման աշ-
խատանքներ կատարելու, չրային ուժերի շահագործման, ոռոգման
և շրմուղի սիստեմներ կառուցելու կոնցեսիաներ: Դերմանական
առաջարկություններում նախատեսվում էր նաև Պարսից ծոցում
բաց անել առևտրական դեպո (Բանդար — Բուշիրով) և միաժա-
մանակ կանոնավոր հաղորդակցությամբ Պարսից ծոցի նավահան-
գիստները կապել գերմանական շրերի հետ: Այնուհետև գերմանա-
ցիները ձգտում էին երկաթուղային ճանապարհով Թեհրանը կապել
իրանա-թուրքական սահմանի հետ իրր թե հեշտացնելու համար
ուխտագնացությունը դեպի շիհիների սրբազն քաղաքներ՝ Քար-
րալա և Նաջաֆ, սակայն իրականում հետապնդելով տնտեսական:

¹ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», д. 17, л. 251 об.

² նույն տեղում:

բաղաքական և ուղմագիտական նպատակներ: Ընդ որում ըստ նախնական նախագծերի այդ ճանապարհը անցնելու էր Թերմանշահի և նավթաբեր շրջանի վրայով դեպի Բաղդադի երկաթուղու հետ միացման կետը: Մի այլ գծով Գերմանիան մտադիր էր Թեհրանը կապել Պարսից ծոցի հետ¹:

Գերմանական այս պլանները լուրջ անհանգստություն պատճառեցին Անգլիային և Ռուսաստանին: Անգլիական թերթերը անմիջապես աղմուկ բարձրացրին, որ գերմանական բանկը մտադիր է վարկավորել աղքային շարժումը Իրանում²: Ռուսաստանը ևս վճռականորեն հանգես եկավ դրա դեմ, հայտարարելով, որ գերմանական նախագծի հաստատման դեպքում ինքը կպահանջի համապատասխան փոխհաստուցում ռուսական բանկի համար³: Դեռևս մինչև Գուտմանի Թեհրան մեկնելը, նրա միսիայի կապակցությամբ Օստան-Սակենը Բեռլինում դրույց է ունենում նախկին արտարին զործերի մինհստր կոմս ֆոն Զիրսկու հետ, որտեղ նա հայտարարում է, որ Ռուսաստանի և Գերմանիայի առևտրական շահերը սինչև այժմ ոչ մի տեղ չեն բախվել: Զի կարելի վիճարկել մեր կենսական շահերը Պարսկաստանում, որոնք պայմտնավորված են մեր աշխարհագրական դիրքով: Հետևաբար յանկալի էր, որ Գերմանիան իր արտադրանքների վաճառքի համար փնտրեր այլ շուկաներ»: Դրան ֆոն Զիրսկին պատասխանում է, որ իրանը անկախ էրկիր է, և այդ պատճառով չի կարելի արգելակել մյուս պետությունների մուտքը իրանական շուկաները⁴:

Ի վերջո անգլո-ռուսական ձնշման տակ շահական կառավարությունը ստիպված էր մերժել Գուտմանի առաջարկը Բայց և նա շեր կարող հաշվի չնստել իրանի բաղաքական շրջանների վրա Գերմանիայի ունեցած աղղեցության հետ: Այդ իսկ պատճառով գերմանական կառավարությանը ինչ-որ չափով գոհացնելու նպատակով շահը թույլատրեց տալ մի փոքրիկ բանկային կոնցեսիան⁵,

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, лл. 230—232, ЦГИА, ф. 560, д. 359, л. 15—17, 59, 62—64, 67—69, 77—79, 94—95, անշ «Известия штаба Кавказского военного округа», 1907, № 19, 1-я треть, стр. 57.

² К. Смирнов, Немецкая школа в Тегеране, «Известия штаба Кавказского военного округа», № 22, стр. 1.

³ АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, л. 229.

⁴ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1907, д. 17, л. 251 об.

⁵ «Գերմանական արեւյան բանկին և իրանական կառավարության միջև հնգամատայնագրի տեխսոր տե՛ս» АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, л. 230—232.

որի մասին Գարտվիգը տեղեկացնում էր արտաքին գործերի մի-
նիստրությանը (Գարտվիգի 1907 թ. հուլիսի 25-ի № 333 հեռադի-
րը). «Երեկ ստորագրվեց գերմանական բանկի վերաբերյալ պայ-
մանագիր զուտ առևտրական հիմքի վրա, առանց որևէց կոնցե-
սիոն արտօնությունների; Պայմանագրի ժամկետն է 45 տարի: Հիմ-
նական կապիտալն է մեկ միլիոն թուման: Բանկի վրա սահմանվում
է շահական կառավարության հսկողությունը»¹:

Այսպիսով իրանական ֆինանսների վրա հսկողություն սահ-
մանելու և իրանը տնտեսապես իրեն ենթարկելու գերմանական այս
փորձը ես ավարտվեց լրիվ անհաջողությամբ:

1907 թ. գարնանից Գերմանիան լայն հարձակում ծավալեց
Անգլիայի դիրքերի դեմ Պարսից ծոցի շրջանում, Գերմանական կա-
ռավարող շրջանները պահանջում էին «իրավահավասար» վիճակ
Պարսից ծոցի շրերում, հակառակ դեպքում սպառնալով դենքի գի-
մել իրենց «իրավունքները» պաշտպանելու համար:

Օգտագործելով Թուրքիայի վրա ունեցած իր մեծ ազդեցությու-
նը, գերմանական կառավարությանը հաջողվեց ստանալ Պարսից
ծոցում Թուրքիային նոմինալ ձևով պատկանող Ֆարուրի կղզում
ծովային կայան կառուցելու իրավունք: Կայզերի հրամանով գեր-
մանական նավատորմը տեսնդորեն նախապատրաստվում էր ուղ-
մական ցույցի Պարսից ծոցի թուրքական շրերում: Անգլիան, բնա-
կանարար, չէր կարող անտարբերությամբ նայել գերմանական այս
ոտնձգություններին իր տիրապետությունների ռարազան վայրե-
րում, և արտաքին գործերի մինիստր Գրեյլ ի լուր ամբողջ աշխարհի
կրկին հաստատեց մարկիզ Լանդստոռնի այն հայտնի դեկլարա-
ցիան, որ որևէց մեկի կողմից Պարսից ծոցում հիմնավորվելու
փորձը Մեծ Թրիտանիայի կառավարության կողմից կդիտվի որպես
«կազու բելի»: Այդ հայտարարությանը հետևեց բրիտանական
ուազմա-ծովային նավատորմի նոր միավորների ժամանումը Պար-
սից ծոց, եվ Գերմանիան ստիպված էր զիշել:

Մուս-ճապոնական պատերազմից հետո ստեղծված միջազգա-
յին նոր իրադրությունը և հատկապես գերմանական քաղաքակա-
նության ակտիվացումը ստիպեց Անգլիային բանակցությունների
մեջ մտնել Ռուսաստանի հետ անգլո-ռուսական համաձայնագիր
կնքելու վերաբերյալ, Այդ նպատակով 1906 թ. մայիսին Պետեր-
րուրդ ժամանեց անգլիական դեսպան Ա. Նիկոլսոնը, որից հետո

1 Ա. Յուկա, նշվ. աշխ., էջ 118.

ոկսվեցին անգլո-ռուսական բանակցությունները¹: Բանակցություններ սկսելով Անգլիայի հետ, ցարական կառավարությունը միաժամանակ գտնում էր, որ անհրաժեշտ է չսրել հարաբերությունները Գերմանիայի հետ: Այդ քաղաքական գիծը իրագործելու նպատակով 1906 թ. Հոկտեմբերին հպվոլսկին մեկնեց Թեոլին: Այստեղ ռուսական արտաքին գործերի մինիստրը աշխատում էր Համոզել Բլուլիքին, որ Անգլիայի հետ բանակցությունները բնավլ ուղղված չեն Գերմանիայի ղեմ և առհասարակ չեն շոշափում ընդհանուր քաղաքականության հարցերը: Միաժամանակ իդվոլսկին թեոլինում ցանկանում էր ձեռք բերել մի այնպիսի համաձայնություն, որն ապահովեր ռուսական շահերն իրանում՝ գերմանական ոտնձգություններից²:

Այդ նոյատակով նա առաջարկեց կնքել ռուս գերմանական համաձայնագիր Բաղդադի երկաթուղու և իրանի վերաբերյալ: Դերմանական կողմը տվեց իր համաձայնությունը³: 1907 թ. փետրվարի 20-ին Հակառակ անգլիացիների ցանկության իդվոլսկին Պետերբուրգում գերմանական դեսպանին հանձնեց ռուս-գերմանական համաձայնագրի նախագիծը: Ռուսաստանը Գերմանիայից պահանջում էր իրանական սահմանի մոտ և իրանի տերիտորիայում չկառուցել Բաղդադի երկաթուղու ճյուղավորումներ, պաշտոնապես հայտարարել, որ Գերմանիան իրանում չունի քաղաքական շահեր և ճանաշել ռուսական այդպիսի շահերի առկայությունը չյուսիսարևին իրանում: Ռուսաստանը Գերմանիայից պահանջում էր նաև իրանի այլ մուսում փորձեր չկատարել կոնցեսիաներ ստանալու ուղղությամբ: Փոխարենը նա խոստանում էր արգելքներ չհարուցել Բաղդադի երկաթուղու շինարարության գործում⁴:

Գերմանիան սակայն այս նախագծի որոշ «ռուզումների» պատըրվակի տակ ըստ էության ներկայացրեց սեփական նախագիծ, որտեղ ոչ միայն չէր հրաժարվում իրանում երկաթուղիներ կառուցելու իր սլաններից, այլև կոնկրետ առաջարկներ էր անում թեհրանից մինչև Բաղդադի մագիստրալը երկաթուղային գիծ կառուցելու վերաբերյալ⁵:

Ցարական կառավարությունը մերժեց այդ առաջարկը: Անգլո-ռուսական բանակցությունների հաջող ընթացքը, սակայն, ստիպեց

1 «История дипломатии», т. II, М., 1963, стр. 608.

2 Նույն տեղում, էջ 614:

3 „Die Grosse Politik“, Bd. XXV, т. I, № 8649, ss. 231—234.

4 Ibid, № 8580, s. 123—124.

5 Ibid, № 8588, s. 137—141.

գերմանական կառավարությանը իր շահերի տեսակետից միան-
գաման զգաստորեն գնահատել անգլո-ռուսական Անտանտի ըս-
տեղժման ապագա հետևանքները:

Եվ թերևս այդ էր պատճառը, որ 1907 թ. կեսերից իրանական
գործերի վերաբերյալ գերմանական քաղաքականության մեջ նկատ-
վում է որոշ փոփոխություն: Կայսերական արտաքին գործերի մի-
նիստրությունում մշակվում է անգլո-ռուսական մերձեցումը խո-
շընդուուելու և Ռուսաստանի հետ գերմանո-ռուսական հարաբերու-
թյունների վիճելի հարցերի վերաբերյալ համաձայնության գալու
դիմ: 1907 թ. հունիսի 18-ին Գերմանիան գիմում է Պետերբուրգին
հետեւալ առաջարկությամբ, գերմանական կառավարությունը պար-
տավորվում է ոչ ուղղակի ոչ էլ անուղղակի ձեռվ, իր հպատակների
միջոցով, փորձեր շկատարել Հյուսիսային Իրանում երկաթուղային,
խճուղային կամ հեռադրական կոնցեսիաներ ստանալու ուղղու-
թյամբ, պայմանով, որ Ռուսաստանը կղադարեցնի իր դիմագրու-
թյունը Բաղդադի երկաթուղու շինարարության հարցում և իրանա-
կան տերիտորիայում կհոգա կառուցել Թեհրան-Խանեկին երկա-
թուղային գիծը, որը թուրք-իրանական սահմանի մոտ կմիանա
Բաղդադի երկաթուղու Սեղիչե-Խանեկին գծի հետ: Գերմանիան
առաջարկում էր նաև երաշխիքներ տալ, որ Թուրքիայի և Իրանի
հաղորդակցության ճանապարհների միջև չեն սահմանվի տրան-
զիտային մաքսատուրքեր և դիմերենցիալ տարիքներ և որ գերմա-
նական առևտուրը Իրանում կօգտվի լրիվ աղատությունից¹:

Սակայն գերմանական այս առաջարկությունը անպատասխան
թողնվեց Պետերբուրգի կողմից, որովհետեւ նախ դա դիտվեց որպես
շատ հեռու գնացող նախագիծ, և ապա այդ ժամանակ Անգլիայի
և Ռուսաստանի միջև Իրանը աղդեցության գոտիների բաժանելու
րանակցություններն ավարտվում էին: Վերջապես 1907 թ. օգոս-
տոսի 31-ին կնքվեց անգլո-ռուսական համաձայնագիրը:

Այսպիսով գերմանական վտանգը և ազգային-ազատագրական
շարժման վերելքը Իրանում պայմաններ ստեղծեցին երկու վաղեմի
մրցակիցների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի համագործակցության
համար: Այս երկու պետությունները պարտավորվում էին փոխա-
ղարձ աշակցությամբ խափանել իրենց «ազդեցության շրջանա-
կում» ամեն մի օտար ոտնձգություն:

¹ ԱԳԻԱ, ֆ. 1276, դ. 929, լ. 272—273.

Գերմանական դիվանագիտական շրջաններում անգլո-ռուսական համաձայնագիրը մեկնաբանվեց որպես իրանում գերմանական շահերի դեմ ուղղված մի ակտ։ Այդ պատճառով գերմանական սամուլը անմիջապես լայն կամպանիա ծավալեց անգլո-ռուսական բլոկի դեմ։

Գերմանիան անմիջապես կառչեց երկրում լայն տարածում ստացած Շիրանը իրանցիների համար լոգունգից, օգտագործելով իրանի ժողովուրդների ազգային զգացումներն ու հակահմագերիալիստական տրամադրությունները Անգլիայի և Ռուսաստանի դեմ։ Գերմանական այս քաղաքականությունը հետևյալ ձևով է բնութագրել իրանում ռուսական դեսպան Գարտվիդը իր 1908 թ. փետրվարի 14-ի հեռագրում. «...իրանում, ինչպես և Թուրքիայում իրենց ներկայացնելով որպես մահմեդականների անկեղծ բարեկաս ու հովանավորող, գերմանացիները եռանդագին լուրեր են տարածում այն մասին, որ իրը իրանում գերմանական քաղաքականության նպատակը հենց այն է, որ պաշտպանեն նրա ինքնուրույնության և անկախության իրավունքները Ռուսաստանի և Անգլիայի ուսնագություններից։ Որ Հիշյալ երկու պետությունները տասնյակ տարիների ընթացքում մեծ ջանքեր էին գործադրում, որպեսզի իրանը ենթարկեն իրենց բացառիկ ազդեցությանը, կասեցնելով նրա գործողությունների ազատությունը, արգելակելով նրա առաջադիմության ճանապարհը, զրկելով նրան հաղորդակցության ճանապարհների՝ կուլտուրայի և քաղաքակրթության այդ հաղորդիչների կառուցման իրավունքներից»¹։

Գերմանական դորժակալներն աշխատում էին երկրում ստեղծել այնպիսի տպավորություն, թե իրը Գերմանիան համակրում է իրանական սահմանադրական ու ազգային շարժմանը և շահագըրգուված է իրանի տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույնության ամրապնդման մեջ։ Իրանական ազգայնականներին իրենց կողմը գրավելու նպատակով գերմանական ներկայացուցիչները հանդես էին դալիս իրանական սահմանադրության պաշտպանի դերում²։ Գերմանական այդ քաղաքականության իմաստը համապարփակ ձևով բացահայտել է Գարտվիդն իր վերոհիշյալ հեռագրում, որտեղ նա գրում էր, որ մինչև այժմ իրանում չունենալով ուղղակի շահեր և հատկապես ոչ կոնցեսիաներ, ոչ արդյունարերական ձեռ-

¹ АВПР. ф. «Персидский стол», 1908. д. 915, л. 124—125 об.

²Տե՛ս «Представители Турции и Германии в Персии в роли защитников персидской конституции», «Известия штаба...», № 22, стр. 34—35.

Նարկություններ, ոչ հիմնարկություններ, գերմանացիները կարող են միանգամայն անտարբեր նայել զարգացող իրադարձություններին, միաժամանակ շողոքորթելով և հեղափոխական էնջումեններին, և մեջլիսին, և' մինխստըներին, և' հենց իրեն շահին, սպասելով իրադարձությունների հետագա պարզացմանը: Նրանք այն աստիճանի հանգիստ են պահում իրենց, որ ընկալվում է որպես նրանց կողմից իրանի ներքին գործերին ամենաշնչին շափով իսկ շրջամտելու պացուց:

Այս ճկուն քաղաքականությունը Գերմանիային բերում էր որոշակի հաջողություն:

Այս տեսակետից իրենց հովանավորողներից ետ շէին մնում եղիսթուրքական գործիները: Քողարկվելով «Հեղափոխական» լոգունգներով և ներկայանալով որպես «Եղայրակից» տղզի ուայքարի շերմ կողմնակիցներ ընդդեմ իսլամի թշնամիների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի, նրանք ես սիրախաղ էին անում իրանական հեղափոխականների հետ: Խոսելով այդ մասին, Թավրիդի ռուսական զիխավոր հյուպատոսության կառավարիլ Ա. Միլերը 1909 թ. հունիսի 4-ին հայտնում էր իր կառավարությանը, որ նույնիսկ իրանական լիբերալ կոմիտեների զիխավոր խորհուրդը երիտթուրքական հայտնի գործիլ Ահմեդ Ռիզա բեյին ընտրել է իրանական ժողովրդի ներկայացուցիչ և պաշտպան ամբողջ աշխարհի պաղամենտների առջև:¹

1907 թ. անգոռ-ռուսական համաձայնագիրը ղայրույթի փոթորիկ առաջացրեց Գերմանիայում: Կառավարության մոտ կանգնած դերմանական մամուլը վճռական հակահարձակման անցավ այդ համաձայնագրի դեմ, պահանջելով Գերմանիային հանձնել այդ համաձայնագրով սահմանված այսպես կոչված «Հեղոք գոտին»²: Միաժամանակ Թեհրանում գերմանական գործերի հավատարմատար բարոն Ռիխտհոֆենը հտալիայի և Ավստրիայի մասնակցությամբ նույնպիսի կամպանիա ծավալեց իրանում, մեղադրելով Ռուսաստանին և Անգլիային իրանը բաժանելու ձգտման մեջ:

Մտամբուկում ռուսական դեսպան Զինովիկը իր 1907 թ. հոկտեմբերի 1-ի և 8-ի հաղորդագրություններում հայտնում էր իր կառավարությանը, որ հենվելով մեջլիսի գերմանոֆիլ խմբի վրա

¹ АВПР. ф. «Персидский стол», 1908. д. 915, л. 125—125 об.

² АВПР. ф. «Персидский стол», 1909. д. 540, л. 52.

³ АВПР. ф. «Канцелярия МИД», 1907. д. 17, л. 251.

Միխտհոփենը իրանում նախապատրաստում է պետական հեղաշրջում և որ այն իրագործելու համար գերմանացիներն աշխատում են ներգրավել նաև սուլթանին¹: Հստ երկույթին գերմանական գործերի հավատարմատարն այն աստիճան համոզված էր այդ հեղաշրջման հաջողության մեջ, որ հավատացնում էր Թեհրանում հոլլանդական գևաղանորդին, թե շուտով թեռինի փողոցներում թերթերը կազմարարեն անգլո-ռուսական համաձայնագրի ոչնչացման մասին²:

Այդ նպատակով Միխտհոփենը մասնակցում է նաև մեջլիսի ղաղտնի նիստին, որին ներկա էին միայն գերմանացիների կողմանակից պատգամավորները էջթեշամ-էս-Սալթանեի գլխավորությամբ:

Նիստում Միխտհոփենը խորհուրդ էր տալիս նրանց բոյկոտի և նթարկել անգլո-ռուսական համաձայնագրի և հույս դնել Վիլհելմ կայսեր հպոր աշակցության վրա³:

Սակայն չկարողանալով ի կատար ածել իր այդ մտադրությունները, առավել ևս ձախողվելով խոշոր կոնցեսիաներ ձեռք բերելու գործում, Գերմանիան որոշ շափով փոխեց իր գործելակերպը, հիմնական ուշադրությունը գարձնելով իրանում իր կողմնակիցների միվը մեծացնելու և գերմանուֆիլ տրամադրություններ ունեցող մըտավորականության մի ամբողջ բանակ ստեղծելու հարցի վրա: Այս տեսակետից խիստ կարևոր նվաճում էր 1907 թ. սեպտեմբերին Թեհրանում գերմանական արական դպրոցի հիմնումը: Դպրոցը հիմնականում ֆինանսավորվելու էր գերմանական կառավարության կայսերական ֆոնդի կողմից, որը այդ նպատակի համար բաց էր թողնելու տարեկան 30 հազար մարդկան նույնպիսի քանակությամբ զումար տալու էր նաև իրանական կառավարությունը⁴, Դպրոցի լրացուցիչ ծախսերը հողալու համար նախատեսված էր նաև օգտագործել իրանում ապրող գերմանացիների նվիրատվությունները: Դըպրոցում հիմնականում սովորում էին պետական ծառայության մեջ գտնվող աստիճանավորների, մեծահարուստ վաճառականների ու հողատերերի զավակները: Այդ հանդամանքը հանրավորություն էր տալիս գերմանացիներին ազդեցություն ձեռք բերել վերոհիշյալ

¹ Նույն տեղում, թ. 252, նաև Ա. Ֆուկս, նշվ. աշխ., էջ 124:

² АВПР. ф. «Персидский стол», 1907, д. 914, л. 335 об—336.

³ Նույն տեղում:

⁴ ЦГИА, ф. 560, д. 369, л. 1—4. АВПР, ф. «Персидский стол», д. 915, л. 220—223.

խավերի շրջաններում, և նրանց օգտագործել իրանում գերմանական քաղաքականության նվաճումների համար:

Ըուսաստանը և Անգլիան մեծապես անհանգստացած էին այդ դպրոցի ստեղծումով; Եվ դա ոչ միայն այն պատճառվ, որ այն հանդիսանալու էր Գերմանիայի քաղաքական ազդեցության ուժեղացման գործիք իրանում, այլև այն բանի հետևանքով, որ ինչպես նշվեց, Գերմանիան բացահայտ աշխատում էր թափանցել շեղոք գոտին: «Ակամայից մտածում ես,— գրում էր ցարական կառավարության արտաքին քաղաքականության տեսաբաններից մեկը,— որ դա Գերմանիայի միջոցառումների առաջին քայլն է իրանում, որ նա ազատորեն կարող է իրագործել այն գոտում, որն ըստ անգլո-ռուսական համաձայնագրի մնացել է չեղոք: Հստ որոշ թերթերի, այն արդեն հանդիսանում է Գերմանիայի տենչանքների առարկան: Այդ գոտին այնպիսի ավետյաց հողեր է պարունակում, ինչպիսիք են նավթարեր շրջանը թուրք-իրանական սահմանի մոտ, իրանի միակ նավարկելի գետի՝ Կարունի ավազանը, ամբողջ Պարսից ծոցի առափնյա շրջանը Բանդար-Բուզիր նավահանգստով և Ֆարսի մեծ մասը Շիրազ քաղաքով»¹:

Իր քաղաքական նպատակները իրանում իրագործելու համար Գերմանիան լայնորեն օգտագործում էր նաև Թուրքիային: 1905 թ. ոռուսական պարտությունը Հեռավոր արևելքում կենդանացրեց նաև «Հիվանդ մարդուն» և դրդեց նրան տերիտորիալ զավթումներ կատարել իրանի հաշվին: 1905 թ. աշնանը թուրքական զորքերն անցան իրանա-թուրքական սահմանը և դավթեցին մի շարք սահմանամերձ տերիտորիաներ: Գերմանիան կենսապես շահագրգուված էր Թուրքիայի այդ քայլով, որովհետև նախազգում էր, որ Անգլիան և Ռուսաստանը փոխադարձ համաձայնությամբ պետք է շտապեին պինդ փակել իր առաջ իրանի դռները և փշրել իր երազը՝ թաղդադի երկաթուղին երկարաձեղել մինչև իրան Միաժամանակ Գերմանիան իր հաշիվները կառուցում էր այն բանի վրա, որ Թուրքիայի միջոցով ձնշում կգործադրի Անգլիայի և Ռուսաստանի վրա և ընդհանուր որսից կունենա իր բաժինը:

Սկզբնական շրջանում Գերմանիան այդ քայլը աշխատում էր իրագործել առաջարկելով իր միջնորդությունը թուրք-իրանական սահմանային վեճում:

¹ К. Смирнов, Немецкая школа в Тегеране, «Известия штаба...», № 22, стр. 10.

1906 թ. Իրանում ոռուսական հյուպատոսները հայտնում էին իրենց կառավարությանը, որ իրենք ավելի ու ավելի են համոզվում, որ Թուրք-իրանական վեճում Գերմանիան որոշակիորեն խաղում է գրգռիչ դեր, հույս ունենալով Դուան վրա անգլո-ռուսական աղ-ղեցության անհաջողության դեպքում, Հարմար պահին հանդես գալ միջնորդի, առավելապես Իրանի փրկարարի դերում, դրա համար, իհարկե, պահանջելով համապատասխան վարձատրություն: Գեր-մանիան իր այսպիսի միջնորդության իրավունքը հիմնավորում էր 1873 թ. Իրանի հետ կնքած պայմանագրի 18-րդ հոդվածով, որը իրավունք էր տալիս իրեն Իրանի վեճի կամ տարածայնության դեպքում որևէ երրորդ պետության հետ հանգես գալ միջնորդի դերում¹:

1907 թ. Թուրքիան ուժեղացրեց իր ագրեսիվ գործողությունները Իրանի նկատմամբ: Դա ըստ էության Գերմանիայի բողոքի արտահայտությունն էր անգլո-ռուսական համաձայնագրի դիմ²: Անդիհական դիվանագիտությունը անմիջապես շտապեց այդ վեճի բորբոքման պատճառները բարդել Գերմանիայի և Ռուսաստանի վրա: 1907 թ. Հոկտեմբերի 24-ին «Թայմ»-ը հանդես եկավ մի խմբագրականով, որտեղ շարադրվում էր Անգլիայի տեսակետը թուրք-իրանական կոնֆլիկտի բորբոքման վերաբերյալ: Այնտեղ ասված է. «Անգլո-ռուսական բանակցությունները համաձայնագիր կնքելու վերաբերյալ... ուղղակի համընկան Իրանի և Թուրքիայի միջև փոխհարաբերությունների ճգնաժամի հետ: Ներկայումս հա-մաշխարհային քաղաքականության ծանրության կենտրոնը ընկած է Երկաթուղիների երկու ապագա գծերի միջև. Թուրք-գերմանական, որը շարունակվելով Մոսուլից, պետք է անցնի Տիգրիսի Հովտով մինչև Քուվեյթ, և ոռու-պարսկական, որը անցնելու է Զուլֆայից Արաք և ապա ուղիղ գծով Թավրիդի վրայով մինչև Պարսից ծոց (Թուշիր): Նախագծելով այդ երկու երկաթուղային գծերը Գերմա-նիան և Ռուսաստանը բնականարար նկատի ունեին Իրանի արկ-մբայան մասի՝ Ռումիա լճի շրջակայքի հարստությունները: Այս-տեղից էլ այդ երկում հիշյալ երկու պետությունների շահերի բա-խումը³:

1 АВПР, ф. «Персидский стол», 1906, д. 908, л. 207—209.

2 Х а п-з а д е, Положение в Персии «Тифлисский листок», 9 ноября 1907 г.

3 М. А р д а т о в. Турецко-персидский пограничный конфликт («Изве-
стия штаба Кавказского военного округа», 1907, № 21, 3-я треть, Тифлис,
1908, стр. 1—3).

Այսպիսով անգլիական կառավարությունը փաստորեն հայտարարում էր, որ ինքը թուրք-իրանական վեճի հարցում որևէ շահ չունի, Գևորգաբար ձեռնպահ՝ է մնալու Ռուսաստանի հետ համագործակցելուց Բացահայտելով Անգլիայի այս քաղաքականության մթին ծալքերը, Քերմանում ոռւսական հյուպատոս Աղամովը գրում էր. «Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը բանակցությունների մեջ և մտել թուրքիայի հետ Բաղդադի երկաթուղու հարցում զիշումներ ստանալու վերաբերյալ, փոխարենը խոստանալով հրաժարվել սահմանային վեճին միջամտելուց...»¹:

1907 թ. վերջերին և 1908 թ. սկզբներին իրանա-թուրքական վեճը էլ ավելի բորբոքվեց. Վերլուծության ենթարկելով Մերձավոր և Միջին արևելքում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, գիրմանական դիվանագիտությունը որոշեց առավել ակտիվորեն օգտագործել Թուրքիային՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով. Դիրմանիան ուղղակի սկսեց հրահրել թուրքիային տերիտորիալ զավթումներ կատարել իրանում և Ռուսաստանի զինված զիմագրություն գեպբում նույնիսկ պատերազմ բակը նրա գնման Թուրքիայում գտնվող ռուսական հյուպատոսները 1908 թ. գարնանը անընդհատ հաջորդում էին իրենց կառավարությանը Թուրքիայի ռազմական պատրաստությունների մասին: Նըրանք հայանում էին նաև, որ Թուրքիայում շրջում ևն համառ շշուկներ մոտակա ռուս-թուրքական պատերազմի մասին²:

Միաժամանակ գերմանական հետախուզությունը իրանական Աղբբեզանում և Թուրքիստանում լայն գործունեություն ծավալեց տեղական բնակչության մեջ հակառաւսական տրամադրություններ բորբոքելու և այդ շրջանների վերաբերյալ ռազմա-քաղաքական հետախուզական տվյալներ հավաքելու ուղղությամբ³: Թուրքական էմիսարները, որոնց ղեկավարում էին գերմանական հետախուզությունները, Աղբբեզանում լայն ագիտացիա ծավալեցին, կոչ անելով կազմակերպել համընդհանուր ապստամբություն ինքնավարություն ձեռք բերելու նպատակով: Նրանց կողմից նույնիսկ մշակված էր ապստամբության մանրամասն պլան, որն իրագործելու համար մեծ քանակությամբ դրամ, դենք ու դինամիթեր էր⁴ մատակարար-

1 Турско-персийская пограничная спорная полоса, «Сборник Главного управления Генерального штаба», выш. 58, март 1914, СПб, стр. 79.

2 ЦГИА Груз. ССР. ф. 15, д. 67, л. 104об, 117, 117об.

3 Նոյն տեղում, թ. 2օ3.

4 Автономия Азербайджана, «Тифлисский листок», 1908, 11 октября.

վում տարրեր էնջումեններին, նման միջոցառումների նպատակն
էր իրանական ժողովուրգների աղջային-աղատագրական շարժումն

օգտագործել իրենց բաղաքական ծրագրերն իրագործելու համար:

Օրինակ, ակնհայտ փաստ է, որ գերմանական ու թուրքական

զործակալներն ուժգին թափով պանխամիստական պրոպագանդա

էին մղում Ալբրեչանը Թուրքիային միացնելու օգտին¹:

1909 թ. գարնանը ոռուական զորքերի մուտքը Աղրբեջան էր ավելի ուժեղացրեց տեղի բնակչության հակառական տրամադրությունները, որից անմիջապես օգտվեցին գերմանացիները, ծավալելով բուռն ագիտացիա այն մասին, թե ոռուական կառավարությունը ցանկանում է Աղրբեջանը միացնել Ռուսաստանին (տե՛ս Սիլերի 1909 թ. ապրիլի 26-ի թվակիր հեռագիրը)²: Թեովինում անմիջապես կաղմակերպվեց այսպիս կոչված «Պարսիկ ժողովրդի շահերի պաշտպանության կոմիտե», որը հայտարարեց, թև իրանի դրավումը որևէ մեկի կողմից անխռուսափելիորեն հարուցի միջադրային կոնֆլիկտ³:

Պանդեմանական մամուլը կատաղի կամպանիա ծավալեց իրանում անգլո-ռուսական բաղաքականության դեմ, միաժամանակ հորդորելով Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը ավելի եռանդուն բաղաքականություն վարել իրանում, շեշտելով, որ Գերմանիան շափաղանց շահագրգոված է այդ երկրի ձակատագրով⁴:

Վերոհիշյալ իրադարձությունների կայակցությամբ 1909 թ. Թուրքիան կրկին ընդարձակեց իր տերիտորիալ զավթումները իրանում: Թուրքական մամուլը Գերմանիայի թելադրանքով հասկացնում էր Ռուսաստանին, որ թ. Դուրը որոշել է դուրս չհանել զորքերը իրանական տերիտորիայից, մինչև որ վերջին ոռուական դինվարը դուրս չգա այնտեղից:

Ռուսաստանի համար լուրքական սպառնալիքը ուժեղացնելու նպատակով գերմանական դիվանագիտությունը ճնշում էր զործ գնում թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս կըրկնապատկի Կովկասի դեմ կանդնած թուրքական 4-րդ կորպուսի կաղմը: Այդ առթիվ 1909 թ. մայիսի 15-ի № 89 դադարնի հաղորդագրության մեջ Ձինովկը դրում էր:

1 Մ. Ս. Ի վ ա ն ո վ, նշվ. աշխ., էջ 329—330:

2 Ա. Ֆ ո ւ կ ս, նշվ. աշխ., էջ 126:

3 «Տիֆլիսկի լուսուն», 1909, 17 տոնի.

4 «Տիֆլիսկի լուսուն», 1910, 12 օктября.

«...Գերմանական կառավարությունը արդեն քանիցս թ. Դուն
ուշադրությունը հրավիրում է թուրքական 4-րդ կորպուսում բարե-
փոխություններ կատարելու անհրաժեշտության վրա այն կրկնա-
պտտկելու իմաստով։ Ինչպես երեսում է թեովինում թուրքական դես-
պանի մայիսի 12-ի իմ կողմից ձեռք բերած գաղտնի հեռագրից,
գերմանական արտաքին գործերի պետական քարտուղարը Օսման
Նիզամի փաշայից ցանկացել է իմանալ, թև թուրքական կառավա-
րությունը մտադի՞ր է արդյոք հետևել Գերմանիայի խորհուրդնե-
րին։ Թուրքական դեսպանին հանձնարարված է եղել Հաղորդել թեո-
վինի կարինետին, որ Օսմանյան կառավարությունը չի հապալի
դրադվել հիշյալ հարցի քննարկմամբ և որ ընդհատված բանակցու-
թյունները կվերսկսվեն, հենց որ թուրքական դեսպանության մա-
յոր էնվեր բեյը, որը ներկայումս գտնվում է Կ. Պոլսում, վերա-
դառնա թեովին¹։

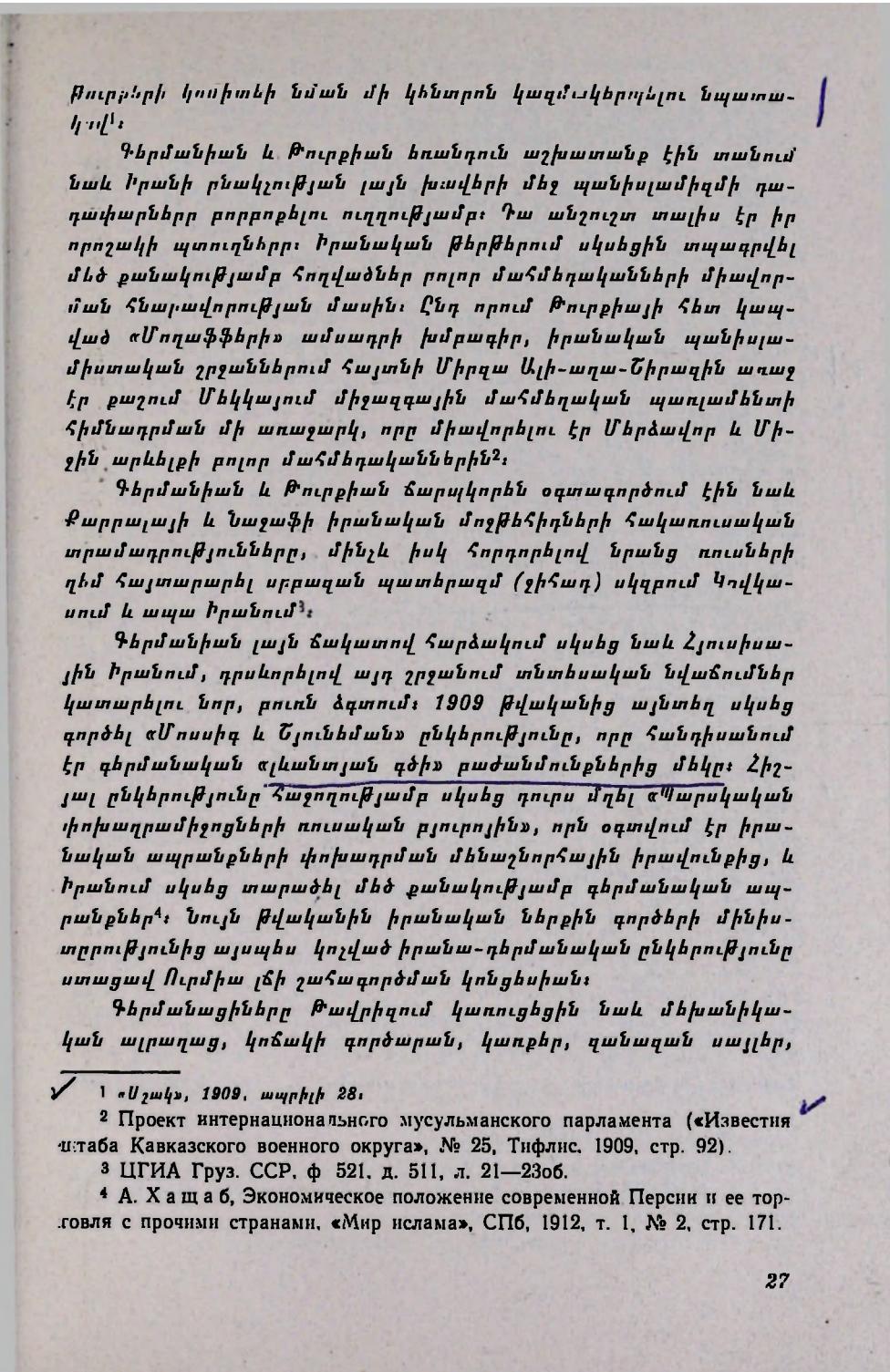
Գերմանական իմաստերիալիզմն առանձնակի եռանդով խրախու-
սում էր իթթիհադի պանիսլամիստական ելույթներն իրանում։
Սակայն ի տարբերություն Արդու Համիդի կողմից խրախուսվող
կրոնական պանիսլամիզմի, երիտթուրքական պանիսլամիստական
քարոզչությունը կրում էր ոչ թե կրոնական ֆանատիզմի բնույթ,
այլ քաղաքական, ազատագրական, մաւանավորապես մահմեդական
պետություններին զինելու տենդենց՝ ընդդեմ իսլամի ռառաջին թշշ-
նամիներ» Անդիհայի և Ռուսաստանի, մի օան, որ խրախուսվում էր
գերմանական կառավարության կողմից։

Անդրադառնալով այդ հարցին, Զարիքովը 1909 թ. դեկտեմ-
բերին Ստամբուլից հաղորդում էր. «Երիտթուրքական ուազմական
ապստամբությունից հետո որոշ քանակությամբ սպաներ ուղարկվե-
ցին Աֆղանստան, Պարսկաստան և Մարոկկո, մահմեդական գործի
բարելավմանը նպաստելու համար։ Իրանում գործում էին երեք
սպաներ։ Սալոնիկի կենտրոնական երիտթուրքական կոմիտեի երեք
ղեկավարներից մեկը՝ Նաշի-բեյը, որն աշխատում էր Թեհրան ար-
շավող բախտիարների ջոկատում, ինչպես նաև Սագիկ-բեյը և Նա-
ֆիզ-բեյը։ Այս երեքը ներկայումս գտնվում են Կ. Պոլսում, սակայն
Պարսկաստանում եղած ժամանակ ծպտված էին որպես պարսկա-
կան ուղեմներ»²։

Սալոնիկի երիտթուրքերի կոմիտեի հրամանով Թավրիդ էին
ուղարկել նաև կոմիտեի լորս պատգամավորներ՝ Իրանում երիտ-

¹ ЦГИА Груз. ССР. ф. 15, д. 187, л. 35.

² АВПР, ф. «Политархив», 1909, д. 1035, л. 64.

1 «Известия», 1909, № 28.

2 Проект интернационального мусульманского парламента («Известия штаба Кавказского военного округа», № 25, Тифлис, 1909, стр. 92).

3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, д. 511, л. 21—23об.

4 А. Хашаб, Экономическое положение современной Персии и ее торговля с прочими странами, «Мир ислама», СПб., 1912, т. 1, № 2, стр. 171.

գյուղատնտեսական գործիքներ պատրաստող արհեստանոց և բազ-
մաթիվ այլ ձեռնարկություններ¹:

Իրանական հեղափոխության և Գերմանիայի ու Թուրքիայի
ակտիվ քաղաքականսւթյան հետևանքով անգլո-ռուսական բլոկի
գիրքերը իրանում նշանակալիորեն թուլացան և ընդհակառակը
Գերմանիային հաջողվեց պարտագրել իր մրցակիցներին բաղմա-
թիվ հարցերում իրեն ճանաչել որպես իրանում հավասար իրավունք-
ներ ունեցող կողմէ: Իր այդ հաջողությամբ Գերմանիան նշանակուից
շափով պարտական էր նաև Անգլիային: 1909 թ. վերջերին այս եր-
կու պետությունները համաձայնության եկան Բաղդադի երկաթու-
ղու հարցում: Այդ առթիվ Կ. Պոլսի ոռուսական դեսպանին ուղղված
1909 թ. նոյեմբերի 10-ի իր հեռագրում իզվուսկին հաղորդում էր,
որ Գերմանիան Անգլիային է հանձնում Բաղդադից մինչև Պարսից
ծոց երկաթուղու կոնցեսիայի բոլոր իրավունքները, պայմանով, որ
Անգլիան հրաժարվի ձեռնարկության այն մասի մասնակցությու-
նից, որը վերաբերում է Բաղդադից հյուսիս ընկած գծին²:

Անգլո-գերմանական այս որոշակի մերձեցումից հետո Անգլիան
Գերմանիայի պահանջով առաջարկեց Ռուսաստանին իրանի վերա-
բերյալ անգլո-ռուսական կոնվենցիային վերաբերող բոլոր հարցե-
րում խորհրդակցել գերմանական կառավարության հետ³:

Ցարական կառավարության համար ստեղծված այս ծայրա-
հեղ անբարենպաստ իրադրության պայմաններում Պետերուրդի
կարինետը որոշեց, որ անհրաժեշտ է անհապաղ բանակցություն-
ների մեջ մտնել Գերմանիայի հետ, հակառակ դեպքում Անգլիան
ինքը համաձայնություն կնքի նրա հետ ի հաշիվ Ռուսաստանի:
1910 թ. Հոկտեմբերի 28-ին գումարվեց ցարական կառավարության
հատուկ նիստ, որտեղ որոշվեց իրանական գործերի վերաբերյալ
բանակցություններ սկսել Գերմանիայի հետ⁴: Նույն թվականի նո-
յեմբերին Պոտսդամում նիկոլայ II-ի և Վիկտոր II-ի միջև սկսվե-
ցին բանակցություններ: Իրականում այդ բանակցությունները գուրս
էին դավան իրանում ուսու-գերմանական բախումների շրջանակնե-
րից: Գերմանական կառավարությունն առաջարկում էր կնքել Ընդ-
հանուր քաղաքական դաշինք Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև:

1 «Մշակ», 1910, Հունվարի 16.

2 Ա. Ֆ. և կ. ա. Խ. աշխ., էջ 128.

3 Նույն աեղում, նաև տե՛ս Իզվուսկու 1910 թ. մարտի 10-ի № 380 հեռա-
գիրը Լոնդոնի ռուսական դեսպանին.

4 Տե՛ս «Կրասնի արխիվ», 1933, թ 3 (58), ստր. 52—57.

Գտնվելով դժվարին կացության մեջ ցարական կառավարությունը տատանվում էր վճռական և կտրուկ ձևով մերժել այդ առաջարկը: Բանակցությունների ժամանակ ոռոսական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը հայտարարեց, որ Գերմանիան իրանի ոռոսական գոտում շպետք է ունենա երկաթուղարին, խճուղային և հեռագրական կոնցեսիաներ: Այդ պայմանը ընդունելու դեպքում Ռուսաստանը այլևս արդելքներ չի հարուցի թաղղաղի երկաթուղու շինարարությանը: Ռուսաստանը ընդառաջ կդնա գերմանական ցանկություններին և ոռոսական սահմանից մինչև Թեհրան նախագծվող երկաթուղին կառուցելուց հետո, երկաթուղարին ճանապարհով Թեհրանը կմիացնի Խանեկինի, այսինքն թաղղաղի մագիստրալի հետ: Ռուսաստանը չի սահմանափակի գերմանական առևտուրն իրանում: Դրա փոխարեն Սազոնովը պահանջում էր, որ Գերմանիան պարտավորվի ոռոսական գոտում Խանեկինից հյուսիս չպահանջել իրանի հետ միացող թաղղաղի երկաթուղու այլ ճյուղավորումներ կառուցելու իրավունքներ¹:

Բանակցությունների վերջում ոչ մի գրավոր համաձայնագիր շկնքվեց: Կողմերը սահմանափակվեցին բանավոր զրուցներով: Նոյեմբերի 15-ին գերմանական կառավարությունը Պետերբուրգում իր դեսպան Պուրտալեսին ուղարկեց ոռոս-գերմանական համաձայնագրի մի նախագիծ: Այդ նախագծում Թեովինի կարինետը մըտցրել էր նաև մի շաբաթ կետեր, որոնց նպատակն էր ստիպել Ռուսաստանին, որպեսզի վերջինս ճանաչի Գերմանիայի քաղաքական իրավունքներն իրանում: Մասնավորապես Գերմանիան առաջարկում էր, որպեսզի կողմերը պարտավորվեն հարդել իրանի ամբողջականությունն ու անկախությունը²: Դա գերմանական կառավարությանը կտար ձայնի իրավունք Իրանի քաղաքական գործերում և այդ երկրի հետ Ռուսաստանի հարաբերություններին միշտանելու հնարավորություն այն պատրվակով, որ Ռուսաստանի այս կամ այն քայլը կարող է ազդել իրանի ամբողջականության կամ անկախության վրա: Ցարական կառավարությունը բնականաբար չէր կարող համաձայնվել այս առաջարկությունների հետ, մանավանդ որ դա փաստորեն կնշանակեր անգլո-ռուսական հա-

¹ „Die Grosse Politik“, Bd. XXVII, t. II, № 10152—10155 ss. 835—842.

² Տե՛ս արտաքին գործերի մինիստրության ժամանակավոր կառավարի ներառությունը՝ նիկոլայ II-ին (Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства (1878—1917), серия II, 1900—1913, т. XVIII, ч. 1, 1938, стр. 171).

մածայնագրի խոռում: Եվ այդ պատճառով իր հերթին նա ներկայացրեց Համաձայնագրի մի կոնտր-նախագիծ, որի վրա Նիկոլայ Ա-ը մակագրեց «Հավանություն եմ տալիս»: Ի վերջո կողմերի միջն 1911 թ. օգոստոսի 19-ին Պետերբուրգում իրանական գործերի վերաբերյալ Համաձայնություն կնքվեց: Այդ Համաձայնագիրը հայտնի է Պոտսդամյան անունով, որովհետև նրա պայմանները մշակվել էին հիշյալ վայրում: Ըստ Համաձայնագրի Գերմանիան պարտավորվում էր սահմանափակել իր գործունեությունը Հյուսիսային հրանում, մասնավորապես այնտեղ չպահանջել երկաթուղարին և այլ կոնցեսիաներ, իսկ Ռուսաստանը պարտավորվում էր այլ և խոշնդուներ չհարուցել Բաղդադի երկաթուղու կառուցման դեմ և իր կողմից հրանում կառուցել երկաթուղային գիծ, որը Թիգրանը կապեր հանեկին՝ այսինքն Բաղդադի երկաթուղու հետ², Յարական կառավարությունը ստացավ նաև Գերմանիայի բանավոր և իսկստ գաղտնի խոստումը չկառուցել Բազգադի երկաթուղու ճյուղեր Արեվելյան Անատոլիայում: Գերմանիան պարտավորվեց նաև հանեկինց Հյուսիս, Բաղդադի մագիստրալից, ոռուսական և իրանական սահմանների ուղղությամբ չկառուցել ոչ մի գիծ: Ռուսաստանի այս պահանջը ուղղված էր նաև երիտրուրբական կառավարության դեմ, որովհետև վերջինս դեռևս 1909 թ. մշակել էր Թուրքիայում Կրաթուղային շինարարության մեծ պլան, որը նախատեսում էր Անտոլիայում գոյություն ունեցող գծերը շարունակել դեպի Արևելք՝ Ռուսաստանի և հրանի սահմանները, դեպի Հարավ-արևելք՝ Բաղդադի ուղղությամբ և ապա դեպի Պարսից ծոց³:

✓ Պոտսդամում Վիլհելմ Ա-ի, արտաքին գործերի մինիստր Կիդերին Վեխտերի, կանցլեր Բետման Հոլվեգի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովի պաշտոնական գրույցի ժամանակ բացի վերջիշյալ Հարցերից քննարկվեցին նաև իրանական գործերի վերաբերյալ կողմերին հետաքրքրող հույժ հրատապ և կարևոր մի շարք հարցեր: Այդ առթիվ Նիկոլայ Ա-ին ներկայացրած իր զեկուցագրում Ռուսաստանի արտաքին գործերի դեկավորը գրում էր. «...Ես աշխատեցի նորին գերազանցության ուշադրությունը հրավիրել Ռուսաստանի շահերի տեսակետից վտանգավոր

1 Նույն տեղում, էջ 174—175:

2 «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. 1, стр. 354—355.

3 Նույն տեղում, էջ 35:

4 А. Д. Новицев, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937, стр. 158.

պանիսլամիստական քարոզության զարգացման վրա, որը զալիս
է Կ. Պոլսից և աստիճանաբար ընդգրկում է այն բոլոր երկրները,
որտեղ ապրում է մահմեդական բնակչություն: ...Նոր ռթեոլինյան
խալիֆաթի երևան գալը, — նկատեցի ես, — չի կարող շանհանգրս-
տացնել Ռուսաստանին, որն ունի ավելի քան 20 միլիոն մահմե-
դական հպատակներա¹:

Զրուցի ընթացքում Սագոնովը պահանջեց նաև որպեսզի գեր-
մանական կառավարությունը ճնշում դործադրի Թուրքիայի վրա,
դադարեցնելու համար թուրք-իրանական սահմանային գոտում նրա
զավթումները: Վիլհելմ II-ն այդ «անսպասելի» հարցից զարմացա-
ծի տեսք ընդունելով, հայտարարեց, որ Գերմանիան ոչ մի առնշու-
թյուն չունի դրա հետ: Սակայն ի վերջո ոռոսական կառավարության
համար պնդումների ճնշման տակ գերմանական կողմը համաձայն-
վեց համաձայնագրի մեջ մտցնել մի կետ, որի մեջ ասվում էր.
«Քանի որ երկու պետությունները (Գերմանիան և Ռուսաստանը)
շահագրգուլած են իրանի անձեռնմխելիությունը պահպանելու և այդ
երկրում կարգ ու կանոնը վերականգնելու մեջ, նրանք պարտավոր-
վում են այդ երկրում շխրախուսել որևէ պետության, և հատկապես
Թուրքիայի զավթողական ձգտումները»²:

Հիշյալ կետը ոռոսական դիվանագիտական շրջաններում դիտ-
վեց որպես բանակցությունների ընթացքում ձեռք բերված կարևոր
հաջողություն, որովհետև համաձայնագրի կնքումից անմիջապես
հետո թուրքական կառավարությունը սկզբունքային համաձայնու-
թյուն տվեց իր զորքերը դուրս բերել իրանական տերիտորիայից³:
Սազոնովը բողոքեց նաև այն բանի դեմ, որ Գերմանիան պարսիկ-
ներին գրգռում է Ռուսաստանի դեմ: Թետման Հոլվեգը դա ժխտեց,
ավելացնելով, որ Գերմանիան իրանում պահանջում է միայն առև-
տրոի բնագավառում իրավահավասարություն⁴:

Ամբողջությամբ վերցրած Պոտսդամի համաձայնագիրը իրե-
նից ներկայացնում էր ցարական Ռուսաստանի նահանջը գերմա-
նական իմպերիալիզմի առջև: Ռուսաստանը խոշոր զիշում էր անում
Գերմանիային, պաշտոնապես ճանաշելով Իրանում բաց դռների
սկզբունքը, և Գերմանիայի առջև լայնորեն բաց էր անում Հյուսի-

¹ Доклады бывшего министра иностранных дел С. Д. Сазонова Ни-
колаю Романову, 1910—1912 гг., «Красный Архив», 1923, № 3, стр. 6.

² Առյն տեղում, էջ 10:

³ «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. I, стр. 33.

⁴ „Die Grosse Politik“, Bd. XXVII, т. II, № 10152—10155 ss. 835—842.

սային իրանի դռները։ Յարական կառավարությունը Պոասդամում փաստորեն ընդունեց դեռևս 1907 թ. Գերմանիայի կողմից իրեն ներկայացրած այն պահանջները, որոնք ընդամենը շորս տարի առաջ Պետերբուրգի կարինետի կողմից դիտվեցին որպես Ռուսաստանի արժանապատվությունը ոտնահարող առաջարկություններ։ Պատահական չէ, որ ոռու-գերմանական համաձայնագրի հրապարակումը գոհունակությամբ ընդունվեց գերմանական բուրժուական և նույնիսկ պահերմանական մամուլի կողմից¹։ Այդ համաձայնագիրը միաժամանակ «Եռյակ» դաշինքին և «Եռյակ» համաձայնության պետությունների միջև ներքին դաշնակցային կարգապահության խախտը մասն առավել բնորոշ օրինակներից մեկն էր, որովհետև առանց հաշվի առնելու Անտանտի գծով իր դաշնակիցների կարծիքը, Ռուսաստանը բանակցությունների մեջ մտավ թշնամական բլոկի ռեկավար պետության հետ։

Սակայն չնայած գերմանական կառավարության Պոտսդամում ձեռք բերած ակներև հաջողություններին, վերջինիս շհաջողվեց իրագործել իր ամենանվիրական բաղձանքը, այն է՝ Ռուսաստանի հետ կնքել ընդհանուր քաղաքական դաշինք, կտրել նրան Անտանտից և ներգրավել իր կողմը կամ ծայրահեղ կեպքում շեղոքացնելու մեկուսացնել նրան։

Հասկանալի է, որ այս համաձայնագիրը ուղղակի դիմում էր Ռուսաստանի դաշնակիցների և առաջին հերթին՝ Անգլիայի շահերին։ Պատահական չէր, որ Անգլիայի կառավարող շրջանները լարված ուշադրությամբ հետևում էին բանակցությունների ընթացքին։

Վախենալով, որ Ռուսաստանի դեմ կտրուկ ելույթի դեպքում վերջինս ավելի կմերձանա Գերմանիայի հետ, անգլիական կառավարությունը աշխատում էր հանգիստ ձեսնալ և համոզել իր երկրի բնակչությանը, թե իրը Պոտսդամյան բանակցությունները առանձնապես ոչ մի էական նշանակություն չունեն։ Այս հարցի վերաբերյալ համայնքների պալատում հանդես գալով մի ընդարձակ ճառով, արտաքին գործերի մինիստր էդուարդ Գրեյը հայտարարեց, որ Պոտսդամում Ռուսաստանի և Գերմանիայի բարեկամական մտքերի փոխանակությունը ամենաին շաղդեց ուստական կառավարության նկատմամբ Անգլիայի և Ֆրանսիայի սրտագին վերաբերմունքի վրա²։ Սակայն իրականում Անգլիայի իմպերիալիստական շրջանները լըր-

¹ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1909, д. 18, л. 175—176.

² «Тифлисский листок», 1911, 3 марта.

զորեն անհանգստացած էին Պոտսդամյան բանակցություններուլ։
Պոտսդամյան հանդիպման ժամանակ թենկենդորֆը լոնդոնից
հայտնում էր իր կառավարությանը, որ Խանեկինը երկաթուղու մի-
ջոցով թեհրանի հետ կապելու վերաբերյալ Գերմանիային տրված
Ռուսաստանի համաձայնությունը Անգլիայի կողմից դիմում է որ-
պես գերմանական շահերին ընդառաջ գնալու մի միջոցառում, ի
վնաս անգլիական հատուկ շահերի, որոնք սեղմվում են հարավում
և եփրատի հովտում և այն էլ առաջի մեծ լափերով, քան դա կա-
րող է հայտնի լինել ուրիշներին։ Այդ պատճառով Անգլիան չի կա-
րող համաձայնվել, որ Իրանի հարավը բաց մնա Գերմանիայի
առջև¹։

Անգլիական մամուլը խիստ քննադատության ենթարկեց Ֆորին
օֆիսին և նրա ղեկավարին։ «Դեյլի մեյլ» թերթը հրապարակեց մի
առաջնորդող «Արտաքին գործերի մինիստրության թուլություն»
վերնադրով, որտեղ հայտարարում էր, որ եթե «Պարսից ծոցի շըր-
շանում Բրիտանական կայսրության շահերը պետք է մնան ան-
պաշտպան, ապա անհրաժեշտ է վերջ զնել Անգլիայի արտաքին
գործերի մինիստրության թույլ և անորոշ քաղաքականությանը»²։

Անգլիական պաշտոնական շրջանները աշխատում էին նաև
խոցել թուրքական կառավարության ինքնասիրությունը, որպեսզի
վերջինս հանդիս գար Պոտսդամի համաձայնագրի և նրա ստորա-
գրողների դեմ։

Բրիտանական կապիտալը Իրանում երկաթուղային շինարարու-
թյան ռուս-գերմանական նախագծերին հակադրում էր իր հականա-
խագծերը, այն է՝ կառուցել Տրապիզոն—Թավրիզ երկաթուղային գի-
ծը և Բաթումը հայտարարել աղատ նավահանգիստ, մի բան, որ
Հնարավորություն կտար արևմտյան պետություններին ընդլայնել
իրենց առևտրական կապերը Իրանի, հատկապես նրա հյուսիսի
հետ։ Այդպիսի հականախագծերից մեկում ասվում էր, որ Ռու-
սաստանը առարկում է Տրապիզոն—Էրզրում—Թավրիզ երկաթուղու-
թեմ, վկայակուլով ռազմագիտական տեսակետից նրա վնասակա-
րությունը Ռուսաստանի հարավի ապահովության համար։ «Սա-
կայն միջազգային շահերը չեն կարող հաշտեցվել ռուսական պատճառների հետ, — ճշում էր անգլիական կապիտալը, —
քանի որ այդ պատճառները հանդիսանում են միջազգային երկա-
թուղային ճանապարհի եկամուտների կողոպատման համար լոկ օրի-

¹ «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. I, стр. 162.

² «Тифлисский листок», 1911, 8 марта.

նական արդարացում: Եթե Տրապիզոն — Թավրիդ զիծը չկառուցվի և Բաթումը շհայտարարվի ազատ նավահանգիստ, իրանական երկաթուղային ճանապարհի շահերը էապես կտուժեն և նա կծառայի միայն Ռուսաստանի շահերին»¹:

Հատկանշական է, որ այս անդամ արդեն Գերմանիայի փոխարեն Անդիան էր հանդես դալիս որպես իրանական երկաթուղիների ինտերնացիոնալիգացման կողմնակից, հայտարարելով որ «իրանական ճանապարհը Միջազգային է և այդ պատճառով նրա բարեկարգման բոլոր հարցերը պետք է քննարկվեն և դիտվեն միջազգային տեսանկյունից»²:

Անտանտի մյուս դաշնակիցը՝ Ֆրանսիան ևս լէր կարող անտարբեր վերաբերվել ռուս-գերմանական բանակցություններին: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, համաձայնագիրը կնքելու նախօրեին Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունը հանձնարարել էր Փարիզում իր դեսպան Իդվոլսկուն պրոֆիլակտիկ միջոցառումներ ձեռնարկել ընդդեմ ֆրանսիական մամուլի և քաղաքան այն շրջանների, որոնք հավանական է, որ հանդես գային ռուսական քաղաքականության դեմ անվտանգություն բորբոքողների դերում³: Հավանաբար դրությունը այն աստիճան սպառնալից էր, որ Իդվոլսկին Փարիզից խնդրում էր ֆինանսների մինիստր Կոկովցովից մի կլորիկ գումար ֆրանսիական մամուլի գործիչներին կաշառելու համար⁴:

Ռուս-գերմանական Պոտսդամյան համաձայնագիրը իմպերիալիստական երկու պետությունների ժամանակավոր գործարք էր, որը լէր կարող արմատապես լուծել նրանց հակասությունները, և փոխադարձ հարաբերությունների մեջ մտցնել որևէ էական փոփոխություն:

Գերմանիան նախկին եռանդով շարունակում էր իր գրոհը անգլո-ռուսական բլոկի դիրքերի դեմ, օգտագործելով քաղաքական նոր իրավիճակին համապատասխանող պայքարի նոր մեթոդները Առաջին հերթին գերմանական կառավարությունը Թուրքիայի միջոցով լայն գործունեություն ծավալեց իրանական Քուրդիստա-

¹ Великий железнодорожный путь из Европы в Индию. По протоколу заседания 8 февраля 1911 г. Лондонского Среднеазиатского общества («Сборник главного управления Генерального штаба», вып. XXVII, август 1911, СПб, стр. 75).

² Առևլ անդում.

³ «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. I, стр. 372, 394.

⁴ Առևլ անդում, էջ 357:

նում, որը Ռուսաստանի հետ ապադա պատերազմում հանդիսանալու էր կարևոր ռազմա-ստրատեգիական հենակետ։ Իրանից ուղական ներկայացուցիչներն ահազանգում էին, որ «ներկայումս հնարավոր չէ երաշխավորել, որ քրդերը մոտակա ժամանակներում չեն գտնվի Գերմանիայի և Անգլիայի անմիջական ազդեցության տակ, մի հանգամանք, որը արմատապես դեպի վատը կփռիսեր մեր վիճակը այս դիրքերում, դիրքեր, որոնք սեպի պես խրված են տընտեսական նվաճումների մեջ վարպետ այդ երկու հակառակորդների հավանական մրցակցության շրջանի մեջ»¹:

1911 թ. վերջերին թուրքերի հեռանալուց հետո իրանա-թուրքական սահմանամերձ շրջանների այսպես կոչված՝ «վիճելի» տերիստրիտետներից՝ Թուրքիան՝ Գերմանիայի գրգամբ ուժեղացրեց այդ շրջանների սահմեղական բնակչության մեջ պանիսլամիստական քարոզությունը։ Գերմանիան առանձնապես ճարակորեն էր օգտագործում թալկանյան պատերազմը պանիսլամիստական գաղափարները բորբոքելու և իրանական Թուրքիստանի ու Աղրբեշանի Վահամեղական բնակչության մեջ հակառական տրամադրությունները առաջացնելու նպատակով²:

Թուրքերի գործունեության մասին 1913 թ. մարտի 22-ին Վանից Ս. Օլֆերկը հաղորդում էր. «...Զնայած Թուրքիայի ներկայիս դժվարություններին, որոնք սպառնում են նրան լրիվ քայլայմամբ, թուրքերը չեն դադարում Պարսկաստանում ագիտացիա մղել Ռուսաստանի դեմ։ Իհարկե այդ ագիտացիան այլևս չունի այն բացահայտ հանդուգն բնույթը, ինչպես 2—3 տարի առաջ, բայց այնուհանդեմ այն մզկում է համառությամբ և անհասկանալի հաստատակամությամբ»³; 1913 թ. հունվարին Պրեոբրաժենսկին հայտնում էր, որ Թավրիդում հայունվել են թուրքական մոլլաներ (սուֆիներ), որոնք իրենց առջև նպատակ են դրել իսլամին սպառնացող վտանգի վերաբերյալ գաղափարների տարածումով իրենց շուրջը համախմբմբել հակառական տրամադրություններ ունեցող տեղական բնակչներին⁴. Թուրքիան միաժամանակ իրանական Թուրքիստանում

1 Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой за время с 1 по 15 февраля 1913 г. № 41, Тифлис, 1913, стр. 18.

2 Сводка сведений... По сведениям к 20 декабря 1913 г. № 57, Тифлис, 1913, стр. 1, 13, 14.

3 АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1912—1913 гг., д. 3573, л. 229.

4 ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 372, л. 20—20а.

և Աղրբեշանում մահմեղական բնակլությանը վաճառում էր մեծ քանակությամբ զենք, որը ստացվում էր Գերմանիայից¹:

Նախապատերազմյան շրջանում գերմանական կառավարությունը ամեն կերպ աշխատում էր Թուրքիայի ուշադրությունը ուղղել դեպի արևելք՝ հրան և Ռուսաստան: 1913 թ. «Neue Freie Presse» թերթում գեներալ ֆոն-դեր Գոլցը հանդես եկավ մի հոդվածով «Վերջին նախազգուշացում» վերնագրով, որտեղ «խորհուրդ» էր տալիս Թուրքիային ամենից առաջ վերականգնել իր ուազմական ուժերը և հորդորում էր դրանք ուղղել դեպի այն կետերը, որոնք ամենից ավելի խոցելի են: Նրա կարծիքով կովկասյան սահմանը ամենավագոր կետերից մեկն է և այնտեղ պետք է անցկացնել ուղարկան նշանակություն ունեցող երկաթուղիներ:

Միաժամանակ ֆոն դեր Գոլց «փաշան» հիշեցնում էր Թուրքիային, որ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեն կենտրոնախուզ ձգտումներ²: Գերմանիան աշխատում էր նաև արմատներ գցել իրանա-թուրքական սահմանամերձ շրջանների վիճելի տերիտորիայում: Առաջինն այդ վայրերում ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հետախուզական ծառայության սպաներ ֆոն Վեյստարցը և էրնստ Լանգեն: Այնուհետև սահմանամերձ շրջանները ժամանեց արտաքին գործերի մինիստրության խորհրդական Ռուդոլֆ Նագոլնի³, որին հանձնարարված էր ըստ հնարավորին խոշընդուել և արգելակել Ռուսաստանի ազդեցության մեծացումը սահմանամերձ գոտում: Գերմանական գործակալությունը շափազանց կարևոր նշանակություն էր տալիս նաև վերոհիշյալ շրջաններում Ռուսաստանի հետ առևտրի բնակավառում մրցակցելու հարցին⁴:

Նախապատերազմյան շրջանի գերմանական քաղաքականությունն իրանում ընդհանուր առմամբ բնորոշվում էր նրանով, որ Գերմանիան խախտում էր Պոտսդամյան համաձայնագրով Ռուսաստանի նկատմամբ իր վրա վերցրած պարտավորությունները և Հյուսիսային հրանում ակտիվորեն հետապնդում էր տնտեսական և քաղաքական նպատակներ:

¹ Сводка сведений..., за время с 1 по 15 марта 1913, № 42, Тифлис, 1913, стр. 45.

² «Եղակ», 1913, հունիսի 25:

³ Sie' R. Nado 1 п.у., Mein Beitrag, Wiesbaden, 1955.

⁴ АВПР, ф. «Персидский стол», «Б», 1912—1915 гг., д. 142, л. 595. 619—620.

Անդրադառնալով այդ հարցին Ուրմիայի փոխ-Հյուպատոս Ս. Գոլուբինովը իր 1913 թ. մայիսի 7-ի դադանի նամակում գրում էր,
որ թեև Պոտսդամյան հանդիպման ժամանակ Գերմանիան համա-
ձայնվել է ճանաշել Ռուսաստանի բացառիկ քաղաքական ազդեցու-
թյունը Իրանում, սակայն գերմանացիների կարծիքով դա դեռևս
իրավունք չի տալիս Ռուսաստանին նայել այդ երկրի վրա այնպես,
ինչպես Թուխարայի խանության վրա¹:

1914 թ. փետրվարի 17-ին Վակենսակին հայտնում էր, որ Շյու-
նեմանը «Թեհրանում իր միսիայից ստացել է խիստ կարգադրու-
թյուն Ուրմիայի շրջանը իր հետաքրքրությունների շրջանակի մեջ
մտցնելու մասին։ Անհրաժեշտ է,— ասվում էր այդ կարգադրության
մեջ,— Ուրմիայում զարգացնել ինտենսիվ գերմանական գործու-
նեություն, այնպես, ինչպես Թավրիզում, որտեղ առանց որևէ ուղ-
մական ուժի, միայն եռանդի ու դիվանագիտական պնդումների մի-
ջոցով կատարվում է լուրջ գերմանական գործ։ Այնուհետև Վակենս-
սակին շարունակում էր, որ Շյունեմանը գումարել է մի խորհրդակ-
ցություն, որտեղ որոշվել է, որ «միայն առևտրով Հնարավոր լէ
բարձրացնել իրենց շահերը, այլ անհրաժեշտ է Ուրմիայի շրջանում
ձեռք բերել Հողեր, որը հնարավորություն կտա ուժեղացնել գերմա-
նական հետագա ազդեցությունը և գերմանացիների հետագա ներ-
թափանցումը Ադրբեյջան²։

Հյուսիսային Իրանում գերմանական ներկայացուցիչները իրենց
ավստրիական համախոհների ամենաակտիվ համագործակցությամբ
նուանդագին կերպով ձեռնամուկ եղան այս ծրագրի իրագործմանը։
Նրանք սկսեցին Ուրմիայի շրջակայքում ձեռք բերել Հողամասեր,
մշակել զանազան գործարանների կառուցման և խճուղային ճանա-
պարհների ու տրամվայի գծերի շինարարության նախագծեր։

Իրենց տնտեսական պլանները հյուսիսային Իրանում իրագոր-
ծելու համար ևս գերմանացիները լամորեն օգտագործում էին Թուր-
քիային, 1914 թվականի հունվարի 7-ին Թրեորրաժենսկին Թավրի-
զից հաղորդում էր, որ Շյունեմանը գաղտնի բանակցությունների
մեջ է մտել Ուրմիա լճի սեփականատեր Խմամ-Ղոլի Միրզայի հետ,
լճի շահագործման կոնցեսիան վերցնելու վերաբերյալ։ Այդ առ-
թիվ Հնարավորություն չունենալով անձամբ ելույթ ունենալ գերմա-
նական ձեռնարկատերերի օգտին, Շյունեմանը խորհուրդ է տալիս

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», «Б», 1912—1915 гг., д. 142, л. 596.

² Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878—1917 гг. Серия III, 1914—1917, М.—Л., 1933, т. 1, стр. 392—393.

Հմամ-ղոլի Միրզային լճի նկատմամբ իր իրավունքները հանձնել որևէ թուրքահպատակի: Եվ քանի որ թուրքական կառավարությունը իրանի հյուսիսում Ռուսաստանի հետ կապված չէր որևէ համաձայնագրով, դա հնարավորություն կտար Գերմանիային այդ ճանապարհով ձեռք բերել Ուրմիա լճի նկատմամբ կոնցեսիոն իրավունքները¹:

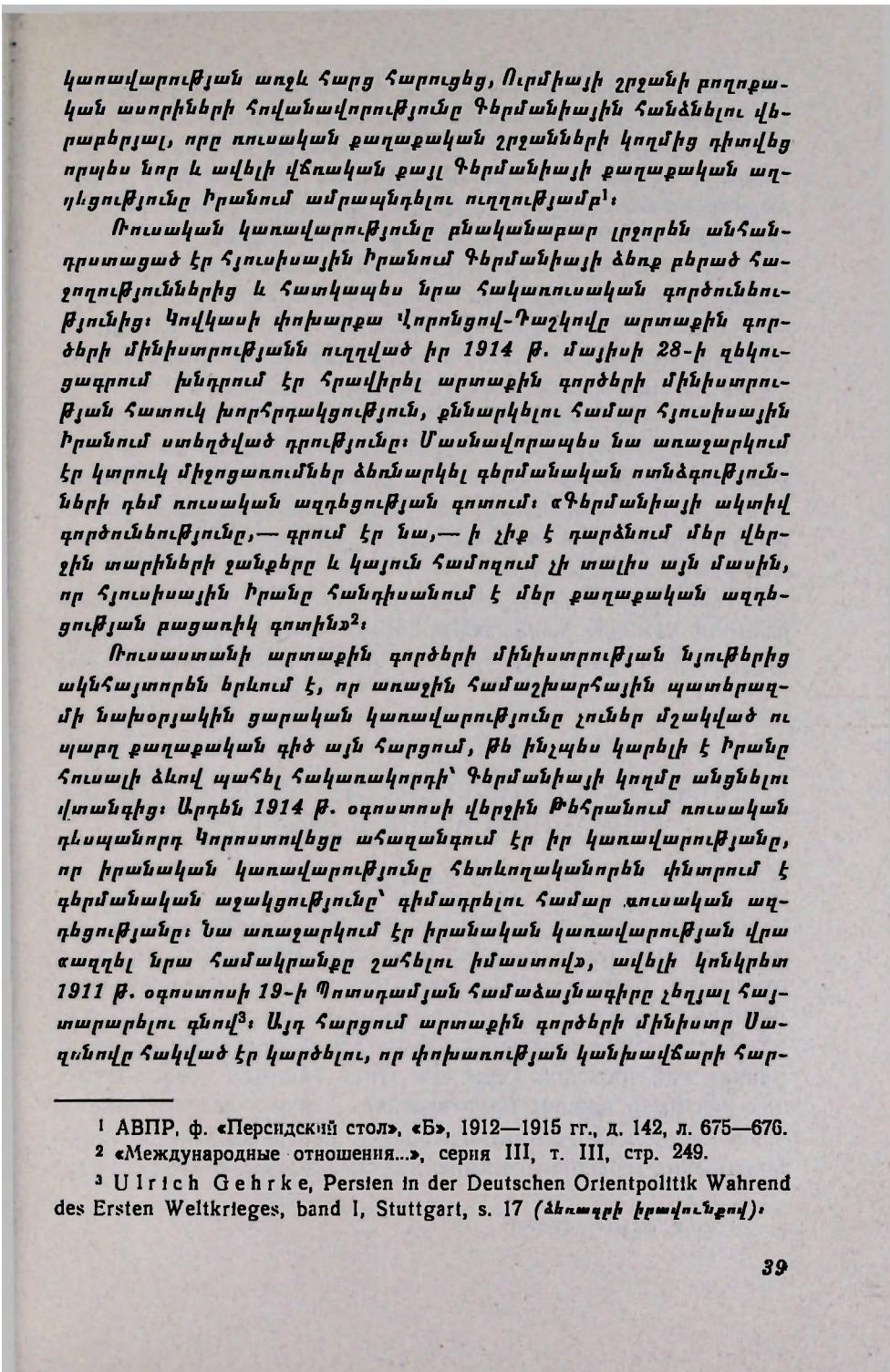
Նախապատերազմյան շրջանում Գերմանիան զգալի հաջողությունների հասավ նաև հյուսիսային իրանում իր քաղաքական աղքացությունը տարածելու գործում: Գերմանական դորժակալությունը հատուկ հանձնարարություն ուներ քաղաքական աշխատանք ժամանակակից շրջանի բնակչության մեջ այն առումով, որ Ռուսաստանի հետ ուղմական ընդհարման դեպքում հնարավոր լինի ոտքի հանել նրան ընդդեմ ռուսական զորքերի²: Հյուսիսային իրանում ավելի ակտիվ գործունեություն էր ժամանական հետախուզությունը, որը հատկապես մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում թուրքայից իրանական սահմանը տանող ճանապարհների նկատմամբ³: Այդ գործում նրան ակտիվ աշակցություն էին ցույց տալիս իրանում թուրքական հյուպատոսները: Իրանական Ազրբյանում և Թուրքիստանում գերմանական գործակալության գործողությունները զեկավարելու նպատակով գերմանական կառավարությունը 1914 թ. սկզբներին Թավրիզում բաց արեց գիւմավոր հյուպատոսություն, որը զեկավարելու էր Մերձավոր և Միջին արևելքի լավագույն գիտակ կիտանը: Վերջինս գերմանական արտաքին գործերի մինհստրության և հետախուզական կենտրոնի հանձնարարությունները իրագործում էր Շյունեմանի միջոցով, որը հանդես էր գալիս որպես Շլոկալ-Անցեյգերա թերթի թղթակից: Նա միաժամանակ Թավրիզում թուրքական հյուպատոսության գաղտնի խորհրդականն էր և ըստ էության գերմանական և թուրքական գործակալությունների գործողությունների կոորդինացնողը:

Թավրիզի գերմանական գլխավոր հյուպատոսությունը իր հիմնադրման հենց առաջին օրերից ակտիվ պայքար ծավալեց հյուսիսային և հյուսիս արևմտյան իրանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական աղղեցությունը խարխլելու ուղղությամբ: Գերմանական դիվանագիտությունը նույնիսկ կիտանի միջոցով իրանական

¹ «Международные отношения...», серия III, т. I, стр. 122.

² Նույն տեղում, հ. 2, էջ 143:

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 366, л. 120.

կառավարության առջև հարց հարուցեց, Ուրմիայի շրջանի բողոքական ասորիների հովանավորությունը Գերմանիային հանձնելու վերաբերյալ, որը ոռուական քաղաքական շրջանների կողմից դիտվեց որպես նոր և ավելի վճռական քայլ Գերմանիայի քաղաքական աղղոցությունը իրանում ամրապնդելու ուղղությամբ¹:

Որուական կառավարությունը բնականաբար լրջորեն անհանդրտացած էր Հյուսիսային իրանում Գերմանիայի ձեռք բերած հաջողություններից և հատկապես նրա հակառաւական գործունեությունից: Կովկասի փոխարքա Ալորոնցով-Դաշկովը արտաքին գործերի մինհստրությանն ուղղված իր 1914 թ. մայիսի 28-ի զեկուցագրում էր հրավիրել արտաքին գործերի մինհստրության հատուկ խորհրդակցություն, քննարկելու համար Հյուսիսային իրանում ստեղծված դրությունը: Մասնավորապես նա առաջարկում էր կտրուկ միջոցառումներ ձեռնարկել գերմանական ոտնձգությունների դեմ ոռուական ազդեցության գոտում: «Գերմանիայի ակտիվ գործունեությունը, — գրում էր նա, — ի չիք է դարձնում մեր վերջին տարիների ջանքերը և կայուն համոզում չի տալիս այն մասին, որ Հյուսիսային իրանը հանդիսանում է մեր քաղաքական ազդեցության բացառիկ գոտին»²:

Որուաստանի արտաքին գործերի մինհստրության նյութերից ակնհայտորեն երևում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ցարական կառավարությունը չուներ մշակված ու պարզ քաղաքական գիծ այն հարցում, թե ինչպես կարելի է իրանը հուսալի ձեռվ պահել հակառակորդի՝ Գերմանիայի կողմը անցնելու վլուանգից: Արդեն 1914 թ. օգոստոսի վերջին Թեհրանում ոռուական դևսպանորդ Կորոստովեցը ահազանգում էր իր կառավարությանը, որ իրանական կառավարությունը հետևողականորեն փնտրում է գերմանական աշակցությունը՝ գիմադրելու համար ռուսական ազդեցությանը: Նա առաջարկում էր իրանական կառավարության վրա ռազմական նրա համակրանքը շահելու իմաստով, ավելի կոնկրետ 1911 թ. օգոստոսի 19-ի Պոտսդամյան համաձայնագիրը շելլյալ հայտարարելու գնով³: Այդ հարցում արտաքին գործերի մինհստր Մասնության հակալած էր կարծելու, որ փոխառության կանխավճարի հար-

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», «Б», 1912—1915 гг., д. 142, л. 675—676.

² «Международные отношения...», серия III, т. III, стр. 249.

³ Ulrich Gehrke, Persien in der Deutschen Orientpolitik Während des Ersten Weltkrieges, band I, Stuttgart, s. 17 (Ճեռագրի իրականացող):

ցում ընդառաջ գնալով իրանին, սա կկարողանա ռուս-թուրքական կոնֆլիկտի դեպքում ապահովել իրանական կառավարության բարեհամրույր դիրքը։ Գերմանական և Թուրքական ինտրիգներին դժմադրելու նպատակով Սազոնովը լոնդնում նույնիսկ հարց բարձրացրեց, որ անհրաժեշտ է հասկացնել իրանական կառավարությանը, որ Թուրքիայի հետ ուղղմական բախման դեպքում նա Ռուսաստանին և Անգլիային աջակցություն ցույց տալու դիմաց կարող է ստանալ շիհթների սրբազն քաղաքներ Քարքարալան ու Նաջաֆը։ Միաժամանակ նա անհրաժեշտ համարեց դգուշացնել իրանական կառավարությանը, որ ռամեն տեսակ ինտրիգները իրանի համար կարող են ունենալ միայն կործանարար հետևանքներ։¹

Վերոհիշյալ փաստերը ակներկորեն ցույց են տալիս, որ Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիան և Թուրքիան իրանում ակտիվորեն միշամտում էին անգլո-ռուսական քաղաքականությանը։ Սասնավորապես Գերմանիան ձեռք էր բերել չափազանց ուժեղ դիրքեր և անգլո-ռուսական բլոկի կողմից ճանաշվել որպես իրավահավասար երկիր։

Գերմանական իմպերիալիզմը տեսնորեն հող էր նախապատրաստում հետագա իրադարձությունների համար, որպեսզի զենքի միջոցով փորձի լուծել Արևելքում իր շահերի լինել լինելու հարցը։

В. А. БАЙБУРТЯН

К ВОПРОСУ ОБ ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ
ГЕРМАНИИ В ИРАНЕ В 1905—1914 гг.

Р е з ю м е

В начале XX в., готовясь к схватке за передел мира, германский империализм начал проводить активную политику в отношении Ближнего и Среднего Востока. Дальнейшей активизации германской политики в этом районе мира способствовало осуществление проекта Багдадской железной дороги. В планах кайзеровской Германии Иран занимал особое место, так как имел важное политическое, экономическое и стратегическое значение. В статье исследуются формы и методы проникновения германского империализма в Иран в период иран-

¹ Նույն տեղում, էջ 17.

ской революции 1905—1911 гг. и накануне первой мировой войны. В этой связи освещается борьба ведущих империалистических держав против германского проникновения в Иран, политика Англии и России в отношении Германии.

В период иранской революции Германия стремилась использовать национальные чувства и антиимпериалистические настроения иранского народа в борьбе против Англии и России.

В результате активных мер германской дипломатии позиции англо-русского блока в Иране заметно ослабли, и, наоборот, Германии удалось принудить своих соперников в ряде случаев признать за собой одинаковые с ними права в Иране.

В статье подчеркивается, что в осуществлении своих империалистических целей в Иране Германия широко использовала Турцию, которая в данном случае выступала в качестве ее союзницы. Прикрываясь «революционными» лозунгами, младотурецкое правительство проводило в отношении Ирана захватническую политику. Одновременно германо-турецкая агентура развернула широкую деятельность среди иранского населения, и в особенности среди местных племен, с целью использования их в случае войны против России и Англии.

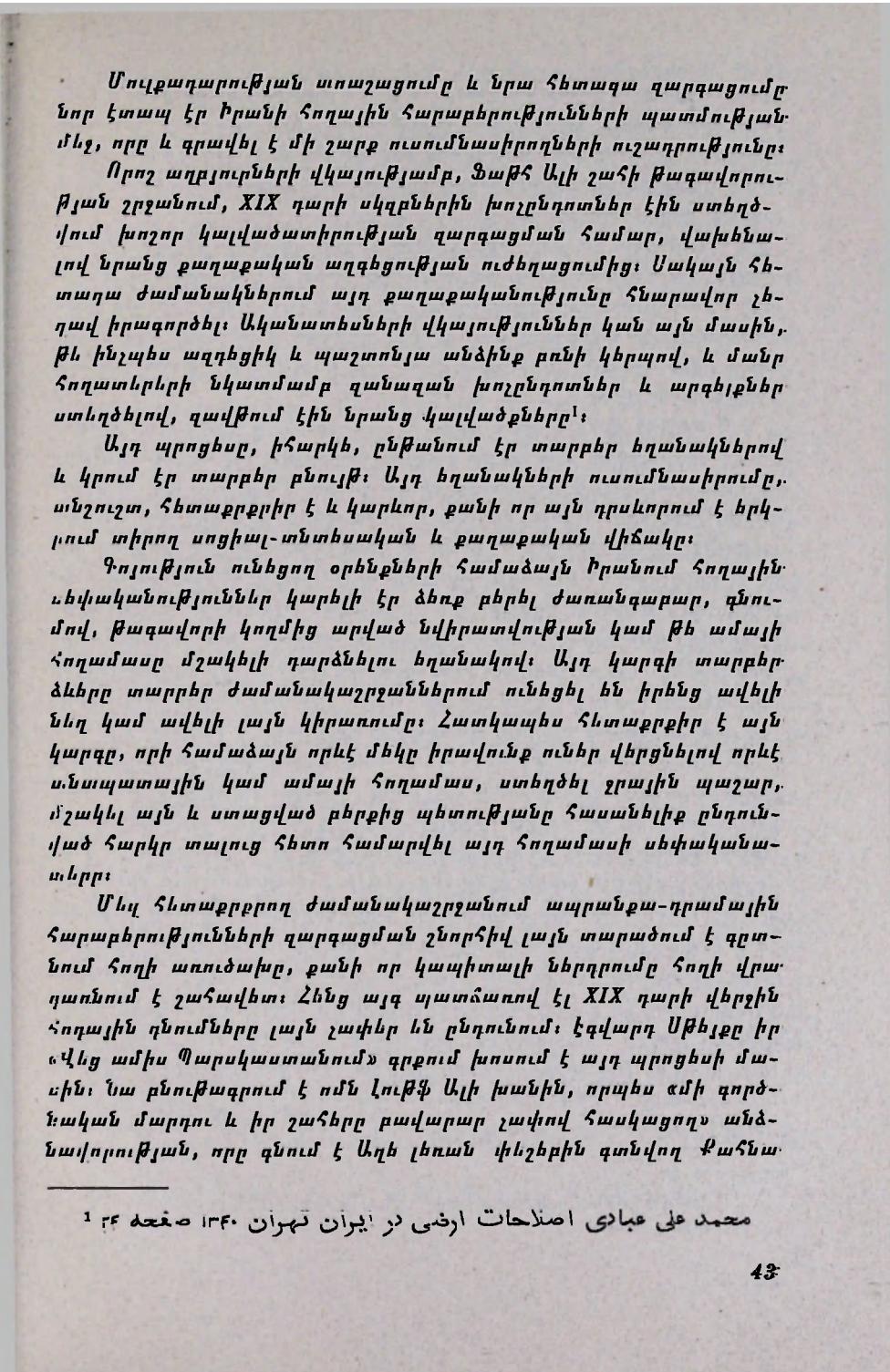
Германский империализм, уже накануне войны, подготавливал почву, чтобы в дальнейшем силой оружия попытаться разрешить жизненно важный для него вопрос: быть или не быть его господству на Ближнем и Среднем Востоке.

Հ. Մ. ԵԳԱՆՑԱՆ

ՄՈՒԼՔԱԴԱՐԱՅԻՆ ԿԱՂԱԾԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԴԱՑՈՒՄԸ
ԻՐԱՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

XIX դարի երկրորդ կեսին հրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում առաջացած մի շարք փոփոխությունները իրենց անդրադարձումը ունեցած երկրի բոլոր բնագավառների վրա: Այդ ժամանակ էլ աստիճանաբար սկսում է հրանի գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը: Հողատիրության կապիտալիստական ձևերը և գյուղացիության կապիտալիստական շահագործումը սկսեցին, թեկուզ սաղմնային վիճակում, մուտք գործել երկրի տնտեսության մեջ: Հասկանալի է, որ հրանի ներգրավումը համաշխարհային առևտրական ոլորտը իր հետ բերեց գյուղատնտեսության ապրանքայնության և նրա եկամտաբերության աճ, որի հետևանքով և բարձրացավ հողի գինը: Հողագործության ասպարեզում այդպիսի փոփոխությունը փաստորեն կապիտալ ներդրման նոր ոլորտ բացեց և առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները սկսեցին մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերել դեպի հողը, քանի որ այն շոշափելի եկամուտների աղբյուր էր դառնում: Հողային հարաբերություններում ամենակարևոր տեղաշարժը խոշոր կալվածատիրության ստեղծումն էր, երբ իշխող դասակարգերի տարրեր խավերից դուրս եկած ներկայացուցիչները հսկայական հողային սեփականություններ ձեռք բերեցին, առաջացավ հողատիրության նոր ձեռք, այսպես կոչված մովքադարային հողատիրությունը, որը մեծապես տարբերվում էր հողատիրության նախկին ձևերից, ժառանգական հողատիրությունից, թիուլից և այլն:

Ֆեոդալական ազնվական դասակարգը և նրանց շահերի պաշտպան իրանական շահը նոր պայմաններում այլևս ի վիճակի չէին խանգարել անխուսափելի այդ պրոցեսը, ընդհակառակը, նրանք իրենք էլ համակերպվելով նոր պայմաններին ընդգրկվեցին ընդարձակ հողային սեփականություններ ձեռք բերելու այդ մրցավազքի մեջ:

գյուղը։ Գյուղի համար նա վճարում է 200 թուման, կառուցում է ամբոց, որի համար ծախսում է 250 թուման, իսկ ոռոգման կանաթի համար 1000 թուման։ Այդպիսով նա դառնում է այդ վայրի միակ տերը, որից գյուղացիները ստանում էին ոչ միայն սերմացուն, այլև բանող անասունները¹։

Նույնպիսի մի գործարք է կատարվել Սարգաճ գյուղի նկատմամբ։ Դա մի ավերված, փոքր բնակավայր էր։ Գտնվում է մեկը, որը այն գնում է 700 թումանով, շհաշված այն ծախսերը, որ պահանջվում էին ավերված կանաթները նորոգելու համար։ Այդ ծախսերը կաղմում էին ոչ պակաս քան մինչ այդ ստացվող սասը տարվա եկամտի շափը²։

Այսպիսի փաստերի կարելի էր հանդիպել երկրի բոլոր մասերում։ Անհրաժեշտ է նշել, որ արդյունաբերության բացակայությունը իրանում սահմանափակում էր կապիտալ ներդրումների հնարավորությունները։ Մյուս կողմից իրանը վերածվել էր եվրոպական տերությունների հումքի բազայի, և կապիտալ ունեցող անձինք գերադասում էին գումարներ հատկացնել հողային սեփականություններ ձեռք բերելու և առևտրային հողագործությամբ զբաղվելու գործին։ Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ XIX դարի վերջերին, XX դարի սկզբներին առևտրական հողագործությունը արդեն որոշակի դեր էր խաղում երկրի ամբողջ տնտեսական կյանքում, չնայած որ առևտրային արտադրությունը գեռնս գերիշխող չէր ամբողջ գյուղատնտեսության մեջ։ Առևտրական հողագործությունը, իհարկե, առաջավոր երևոյթ էր իրանի տնտեսության մեջ։ Դա, անշուշտ, օգնում էր երկրի ներքին շուկայի հետագա դարդացմանը։ Առևտրական հողագործությունը մյուս կողմից նպաստում էր նաև հողերի պահանջի աճին և նրանց գների բարձրացմանը։ Դրան նըսպասում էր նաև այն փաստը, որ հողագործ աշխատությունը իրանում շատ էժան էր և գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունների, հողը վարձակալելու եղանակների պայմաններում այն հսկայական եկամուտներ էր խոստանում հողատիրոջը։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ խոշոր հողատերերը հսկայական եկամուտներ ձեռք բերելով, այն ոչ թե ներդնում էին գյուղատնտեսության զարգացման, այլ նորանոր հողեր ձեռք բերելու համար։ Ատրպետը գրում է, որ Հայքի Սագը ոլ Մուքը 300 գյուղ ունել և տարեկան 300 հազար թու-

¹ E. Stack, Six months in Persia, vol. II, London, 1882, p. 256.

² Նույն առջում։

Ճան եկամուտ էր ստանում, որի մեծ մասը հատկացնում էր նոր գյուղեր ձեռք բերելուն¹:

Խոշոր կալվածատերերը միաժամանակ ընդարձակ սպեկուլատիվ դործարքներ էին կատարում, որը մեծ եկամուտների աղբյուր էր հանդիսանում: Այս հանդամանքը նույնպես նպաստում էր նոր հողատերերի—մուլքադարների վարչական ինքնավարության ոսեղացմանը, որն, անշուշտ, ուղղակիորեն կապված էր հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության աճի և երկրի ընդհանուր տնտեսական կյանքում նրանց դիրքերի ամրապնդման հետ:

Մյուս կողմից կենտրոնական իշխանության թուլության հետևանքով հողի վարձակաները աստիճանաբար անժամկետ վարձակալներից վերածվեցին ժառանգական հողատերերի և դարձան այդ հողերի փաստական տերերը: Հաճախ մեծ ընդհարումներ էին տեղի ունենում հարեւան հողատերերի միջև, որը վերջանում էր մեկի պարտությամբ և նրա հողային սեփականությունների յուրացումով: Կառավարությունը ի վիճակի չէր կասեցնել այդ պրոցեսը, նա միայն բավարարվում էր այնքանով, որ նախկին վարձակալները և այսօրվա կալվածատերերը շարունակում էին պետությանը վճարել նրան հասանելիք հարկերը: Աստիճանաբար պետությունը ըստիպված եղավ այդ եկամուտներից շգրկվելու համար սեփականատիրական փաստաթղթեր տալ նոր հողատերերի՝ վերապահելով նրանց ժառանգելու իրավումք: Սակայն այդ ևս չէր կարող բավարի նոր հողատերերին, որոնք շուտով այդ հողերը դարձրին առ ու ժամկի առարկա:

Իրավական տեսակետից հողային այդ նոր սեփականությունները կայուն չէին: Հողերի առուծախը, գյուղացիության ունեցողկումը, վարչական ապարատի նեխվածությունը մեծ խճճվածություն էր ստեղծել այդ գործում: Հաճախակի կարելի էր հանդիպել այնպիսի վիճակի, երբ մի որևէ հողամասի նկատմամբ սեփականատիրական հավակնությամբ հանդես էին դալիս մի քանի անձինք:

Կառավարությունը իրը իրեն էր վերապահում հողի առ ու ծախի թույլտվությունը: Բայց իրականում հողատերերի մեծ ուժը նահանգներում և վարչական ապարատի նեխվածությունը առանձնապես դժվարություն չէր ներկայացնում այդպիսի թույլտվության ստացումը կամ շրջանցումը:

Պետք է նշել, որ արբարի հողերի մի մասը այն հողերն էին,

¹ А т р п е т, Мамед Алі шах, Александрополь, 1909, стр. 36.

որոնք ժամանակին պետության կողմից տրվել էին առանձին մարդկանց որպես մուլք: Օրինակ, իրավահամար Դեհղանը վկայում է, որ Արաքի երկու խալիս դյուլերը 70-ական թվականներին տրվել էին Սամսամ օլ Մոլքին՝ որպես մուլք¹:

Սակայն դարավերջին վիճակը արդեն փոխվել էր: Եթե XIX դարի կեսերին արբարի հողերի նշանակալից մասը շահի կողմից տրված այն մուլքերն էին, որոնք յուրացվել էին, ապա դարավերջին նրանց մեծագույն մասը արդեն գնված հողերն էին: Ճիշտ է, հողի առ ու ծախ նկատվում էր նաև XIX դարի առաջին կեսին, բայց այն մեծ շափերի հասավ 1883—84 թվականներից սկսած, երբ սկսվեց խալիս հողերի վաճառքը:

Հողային այդ կատեգորիաները արդեն դանաղանվում էին, քանի որ ժառանգարար անցած արրարի հողերը կոչվում էին «արրարիե ղադիմ», իսկ նոր գնված խալիսները կոչվում էին «արրարիե ղագիդ»²:

Նորանոր հողեր դավթելու և եղած սեփականությունները ընդունակելու գործին նպաստում էին նաև հողային սեփականությունների ոեզիստրացիայի եղանակները: Սեփականատիրական փաստաթղթերում կամ կալվածագրերում հաճախ չէր նշվում գըրանցման ենթակա հողի տարածությունը, այլ արձանագրվում էր միայն նրա սահմանները, այն էլ այնպիսի հատկանիշներով, որոնք փոփոխական էին: Այսպես օրինակ, սահման էր համարվում ինչոր ճանապարհ, ջրանցք, ցանկապատ, առվակ, անտառամաս, որոնք հեղտությամբ կարելի էր տեղաշարժել և այդպիսով հողատարածությունը ընդարձակել: Այստեղ ծագում էր նաև մի այլ կարգի դժվարություն: Շարիաթի և տեղական սովորությունների համաձայն հողը մշակողը հանդիսանում էր հողի տերը: Այս հանդամանքի շարաշահումից դերժ մնալու նպատակով նախքան որևէ հողամաս գնելը կամ վարձակալելը պահանջում էին ներկայացնել նահանգապետի վավերագիրը այն մասին, որ հողատերը վերջին տաս տարիների ընթացքում վճարել է պետական հարկերը, իսկ եթե ինքը չի մշակել հողամասը, ապա վավերագրով հաստատել, որ նա իր հողամասը վարձով է տվել ուրիշի: Բայց դա ևս ոչ մի երաշխիք չէր տալիս: Աղբյուրները խոսում են նաև այսպիսի գեպերի մասին. որևէ հո-

¹ ۱۷۸ صفحه دویل آزاد، ۱۳۰۰.

² ԱՐԲИԼ, ֆ. 76. լ. 361. լ. 24.

ղամաս էր գնվում ինչ-որ խանից և այն արձանագրվում։ Սակայն որոշ ժամանակ հետո խանը կարող էր ասել, որ նա այդ հողամասը վաճառել է տարիներ առաջ այնպիսի գնով, որը անհամեմատ ավելի ցածր էր այսօրվա գնից և պահանջել գումարի տարբերությունը։ Եթե հողի նոր տերը չհամաձայնվեր կամ ի վիճակի չլիներ այդ գումարը վճարելու, ապա խանը վերադարձնելով ստացած գումարը նորից գրավում էր հողամասը և շեղյալ համարում գործարքը։ Ահա հենց նման պատճառներով էլ մանր հողատերերը ի վիճակի չէին իրենց հողային սեփականությունները պահպանել և հեշտությամբ կլանվում էին խոշոր կալվածատերերի կողմից¹։

Հողային սեփականությունների խոշոր կենտրոնացումները տեղի էին ունենում տենդային ձևով։ Այդպիսի կենտրոնացումներ էին կատարվում բարձրաստիճան պաշտոնյաների, մինչև իսկ շահի և փոխարքայի, ինչպես նաև նոր հողատերերի՝ մուլքադարների կողմից։

Այսպիսով մուլքադարները առաջանում էին արքայագններից, պաշտոնյաներից, հոգևորականներից և առևտրականներից, որոնք համակերպվելով ստեղծված դրության հետ գրավել էին և շարունակում էին գրավել գերիշխող դեր երկրում՝ թե՛ նյութական և թե՛ քաղաքական տեսակետից և ստեղծում հասարակական նոր ուժ և նոր հարաբերություններ²։

Մեծ տարածություն էր կազմում շահի հողային սեփականությունը, որը փաստորեն երկրի ամենախոշոր կալվածատերն էր։ Նա այդ հողերի մի մասը տալիս էր իր մտերիմներին ժամանակավոր օգտագործման համար ։ Կամ էլ տալիս էր քողովուներին, որոնք փոխարենը զինված հեծյալներ էին տրամադրում շահի բանակին կամ պարտավորվում պաշտպանել սահմանի այս կամ այն մասը։

Շահի հողերի վրա աշխատող գյուղացիությունը գտնվում էր շատ ծանր վիճակում։ Գյուղացիների գրությունը նույնքան ծանր էր շահի այն հողերում, որոնք բռնագրավվել և յուրացվել էին տարբեր ժամանակներում և տարբեր եղանակներով, իսկ այնուհետև

1 Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернаторствам Западной Персии (Азербайджана и персидского Курдистана), Тифлис, 1903, стр. 27.

2 Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. V.

տրվել էին տարբեր մարդկանց թիուլային իրավունքով։ Այդ հողերը նույնպես փոքր տարածություն չէին կազմում¹։

Ընդարձակ հողային տարածությունների էր տիրում փոխարքա Սոհամեղ Ալի Միրզան։ Նազեմք ոլ իսլամ Քերմանին նշում է, որ փոխարքան բացի կաշառքների և ընծաների եղանակով ձեռք բերած հողերից, բռնի կերպով նույնպես յուրացրել էր հսկայական հողային տարածություններ, հատկապես Թավրիզի և Սարարի միջև ընկած շրջանում²։

Ընդարձակ հողային սեփականություններ ձեռք բերեց նտսր էր Դին շահի եղբայր Զել էս Սուլթանը, որը իր ժառանգներին թողեց մի քանի միլիոն արժողություն ունեցող հողային սեփականություն։ Նա այդ հողերը ձեռք էր բերել կամ գնումով, կամ այնպիսի փաստաթղթերով, որ իրը այդ հողերը եղել էն խալիսե և ինչ-որ ժամանակ տրվել են արարներին³։

Այսպիսով Զել էս Սուլթանը ՅՅ տարի ֆարսի և հսկացանի նահանգապետ եղած ժամանակ խալիսե կամ մասնալոր հողերի բըռնագրավման, էժան գնով գնման և այլ եղանակներով ձեռք բերած հողերով դարձավ իրանի ամենախոշոր հողատերներից մեկը։ Նրա ղնած գյուղերի թիվը հարյուրներից անցնում էր⁴։

Հողային նման սեփականություններ էին ձեռք բերել նաև բազմաթիվ այլ պաշտոնյաներ։ Ատրպետը հաղորդում է, որ Աթարեկ Ազամը 1500 զյուղ ուներ, որից մոտ երկու միլիոն թուման եկամուտ էր ստանում։ Գիլանի Լեշտնեշան համարյա ամբողջովին Եյագը Ազամ Ամին օլ Դոլեհին էր⁵։ Գիլանի մոսթոփին՝ Միրզա Արդուլ Սահիբը Գիլանի ամենախոշոր հողատերներից էր։ Սեվահդար նասր էս Սալթանն 1894 թ. մի տվյալի համաձայն տիրում էր ավելի քան 50 հազար ծիսի⁶։ Թալիշի խան Սեյֆ օլ Սուլթան

¹ А. К. Артамонов, Персия как пансион протвишк в Закавказье, Тифл. 1889, стр. 14.

² ناظم اسلام کوہمانی تاریخ بیداری ایرانیان تهران ص ۱۳۲۲

³ Ученые записки Института востоковедения, VIII, прапиский сборник. М., 1953, стр. 125.

⁴ تاریخ سرگذشت مسعودی تهران ص ۱۳۰

⁵ Атрапет. Мамед Али шах, Александриополь, 1909, стр. 79.

⁶ ЦГВИА, ф. 76, л. 371, л. 107.

⁷ Նույն տեղում, գ. 179, թ. 25.

Ահմադ խանը Արդարիլի շրջանում 109 գյուղ ուներ¹: Քայինի և Սիստանի էմիրը՝ Հեղմաթ օլ Մոլք Միր Աղամ խանը տիրում էր մոտ 324 գյուղերի²: 1877 թ. Ղարազաղի հրամանատար նշանակված Խաչիմ խանը տասը տարվա ընթացքում հարյուրից ավելի գյուղերի տիրացավ: Նա սպանում էր հողատերերին կամ բանտարկում նրանց և սկսականամիրական վավերադրեր ստանալուց հետո միայն աղոտում:

Կոսոգովսկին 1896 թ. հաղորդում էր, որ մեծ վեղիր Ամին օլ Մալքը բացի հորից ստացած ժառանգական կալվածքներից, պաշտամնը սդասագործելով մի շարք գյուղեր, հենց Թեհրանում՝ մոտ 1,5 կու միլիոն ուղղված արժեցող տներ, այդինքը էր գնել³:

Տեղական վարչական անձինք նույնպես նպաստում էին հողացին սեփականությունների կենտրոնացմանը: Նրանք ընդարձակ շըրջանների հարկերի հավաքման իրավունքը գնում էին և մեծ չարաշահումներ կատարում: Քանի որ խոշոր կալվածատերերը այնքան զորեղ էին, որ չէին թույլատրում ողաշտոնյա հարկահանների մուտքը իրենց կալվածքները, ապա բեռան ամբողջ ծանրությունը ընկնում էր մանր հողատերերի վրա, որոնք վերջնականապես քայքայում էին և նրանց հողերն անցնում էին խոշոր կալվածատերերի ձեռքը: Սա իր էությամբ արդեն պետական թալանի բնույթ էր կրում, լանի որ երկրի հողային սեփականությունների յուրացման գործին ոչ միայն նպաստում, այլև փաստորին մասնակցում էին պետական ողաշտոնյաները, սկսած ամենաբարձր պաշտոնյայից մինչև ստորինը: Սեյիդ Մորթեկա Հոսեյնի թեհրանին գրում է, որ սահմանադրությունից առաջ նահանդապետները, մեծամեծները և ընդհանրապես պաշտոնյաները թալանում էին ժողովրդին և տարբեր պատըրվակներ հորինելով հրաժարվում էին գանձված հարկերը պետությանը հանձնել, նրանք յուրացրել էին մեծ թվով խալիս գյուղեր և դարձել էին խոշոր կալվածատերեր: Ավերյանովը նույնպես ան-

¹ И. А. О г р а н и ч., Провинции Ардабильская и Серабская, Тифлис, 1876, стр. 70.

² Уч. записки Института востоковедения, VIII, Иранский сборник, № 1953, стр. 124—125.

³ А т р թ ե թ, Ռազմիկ Սարդար, Александрополь, 1910, стр. 19.

⁴ Из тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского, стр. 122.

⁵ مرتضی حسینی تهرانی اصول علم مالیه و فوایین مالی ایران تهران

դրագառնալով մահալների կառավարիչների իշխանության հարցին, գրում է, որ նրանք իրականում հանդիսանում էին խոշոր կալվածատերեր, որոնց հողերը ընդարձակ տարածություն էր կազմում։ Այդ հողերի սահմանները հաճախ համընկնում էին հենց տվյալ մահալի սահմանների հետ¹։

Նշանակում է վերանում էր պետական պաշտոնյայի և տեղական կալվածատիրոջ միջև եղած անջրաբերը և այդ երկուար հանդես էին գալիս մեկ դեմքով։ Այս երկույթը, անշուշտ նոր երկույթ էր և իր հետ բերում էր մի շարք այնպիսի հետևանքներ, որոնք ունեին շատ հեռում գնացող անդրադարձումներ նոր կալվածատերը իր ձեռքում ունենալով նաև քաղաքական իշխանություն բառիս իսկական իմաստով դառնում էր իր շրջանում, հետևաբար և իր կալվածքներում աշխատող ույափների տերն ու տիրականը։

Այսպիսով սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանները նպաստում էին այն բանին, որպեսզի տեղական խաները դառնային հողատերեր։ Տիգրանովը նշում է, որ կալվածքները նոր տերերին էին անցնում ժառանգաբարության թայց երկիրը մշտական ներքին խոռվություններից քայլայված պետք է ընդուներ նվաճման իրավունքը, եթե վերջինը կարող էր սասանել սեփականատիրական իրավունքը, ապա ժառանգության հետ միասին առաջ էր քաշում կալվածքը օտարելու հնարավորությունը։ Պետությունը փաստաթղթեր էր տալիս նոր տերերին։ Այսպիսով կալվածքները դառնում էին քաղաքացիական գործարքների առարկա, որոնց մեջ ակտիվ դեր էին խաղում խաները²։ Դա նշանակում էր, որ ապօրինի յուրացումները, հանձինս խաների հեշտությամբ ստանում էին իրենց օրինական ձևակերպումը և օրենքի պաշտպանությունը։

Երկրի առանձին սահմանգների և շրջանների հողատիրության ձևերի ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի շափեր էր ընդունել խոշոր կալվածատիրությունը։ Աղբեջանի հյուսիսային մասում գտնվող Մեշքինի շրջանում եղած 118 գյուղերը բոլորն էլ պատկանում էին կալվածատերերին, ընդ որում նրանցից 75-ը պատկանում էր Հոգևոր ծագում ունեցողներին կամ նախկին պաշտոնյաներին։ Իսկ Արաշի շրջանի 51 գյուղերը գտնվում էին երկու

¹ П. И. А в е р ь я н о в . Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 г. Тифлис, 1900, стр. 7.

² Л. Ф. Т и г р а н о в . Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 5.

կալվածատերերի ձեռքում։ Կորսունը վկայում է, որ նույն շրջանի 126 գյուղերը համարվում էին խաների սեփականությունը²։ Վիճակը նույնն էր նաև Մաքվի շրջանում։ Եթե դարամիջին (1853 թ.) Մաքվի խանին էր պատկանում ոչ ավելի քան 70 գյուղ ապա XX դարի սկզբներին (1905 թ.) նրան էր պատկանում արդեն 300 գյուղ³։ Ակնհայտ է, թե ինչպիսի աճ էր տեղի ունեցել։ Քերմանի նահանգի ոչակելի հողերի մոտ 90%-ը կենտրոնացված էր խոշոր կալվածատերերի ձեռքում։ Արդարիկի շրջանի 210 գյուղերից 174-ը պատկանում էր խոշոր կալվածատերերին։ Աստրաբագի նահանգում կային ընդամենը 229 բնակեցված գյուղեր, որոնցից 168-ը պատկանում էր կալվածատերերին, 19-ը խալիս էր, իսկ մնացածի մասին տեղեկություն չկա⁴։ Ղարաղաղի շրջանի մասին եղած 1880—1881 թթ. ղեկուցադրում նշված է, որ այնտեղ մոտ 46 գյուղ լրիվ արբարի էին, իսկ 13 դյուզ մասամբ արբարի⁵։ Մալայիրի մասին եղած 1879—1880 թթ. ղեկուցագրից պարզվում է, որ այնտեղ եղած 236 դյուզերից 206-ը լրիվ և 7-ը մասամբ արբարի էին։ Այդ գյուղերից օ-ը պատկանում էր թուրքմեն խաներին⁶։

Խոշոր կալվածատիրության նման տոկոսային հարաբերություն դոյություն ուներ ոչ միայն հյուսիսային նահանգներում⁷։ Աղքա- շանում, Խորասանում, Գիյանում, Մաղանդարանում և Աստրաբա- դրում, այլև կենտրոնական Իրանում և Հարավային նահանգ-ներում։

Հատկապես հետաքրքիր է Հարավային Իրանում գտնվող Հա- րուստ և բերրի նահանգ Խուզիստանի հողային հարստությունների յուրացման պատմությունը Շեյխ Խաղալի կողմից, որը ոչ միայն ամբողջ նահանգի խոշորագույն հողատերն էր, այլև նրա տերն ու տիրականը։

¹ ۸۹ ناظم الاسلام کرمانی تاریخ بیداری ایرانیان تهران ۱۳۴۲ صفحه

² Корсун, Восенний обзор передового театра, Тифлис, 1909, стр. 114—116.

³ Л. К. Артамонов, Северный Азербайджан, воспио-географический очерк, 1899, стр. 26.

⁴ Ученые записки Института востоковедения, VIII, Иранский сборник M., 1953, стр. 123.

⁵ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, p. 156.

⁶ նույն տեղում։

Ղաջարների օրոք Հաֆեղիյեի, Ահվազի, Ֆալահիյեի, Մոհամա-
րայի և Ռամզորմոզի, ինչպես նաև ամբողջ Խուզխսանի հողերը և
շուրջ խալիս էին; Նասր էդ Դին շահը և Մոզաֆար էդ Դին շահը
մեծ թվով կալվածքներ էին հանձնել Նեղամ էս Սալթանեին. Նրա
մահից հետո այդ հողերը վաճառվեցին Շեյխին: Կառավարությունը
մեծ թվով հողամասեր էր տվել Շեյխի հորը և եղբորը: Այդ հողե-
րը նույնպես մտան նրա հարստության մեջ: Բացի դրանից մեծ
թվով կալվածքներ էր պետությունից ստացել հենց ինքը՝ Շեյխը:
Քարավին ռեսպիսատանի հինգարյուրամյա պատմությունը՝ գըր-
քում անդրադառնալով Շեյխ Խազալի հողային հարստություններին,
գրում է, որ Խուզխսանի բերրի հողերի ավելի քան երկու եղրորդը
պատկանում էր Շեյխին, որից նա ստանում էր հսկայական եկա-
մուտներ: Ըստ գոյություն ունեցող կարգի շեյխը որպես Խուզխ-
սանի հարկ տարեկան քառասուն հազար թուման պետք է վճարեր
պետությանը: Մինչդեռ նա Խուզխսանի բնակչությունից կորզում
էր հինգ-վեց անգամ ավելին²: Շեյխ Խազալի հողային սեփականու-
թյունները չեր սահմանափակվում միայն իրանի տերիտորիայով:
Նա մեծ թվով կալվածքներ ուներ իրաքում, մինչև իսկ մի շուկա
Բասրա քաղաքում³:

Շեյխ Խազալը այսպիսի ֆանտաստիկ շափերի հարստություն-
ներ դիզելով ձեռք էր բերել նաև քաղաքական մեծ իշխանություն և
փաստորեն համարվում էր հարավային իրանի միակ տիրակալը:
Նրա այդ իշխանությունը տևեց մինչև XX դարի 20-ական թվական-
ները:

Մուլքարության մյուս աղբյուրը թիուլային հողերն էին: XIX
դարի երկրորդ կեսին թիուները նույնպես աստիճանաբար վերած-
վեցին թիուլարների մասնավոր սեփականությանը: XIX դարի երկ-
րորդ կեսին արբարի հողերի զգալի մասը հենց այդ նախկին թիու-
ներն էին կազմում: Օրինակ Արդարիլի 97 գյուղ 1870 թվականին
մուլքարային էր, որի մի մասը նախկին թիուլային հողերն էին⁴:
Բայց նոր հողատերերը՝ մուլքարները սկսեցին մինչև իսկ նեղել
նախկին ցեղապետ, այժմ կալվածատեր դարձած խաներին, չնայած

¹ Նույն տեղում, էջ 253:

² 179 Ճահ 1888:

³ Նույն տեղում, էջ 177:

⁴ И. А. Огранович, Провинции Ардабильская и Серабская, Тифлис, 1876, стр. 39.

որ նրանք մասամբ շարունակում էին ներկայացնել գինվորական ռուզ ուժ:

Տիդրանովը միանգամայն համողիշ նշում է, որ խոշոր հողատերերի հողային սեփականությունների ընդարձակումը հիմնականում տեղի էր ունենում մանր հողատերերի և հողատեր գյուղացիների հաշվին, որոնք ի վիճակի չէին դիմագրելու մուլքադարների հնամանը: Հստ որում եթե առաջինների նկատմամբ տեղի էր ունենում հողատիրության իրավունքի տարածումը, ապա գյուղացիների հողերի նկատմամբ հաստատվում էր մուլքադարի մասնավոր սեփականատիրական լրիվ իրավունքները¹:

Սակայն կասկածից վեր է, որ մուլքադարային հողային ֆոնդը աճում էր հիմնականում խալիսեի և վակֆային հողատիրության հաշվին: Հատկապես 80-ական թվականներին խալիս հողերի վաճառքից հետո արբարի կալվածատիրությունը նշանակալից չափով աճեց, այնպես որ աղբյուրների վկայությամբ եթե 70—80-ական թվականներին արբարի հողերը գեռևս ամբող հողատիրության մեջ մեծամասնություն չէին կազմում, ապա XX դարի սկզբներին դա արդեն հողատիրության գերիշխող ձևն էր:

Խալիսեի վաճառքի փաստաթուղթը ստորագրում էր ինքը շահը: Նահանգապետները միայն միջնորդի դեր էին կատարում, երբեմն էլ իրենց պաշտոնը օգտագործելով էժան գնով հող էին ձեռք բերում: Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ նահանգապետները էժան գնած խալիսեները վաճառում էին ավելի բարձր գնով: Անսարին գրում է, որ նման ֆերմաններ ձեռք բերելու համար կատարած ծախսերը, կաշառքները և այլն, գնալով աճել էին 10, մինչև իսկ 20 անգամ²: Նա նշում է, որ սկզբում ավելի ցածր խավերի ներկայացուցիչներն էին խալիսեները զնում: Բայց երբ հողի եկամտաբերությունը բարձրացավ՝ արքայազնները, մեծամեծները և ուրիշները նույնպես մասնակից դարձան այդ մրցավագքին³:

Այսպիսով Աստրաբագում խալիս հողեր էր գնել նասր էս Սալթանեն, որը 1900 թ. արդեն այդ կալվածքների մեծ մասը իր սեփականությունն էր գարձրել⁴: Նույնը կարելի է ասել և Եիրասի

1 Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии. СПб, 1909, стр. 15.

2 ۱۹ صفحه ۱۳۲۲ تاریخ اصفهان و دی اصفهان

3 նույն տեղում, էջ 62:

4 ЦГВИА, ф. 76, 241, л. 6.

շրջանի մասին, որտեղ խալիսե հողերի մեծաղուն մասը անցել էր մասնավոր անձանց ձեռքը: Այդ նույն պրոցեսը տեղի ունեցավ և Մաքվի շրջանում: 1899 թ. Կոսոգովսկին հաղորդում էր, որ էղրալ էս Սալթանեն և Մոհամեդ փաշան գնել էին Մաքվի խալիսե կալվածքները¹: Թեհրանի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվող Սավելի գավառում մոտ 300 գյուղ նախկինում պատկանում էր պետությանը, բայց XX դարի սկզբներին դրանց շորս հինգերորդը արդեն յուրացվել էին կալվածատերերի կողմից²:

Ղաջարական դինաստիայի թագավորության տարիներին երկրի մշակելի հողերի ընդարձակ տարածություններ շահերի ցանկությամբ տրվեցին որպես թիուներ: Պետական պաշտոնյաները, վագիրները, նայիրները, ճարքեմները և ուրիշներ ընդարձակ թիուներ էին ստանում: Թիուներից շոշափելի քանակ տրվում էր նաև շահի ընտանիքի անդամներին: Օրինակ Խորասանի նահանգի Նիշարուրը արվել էր Նայիր էդ Դոլեին: Այդ տարիներին հատկապես լայն տարածում էր գտել տարեկան ոռնիկի դիմաց առանձին պաշտոնյաներին տրված թիուրը: Թիուրի այդ ձևը ավելի մեծ տոկոս էր կազմում, քան մյուս ձևերը: Մյուս կողմից էլ թիուրարները ձգտում էին իրենց թիուները դարձնել մշտական և փոխանցելի, պետության միջամտությունը թիուների ներքին գործերին նվազագույնի հասցել և փաստորեն նրանց տերերը դառնալով, կարողանալ որպես ժառանգություն փոխանցել իրենց հաջորդներին³:

Այսպիսով թիուների հանձնման գործում կարելի էր նկատել հետևյալ փոփոխությունը: Եթե XIX դարի առաջին կեսին թիուրը, որպես պետական ոռնիկ տրվում էր իշխաններին, հոգևորականներին, պետական պաշտոնյաներին, կամ տրվում էր ինչ-որ որոշակի ծառայության դիմաց, ապա XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած թիուրը կարող էր ստանալ նա ով ավելին կվճարեր: Հասկանալի է, որ նոր պայմաններում հողային սեփականությունը տալիս էր մեծ եկամուտ, ուստի ունենոր խավի տարբեր ներկայացուցիչները ու մի միջոցի առաջ կանգ էին առնում ու կաշառքի և այլեալ եղանակներով լայնատարած թիուներ էին ձեռք բերում:

Կորսունը խոսում է Աղրբեշանի թիուրարների մասին: Նա նշում է, որ երբեմն ամբողջ մահալի գյուղերը տրվում էին որպես

¹ Նույն տեղում, գ. 374, թ. 3:

² А т р ք ս տ. Մամեդ Ալի շահ, Ալեքսանդրովյա, 1909, стр. 44.

³ تجارت و اقتصاد کشاورزی جلد اول، نسخه ۱۳۳۶ صفحه ۵۷۸

Թիուլ: Օրինակ 1900 թվականին Մեշքինի մահալի բոլոր 118 գյուղերը տրվել էին որպես թիուլ¹, կամ Մաշհադսարի բազմաթիվ գյուղերը նաօր էդ Դին շահը տվեց Ամին էս Սուլթանին որպես թիուլ²: Օգրանովիլը ուսումնասիրելով Արգարիլի և Սարարի շրջանների սույիալ-տնտեսական վիճակը աղյուսակներով ցույց է տալիս հողատիրության տարբեր ձևերի տոկոսային հարաբերությունը: Նանշում է, որ կալվածատիրական հողերը, չնշին բացառությամբ են ժառանդական սեփականություններ եղել, որոնք անցյալում պատկանելիս են առանձին խաների և մոշթեհիզների: Դրանց մեծ մասը այն հողերն էին, որ շահի կողմից տրվել էին որպես թիուլ՝ նրանցից ստացվող եկամուտները գանձելու համար, որոշակի ծառայության դիմաց կամ վարձատրության փոխարեն³:

Ինչպես ասացինք լնայած պետության կողմից տրված այդ կալվածքները շարունակում էին կոշվել թիուլ, սակայն նոր պայմաններում թիուլարները փաստորեն այդ հողերի տեղում ու տնօրնն էին: Այդ հողերը պետությունից ստանալով նրանք սկզբից ենթ նպատակ էին հետապնդում դրանք յուրացնել: Այսինքն թիուլներ ձեռք բերելը դառնում է խոշոր կալվածատերերի ձեռքում հողային սեփականություններ կենտրոնացնելու եղանակներից մեկը: Այս հանգամանքը սկզբում որոշ շափով անհանգստացնում էր պետությանը, որը այդպիսով զրկվում էր իր եկամուտներից: Բայց շուտով հենց ինքը կառավարությունը շկարողանալով հարկերի բարձրացման եղանակով հոգալ իր դրամական մեծ կարիքները ձևոնամուխ եղավ այդ հողերի վաճառքին, հաճախ հենց թիուլարներին, այն էլ կալվածքների արժեքի ոչ ավելի քան 5—10 տոկոսի գնով:

Ուրեմն պարզորեն նկատվում էր, որ նոր պայմաններում թիուլային հողատիրությունը այլևս իրեն չէր արդարացնում և բնականարար այն իր տեղը պետք է զիշեր մասնավոր հողատիրությանը կամ մուլքադարությանը, մի պրոցես, որը տեղի ունեցավ XIX դարի երկրորդ կեսին և աստիճանաբար թիուլը դադարեց գոյություն ունենալ:

¹ Н. Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тифл., 1909, стр. 114.

² مرتضی حسینی دهربادی، صفحه ۱۷۸.

³ И. А. Огранович, Провинции Персии Ардабильская и Серабская, 1875, стр. 39.

Այստեղ, իհարկե, պետք է անել հետևյալ վերապահությունը:
Զնայած XIX դարի վերջերին թիովդարներից շատերը փաստորեն
արդեն այդ կալվածքների մասնավոր սեփականատերերն էին, սա-
կայն, իրավական տեսակետից որոշ սահմանափակումներ շարու-
նակում էին գոյություն ունենալ: Հենց այդ պատճառով էլ խալի-
սեների վաճառքի ժամանակ թիովդարները էժան զնով իրենց տը-
րամադրության տակ եղած հողերը գնեցին, որպեսզի լրիվ սեփա-
կանատեր լինեն:

Այսպիսով հողային սեփականությունների և կալվածքների խո-
ր կենտրոնացումները այնպիսի չափերի հասան, որ XX դարի
սկզբին առանձին կալվածատերեր տիրում էին ավելի քան 1200
դյուզերի¹, իսկ պետության սեփականության ներքո ամբողջ երկ-
րում մնացել էր ընդամենը 1345 դյուզ²:

Հողային սեփականությունների այսպիսի կուտակումներ ան-
նախադեպ էր իրանի հողատիրության պատմության մեջ:

Ինչպես ասացինք հողային մեծ սեփականություններ էին ձեռք
բերում նաև բարձր հոգեստականությունը, որը տիրելով հողային
ընդարձակ տարածությունների փաստորեն վերածվում էր խոշոր
մասնավոր կալվածատիրոջ: Մինչկիսկ քաղաքաբնակ բարձր հո-
գուրականներից շատերը, որոնք կոչվում էին մոշթեհիդներ, սկսե-
ցին պետությունից, առանձին խաներից և կալվածատերերից գյու-
ղեր և թիովներ գնել և կարճ ժամանակում դարձան խոշոր կալվա-
ծատերեր: Թեհրանի, Թավրիզի և Խովահանի մոշթեհիդների հողա-
յին սեփականությունները աճել էին շորս անդամ և նրանցից յու-
րաքանչյուրի գնած գյուղերի թիվը 50—200-ի էր հասնում⁴, Գիլանի
հայտնի մոշթեհիդ Հումամին մի քանի հարյուր գյուղերի էր տի-
րում և դրանցից ստացած մթերքները վաճառում⁵: Սարգսարի մոշ-
թեհիդ Հաջի Միրզա Իբրահիմը իր կալվածքներից ստանում էր տա-
րեկան մոտ 200,000 թուման¹:

¹ Л. Ф. Тиграпов, Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, стр. 84.

² Атрпет, Мамед Али шах, Александрополь, 1909, стр. 135.

³ مسعود کیهان جغرافیایی مفصل ایوان تهران ۱۳۰۰ جلد سوم

صفحه ۱۳۸

⁴ Атрпет, Մկան, соч., 1909, стр. 137.

⁵ ЦГВИА, ф. 76, л. 197, л. 121—122.

Թեհիդ Միրզա Զավաղը իր սեփականության տակ ուներ մոտ 200 դյուլ²:

Բարձր հոգեռականությունը վերածվում էր խոշոր կալվածատերերի, օգտագործելով մինչևիսկ հանգանակությունների և այլ նվիրատվությունների եղանակով կուտակված գումարները։ Նրանք այդ գումարները շրջանառության մեջ էին գցում և նորանոր հողային սեփականություններ ձեռք բերում։

Այսպիսով, որոշ իմաստով փոխվում էր նրանց սոցիալական դիրքը և նրանք այլևս հավատաշիալ շրջանների վրա չէին կարողանում պահպանել իրենց նախկին աղդեցությունը։ Ժողովուրդը նըրանց անվանում էր կեղծ մողթեհիններ, քանի որ նրանք խոսելով հոգեռ բարձր զաղափարներից իրականում գյուղացիներին շահագործում էին նույնպիսի ուժգնությամբ, ինչ աշխարհիկ կալվածատերերը, գեռ գուցե ինչ-որ շափով ավելին։

XIX դարի երկրորդ կեսին բոշվոր վաշկատուն ցեղերը հրանում դէռևս շոշափելի թիվ էին կազմում։ Պետությունը մինչ այդ հոգեր էր հատկացնում ցեղերին՝ իրեն վերապահելով այդ հողերի գերագույն սեփականատիրական իրավունքը։ Հողը տնօրինում էր ամբողջ ցեղը և ցեղապետը չէր կարող իր հայեցողությամբ այն վաճառել։ Բայց ապրանքա-դրամային հարաբերությունների զարդացումով այդ վիճակը փոխվեց և ցեղի ազդեցիկ մարդիկ սկսեցին հողամասերը յուրացնել։ Հասկանալի է, որ մեծ թվով անասունների կենտրոնացումը խաների և ցեղապետերի ձեռքում, փաստորեն նրանց դարձրեց արոտավայրերի տերը, որոնք ձեսկանորեն շարունակում էին համարվել ցեղի սեփականությունը։

Փաստերը ցուց են տալիս, որ արդեն XIX դարի կեսերին այլևս չէր կարելի հանդիպել թեկուզ մեկ ցեղապետի, որը բացի մեծ թվով անասուններից և նրանց արոտավայրերից լտիրեր նաև նստակյաց գյողերի՝ իր մշակելի հողերով։ Ցեղերի նստակյացության հետ միասին ցեղերի պետերը վերածվում էին նոր գյուղերի տերերի։ Օրինակ, Նամինի խանության 129 գյուղերը, որտեղ նստակյաց էին դարձել ցեղերը, գտնվում էին իլբեկների սեփականության ներքո։ 1859 թ. պետությունը մի ֆերմանով թույլատրում էր, որ քոշվոր ցե-

¹ П. И. Огородников, Страна Солица, СПб, 1881, стр. 91.

² Г. Каэм, Персидская земля, ...Красноводск 1914, стр 35.

³ Л. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, стр. 36.

ղերին տրված հողերը նրանց պետքի սեփականությունը դառնան¹՝
Խաները և բեկերը այդ ֆերմանից օգտվելով, ցեղերին պատկանող
հողերը իրենց սեփականությունը դարձրին։ Բայց դա, իհարկե, դեռ-
ևս համատարած չէր։ Զինովել հայտնում է, որ 1879—1881 թթ.
Գիլանում բնակվող ցեղերի տրամադրության տակ եղած հողերը
անցել էին ցեղապետերի սեփականության ներքո²։ Լաճշանում
192 գյուղից 42-ը, Շաքբում՝ 26-ից 12-ը, Ֆումենում՝ 110-ից մոտ
30-ը խաներին էին պատկանում³։ Բախտիարի ցեղապետը արդեն
համարվում էր իրանի ամենախոշոր կալվածատերերից մեկը։

Այսպիսով քուլոր ցեղերի նստակյաց դառնալու պրոցեսը այն-
քան արագ էր տեղի ունենում, որ *XIX* դարի վերջին արդեն իլաթի
կամ համացեղային հողեր պահպանվել էին միայն լեռնային որոշ
շրջաններում։ Ցեղապետերը և ազդեցիկ անձինք աստիճանաբար
գրավել էին իլաթի հողերը և վերածել դրանք մասնավոր սեփա-
կանության։ *XX* դարի սկզբներին իլաթի հողերը երկրի մշակելի
հողերի ֆունդում արդեն լնջին տոկոս էին կազմում։

Ինչպես ասվեց *XIX* դարի երկրորդ կեսին մեծ թվով առևտրա-
կաններ նույնպես հողային սեփականություններ ձեռք բերեցին։
Օտարերկրյա կապիտալը սնանկացրեց իրանի արհեստա-
լին արդյունաբերությունը և այդ ասպարեզում գործող անձինք
սկսեցին զբաղվել գյուղատնտեսությամբ։ Օրինակ, Անսարին վկա-
յում է, որ արհեստներից հեռացած և օտարերկրյա մրցակցությանը
շղիմանալով առևտրից հեռացած շատ իսփահանցիներ, սկսած 90-
ական թվականներից սկսեցին գյուղատնտեսությամբ զբաղվել։ Նը-
րանք իրենց ամբողջ ունեցվածքը վաճառելով հողեր էին ձեռք բե-
րում, կանաթներ էին փորում և աշխատում էին հողը մշակել առա-
վելագույն լափով⁴։

Արդյունաբերությունը զարգացած վիճելու պատճառով մեծա-
հարուստները նույնպես իրենց կապիտալը ներդնում էին գյուղա-
տընտեսության մեջ։

¹ عبد الله مسٹے وقی سُرچ زندگانی من یا تاریخ اجتماعی واداری دوده
قاجاریه تهران ۱۳۲۶ جلد اول، صفحه ۱۱۵

² И. А. Зиновьев, Статистические сведения о провинциях Гиляи и
Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 24.

³ նոյն տեղում, էջ 12,

⁴ انصاری تاریخ اصفهان وری اصفهان ۱۳۲۲ صفحه ۵۷

1903 թ. ոռւսական հյուպատոսը հսֆահանից հաղորդում էր,
որ վերջին 20 տարիների ընթացքում մասնավոր հողատիրությունը
խսֆահանի շրջակայքում շատ էր զարգացել։ Խսֆահանում քիչ ունետք
մարդկանց կարելի էր հանդիպել, որ լենջանում, Ֆերիդոնում և մին-
չիսկ Զահարմահալում ինչ-որ հողամաս չունենար¹։

Հողատիրության այս նոր ձևը կամ մոլքադարությունը, ինչ-
պես տեսնում ենք, արդեն իրենից ներկայացնում էր սոցիալական
նոր ուժ։ Դա իր հետ, անշուշտ, բերում էր նաև կապիտալիստական
հարաբերությունների զարգացման նախադրյալներ²։

Այսպիսով իոշոր կալվածատիրությունը այնպիսի շափերի էր
հասել, որ որոշ դիտորդներ նշում էին, որ կարծես թե ամբողջ իրա-
նի ժողովուրդը բաղկացած էր երկու դասակարգերից՝ խան-կալվա-
ծատեր խոշոր հողատերերից և անհող հասարակ ժողովրդից։ Հստ
որում շնայած գյուղացին ուներ անձի ազատություն, սակայն կա-
տարյալ հողագրկության պայմաններում նա ամբողջովին կախված
էր կալվածատիրոջից, քանի որ միայն այգիսով նա ի վհճակի էր
գոյությունը պահպանել³։

Իսկ ոռւս բժիշկ Ֆիլատովը, որը երկար տարիներ աշխատել էր
իրանում, անդրադառնալով հողատիրության հարցին նշում է, որ
այդ ժամանակ ամբողջ իրանը ուժինից ներկայացնում էր առանձին
կալվածատերերի սեփականությունը⁴։

Հողային սեփականություններ ձեռք բերելու մրցավազքը վե-
րաբերում էր ոչ միայն իրանական շահագործող դասակարգերի
տարրեր շրջաններին, այլև օտարերկրյա կապիտալին։ Օրինակ Կա-
յեմը գրում է, որ ինքը Ուսուսատանից իրան էր ճամփորդել, որ-
պեսզի ուսումնասիրեր այնտեղ ուսումնաբերուստների կողմից
հողային սեփականություններ ձեռք բերելու նպատակահարմարու-
թյունը, կապիտալ ներդրումների շահավետությունը։ Նա նշում է,
որ իր դիրքը գրում է, որպեսզի «գոնե մի քիչ ծանոթացնի իրանա-
կան հողերով հետաքրքրվող մարդկանց, արդյունաբերության զար-
գացման համար այդ երկրամասի հարստությունների, այնտեղ իշ-
խոր կարգերի, մշակելի հողեր ձեռք բերելու հնարավորությունների

¹ АВПР. ф. Персидск. стол. д. 3869, л. 368.

² М. Павлович, Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX в. М., 1921, стр. 20.

³ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернаторствам Западной Персии... Тифлис, 1903, стр. 25.

⁴ П. Филатов, Письма из Персии, Одесса, 1909, стр. 109.

և ալճի մասին»¹: Արդեն XX դարի սկզբներին ոռւսահպատակներին պատկանող հողային տարածությունները փոքր թիվ չէին կազմում: Այդ սեփականությունները շարունակեցին գոյություն ունենալ մինչև Հռկտեմբերյան հեղափոխությունը:

Անհրաժեշտ է կանգ առնել մեկ հարցի վրա ևս: Դա չըի և նրա սեփականության հարցն էր իրանում: Զուրը հանդիսանում էր իրանի գյուղատնտեսության հիմնական պրոբլեմներից մեկը: Զրառատ գետերի պակասը, տեղումների ցածր մակարդակը, հատկապես կենտրոնական և հարավային իրանում, գյուղատնտեսությունը մեծ մասամբ դարձրել էր ջրովի, ուստի ոռոգումը շատ մեծ նշանակություն ուներ: Ոռոգման հիմնական եղանակներից մեկը հանդիսանում էր կանաթային սիստեմը, որը մեծ ծախսեր էր պահանջում:

Իրանում ոչ միայն հողը, այլև ջուրը մասնավոր սեփականություն էր: Շատ տեղերում խոշոր կալվածատերերը բաղմաթիվ գյուղերի և ընդարձակ հողամասերի տիրելով, տիրում էին նաև ջրինտ Ունկոր խավի երկակի այս սեփականատիրությունը, այսինքն հողին և ջրին տիրելը որոշակի փոփոխություն էին մտցնում ագրարային հարաբերություններում, այն էլ հօգուտ կալվածատիրոջ և ի վնաս գյուղացու:

Կորսունը գրում է, որ մոլքադարները բացի հողից տիրեցին նաև ջրին, որը նոր եկամուտների աղբյուր էր նրանց համար: Ալսապիսով ոռոգվող հողերի վարձակալման պայմաններից անկախ մոլքադարները իրենց մասնավոր սեփականատիրական իրավունքները տարածում էին նաև ոռոգման աղբյուրների վրա, թիկուզ այն կատարվեր գետից²:

Առանց ջրի հողը ընդհանրապես արժեք չուներ և վաստորեն որևէ հողամասի գինը որոշելիս նկատի էր առնվում ջրի այն քանակը, որը այդ հողը մշակելի էր դարձնում: Հաճախ էր պատահում, որ որևէ հողամասի ոռոգման համար անհրաժեշտ ջրին վճարվում էր անհամեմատ ավելի մեծ գումար, քան հողամասի համար³:

Հանրի Ռենե Դը Ալեմանը գրում է, որ մշակելի հողի դինը կախված էր ջրի քանակից և հողի բերրիությունից: Որևէ կալված-

1 Г. Каэм, Персидская земля или «Новая апельсиния», Красноводск, 1914, стр. IV.

2 Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 100.

3 М. Л. Томара, Экономическое положение Персии, СПб, 1895, стр. 5.

բի գինը այսպիսով կարող էր կես միլիոն ֆրանկի հասնել, բայց կարող էր և եկամուտների քշության պատճառով մի քանի հաղար ֆրանկից ավելին լիներ¹:

Հենց այս պատճառով էլ խաները և խոշոր կալվածատերերը բացի հողային սեփականություններից ձեռք էին բերում նաև զբացին սեփականություններ և զրի օգտագործման բնագավառում մենաշնորհը իրենց ձեռքը վերցնում։ Սա մի հանգամանք էր, որը ուժեղացնում էր գյուղացու կախումը հողի և զրի տիրոջից։

Զրի նշանակության տեսակետից հետաքրքիր է անդրադառնալ նաև հետևյալ երևույթին։

Արդեն նշեցինք, որ մասնավոր սեփականությունը ձեռք էր լերվում ժառանգարար, գնումով և պետական հողերի յուրացումով։ Բայց հողային սեփականություններ ձեռք բերելու գործում նշանակալից տեղ էր գրավում նաև ամայի հողերի յուրացումը, որը իրանում շոշափելի տարածություն էր գրադեցնում։ Ով որ որևէ ամայի անապատային հողամաս ոռոգելով մշակելի դարձներ, նա պետությանը համապատասխան հարկ վճարելով դառնում էր նրա լիիրավ սեփականատերը²։

Չնայած շարիաթի նորմաների համաձայն արգելվում էր բնական ավաղանների զրի առ ու ծախը, սակայն շատ գետեր և առուներ ունեին առանձին տերեր, որոնք զրի առևտրով էին զրադշում։

Այսպիսով XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին մոլորդարային տիպի հողատիրությունը մեծ չափերի հասավ։ Որոշ աղբյուրների համաձայն XX դարի սկզբներին իրանի հողային սեփականությունների ընդհանուր քանակի 66—68%-ը կազմում էր մոլորդարային սեփականությունը³։

Բայց անհրաժեշտ է նշել, որ չնայած մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում իրանում գերիշխում էր խոշոր հողատիրությունը, սակայն, հողօգտագործումը շարունակում էր մնալ տրոհված և մանր։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վարձակալման սիստեմի զարգացումը տեղի էր ունենում մասնավոր սեփականու-

1 ՎՐ Հանբى رنه دالمانى سفرنامه از خراسان تابختیاری تهران 1957 صفحه ۱۷

2 М. Л. Томара, Ук. соч., СПб, 1895, стр. 4.

3 Сенджаби, К изучению аграрного вопроса в Персии, Баку, 1930, стр. 15—16.

թյան աձի և ծաղկման հետ զուգահեռ: Դրա հետ կապված էլ մուլքաղարների եկամուտները մեծանում էին ոչ թե վարձակալման սխալմի աճի հետ, այլ դա կատարվում էր ի հաշիվ ռենտայի աճի: Առաջվա պես գյուղացին շարունակում էր հողը մշակել ամենապրիմիտիվ միջոցներով: Նոր պայմաններում փոփոխությունը կայանում էր նրանում, որ նա ստիպված էր ավելի շատ աշխատել և ավելի նեղ ապրել:

Բիշոփը նշում է, որ մեծահարուստները և կալվածատերերը գլխավորապես ապրում էին քաղաքներում: Հազվագյուտ էր պատահում, որ նրանցից որևէ մեկը գյուղում ապրեր: Հարուստ և բազմաթիվ գյուղերի սեփականատեր կալվածատերերը բնակվում էին Թեհրանում, Քերմանշահում կամ Խոֆահանում: Նշանակում էին մի ներկայացուցիչ, այսպես կոչված նասր, որը կառավարում էր նրա կալվածքները, կարգավորում վարձակալների գործերը և գանձում եկամուտները¹:

Այսպիսով՝ խոշոր կալվածատերերը կազմելով հողատերերի չնշին տոկոսը տիրում էին երկրի հողային հարստությունների մեծ մասին: Խոշոր կալվածատերերը XIX դարի վերջին բռնագրավեցին նաև համայնական կամ ռումումիս կոչվող հողերը:

Ինչպես նշեցինք երկրում գերիշխում էր խոշոր հողատիրությունը: Սակայն շպետք է ենթադրել, որ հողատիրական դասակարգը միատարր էր: Նա, անշուշտ, կազմված էր սոցիալական տարբեր խմբերից, որոնք մի շարք հատկանիշներով տարբերվում էին միմյանցից: Այստեղ կարելի էր բնորոշ կերպով տեսնել երեք հիմնական խումբ: Խոշոր հողատերերը, միջին հողատերերը և մասր հողատերերը: Աղբյուրները վկայում են, որ խոշոր հողատերերը, որոնք կազմում էին բոլոր հողատերերի մեկից երկու տոկոսը, տիրում էին ամրող մշակելի հողերի ավելի քան կեսին: Միջին հողատերերը կազմում էին բոլոր հողատերերի մոտ 30% և աիրում էին մշակելի հողերի մոտ 15%-ին: Նրանց շարքերում էին մեծ մասամբ նախակին թիուղարները, առետրա-վաշխառուական շրջանների ներկայացուցիչները, պետական պաշտոնյաները և միջին հոգորականության ներկայացուցիչները: Մասր հողատերերը կազ-

¹ L. B. Bishop. Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, London, 1891, p. 251.

Ռում էին բոլոր հողատերերի մոտ 70 տոկոսը և տիրում էին մշակումի հողերի մոտ 30 տոկոսին¹:

XIX դարի երկրորդ կեսին մանր հողատերերի կամ խորդեմալերների կաղմքը արմատապես փոխվեց: Ապրանքա-դրամային հարաբերությունների դարձացման և տարրեր խավերի ներկայացուցիչների հողեր ձեռք բերելու հետեւանքով առաջացավ խորդեմալերների նոր խումբ: Այդ խորդեմալերները դուրս էին եկել առևտրականների, գոգնորականների, պաշտոնյաների և վաշխառուների խայերից: Էզվարդ Սթեյքը նշում է, որ մեծ թվով կալվածքների տիրումը արարաների կողմից, ինչպես օրինակ Կավամի, Շիրազի Մուշիրիի կամ Ֆիրուզարադի Իլխանի կողմից դեռևս չէր նշանակում, որ խորդեմալերներ չկային: Կային նաև հողատերեր, որոնք ընդումենը մեկ գյուղ ունեին, ինչպես Զավաքանը կամ Շալուդանը: Այդտեղ գյուղացիները ավելի շատ անկախություն ունեին, քանի որ նրանք ավելի պակաս զորեղ կալվածատիրոջ տնօրինության տակ էին²:

Ինչպես արդեն նշեցինք մանր կալվածատերերին էին պատկանում մշակվող հողերի մոտ 30 տոկոսը:

Խորդեմալերային գյուղերի մասին ուշագրավ տվյալներ են Հաղորդվում 1880—1881 թթ. Ղարաղանի մասին եղած զեկուցագրում: Այստեղ կային երեք լրիվ կամ մասսամբ խորդեմալերային գյուղեր 50 ընտանիքից պակաս բնակչությամբ, չորս լրիվ կամ մասսամբ խորդեմալերային գյուղեր 50—100 ընտանիքից բաղկացած, երեք այդպիսի գյուղեր 100—200 ընտանիքով և մեկ խորդեմալերային գյուղ ավելի քան 200 ընտանիքով³: Թայց տենդենցը այն էր, որ խորդեմալերային գյուղերը կու էին դնում խոշոր հողատերերին: Օրինակ՝ մի շրջանում, որտեղ կային չորս լրիվ խորդեմալերային և 10 մասսամբ խորդեմալերային գյուղեր, կարճ ժամանակում ձեռքից ձեռք անցնելով յոթը դարձան արարի, երեքը գնեցին Շահսեանները և երեքն էլ նասիր օլ Մոլքը⁴:

¹ И. А. Зиновьев, Статистические сведения о провинциях Гилян и Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 13—28.

² E. Stack, Six months in Persia, vol. II, London, 1882, p. 254.

³ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, p. 156.

⁴ Նոյն տեղում:

Խորդեմալեքային գյուղերի յուրացման գործին մասնակցում էին նաև հոգևորականները։ Այդ տեսակետից հետաքրքիր է հետեւյալ փաստը։ Սեմնանի և Դամդանի շրջաններում լասկերտ գյուղը ժամանակին խորդեմալեքային էր։ Բայց հետագայում այն նվիրվեց Մաշհադի հմամ Ռեզայի մզկիթին։ Սակայն այն երկար ժամանակ շարունակում էր խորդեմալեքային համարվել։ 70 թվականին, երբ իրկրում սովոր էր, մզկիթում գտնվում է գյուղի նվիրատվության փաստաթուղթը և գյուղը վարձով է տրվում նույն գյուղի բնակիչնորս ավագների։ Գյուղը տարեկան 1300 թուման կանխիկ և 100 խարվար հացահատիկ եկամուտ էր տալիս։ Դրանից 100 թուման կանխիկ և 90 խարվար հացահատիկ տրվում էր պետությանը, 10 խարվարը ծախսվում էր տեղական նպատակներով, իսկ մնացած 1200 թումանից 600-ը մուծվում էր մզկիթի գանձարանը¹։

Կային մանր հողատերեր, որոնց հողերի տարածությունը կազմում էր 1-ից մինչև 30 շարիբ։ Կային շրջաններ, որտեղ որևէ գյուղաներ մի քանի տեր։ Հաճախ մանր այդ հողատերերի վիճակը մոտանում էր գյուղացի-հողատերերի գրությանը²։ Իսկ գյուղացի խորդեմալեքների վիճակն էլ առանձնապես չէր տարբերվում ուշա-գյուղացու վիճակից։

Հենրի Ռենե Դը Ալեմանը գրում է, որ գյուղացիներին պատկանող հողամասերի թիվը շատ քիչ էր։ Հաճախ պատահում էր, որ գյուղացին մի փոքր հողամաս էր ունենում որևէ գյուղում։ Օրինակ, Արաքի շրջանում այդպիսի հողամասեր ունեցող, կամ խորդեմալեք կոչվող գյուղացիները համեմատաբար քիչ չէին³։

Խորդեմալեքների մոտ 65%-ը չքավորներ էին։ Այսպես օրինակ, XX դարի սկզբներին մինչև երկու դեսյատին հող ունեցող չքավոր գյուղացիները կազմում էին 68%։ 2-ից մինչև 20 դեսյատին հողամաս ունեցող միջակ գյուղացիները կազմում էին բոլոր գյուղացիական տնտեսությունների 12%-ը։ Մնացած 20%-ը կազմում էին հողազուրկ գյուղացիները՝ բատրակները⁴։ Հաճախ կարելի էր հանդիպել այնպիսի գյուղերի, որոնք պատահանում էին մինչև 100 տե-

¹ ЦГВИА, ф. 76, д. 213, л. 7.

² И. А. Зиновьев, Статистические сведения о провинциях Гиляз и Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 28.

³ هانزى دنه دامانى - صفحه ۷۰

⁴ «Бюллетень прессы Среднего Востока», 1928, кн. 6—7, стр. 32.

րերի: Օրինակ, Զարանգի Հովտի Շադրուդ գյուղի հողերը պատկանում էին մոտ 700 տերերի¹: Այդ տիպի գյուղերը կոչվում էին «ռաւաթիս»: Այստեղ պատահում էր, որ որպես հողատեր հանդես էր գալիս առանց լրացուցիչ աշխատուժի օգնության հողը մշակող գյուղադին: Բայց դա հաղվածեալ էր: Մազանդարանում, նասր էդ Դին շտաբի ճամփորդության ժամանակ, 1875 թվականին 53 գյուղերից միայն մեկն էր ռայաթի: Նույն վիճակն էր տիրում նաև երկրի այլ մասերում: Օրինակ, Ուրմիայի շրջանում խորդեմալեքային հողերից միայն 26%-ն էր գյուղացիներինը: Գիլանում, Շիրազում և այլ շրջաններում նույնպես խորդեմալեքները գլխավորապես գյուղացիներն էին²: Բայց կային նաև տոկոսային այլ հարաբերություններ: Օրինակ, Քաշանի շրջանի 360 գյուղերից 160-ը գյուղացիական էր³,

Ավերյանովը նշում է, որ Ադրբեզանում գյուղացի հողատերեր համարյա չկային, միայն Արդարիլի շրջանում կային փոքրաթիվ հողատեր գյուղացիներ, որոնց ինչ-որ ձևով հաշողվել էր հողային սեփականություն ձեռք բերել⁴:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ռայաթի հողերը չպետք է շփոթել դյուղացիների ունեցած, այսպես կոչված, տնամերձ հողերի հետ: Ռայաթի հողերը ավելի լայն տարածություն էին կազմում քան վերջիններս:

Խոսելով գյուղացու տնտեսության անկայունության մասին Կորսոնը գրում է, որ կարելի էր խանից ու մոլայից որևէ հողամաս դնել, սակայն դա դեռ գյուղացուն սեփականատեր չէր դարձնում: Խանը կարող էր դալ գյուղացու մոտ և ասել, որ այդ հողամասը նամի բանի տարի առաջ վաճառել է ցածր գնով, իսկ այժմ դինը բարձրացնել է և պահանջել գնի տարբերությունը: Եթե գյուղացին չհամաձայնվեր, ապա նախակին տերը վերադառնելով ստացած գումարը նորից տիրանում էր հողամասին⁵:

¹ S. Stack, Six months in Persia, vol. II, London, 1882, p. 260.

² ЦГВИА, ф. 76, д. 236, л. 53—54.

³ Отчет о поездке по Персии капитана генерального штаба Томилова в 1900 г. Тифлис, 1902, ч. I, стр. 62.

⁴ П. И. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1889 г., Тифлис, 1900, стр. 19.

⁵ Корсун, Военный обзор персидского передового театра. Тифлис, 1908, стр. 31.

* * *

Ամփոփելով, կարելի է նշել, որ XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի Հողատիրության բնույթի մեջ ամենաաշքի ընկնող փոփոխությունը հանդիսանում է մուլքադարական Հողատիրության առաջացումն ու զարգացումը։ Սա արդեն հողի մասնավոր սեփականություն էր, որը մեծապես տարբերվում էր ֆեոդալական Հողատիրությունից։ Դա իր հետ բերում էր հողային սեփականության էության փոփոխություն, այսինքն նրա կապիտալիզացիան և շահագործման եղանակների փոփոխությունը։

Г. М. ЕГАНЯН

РАЗВИТИЕ МУЛЬКАДАРСКОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ
В ИРАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Резюме

Вторая половина XIX в.—важнейший этап в истории Ирана, особенно его социально-экономического развития. Период этот характерен проникновением и развитием капиталистических отношений, в том числе и в сельском хозяйстве. Вызванное вовлечением Ирана в сферу мирового капиталистического хозяйства возрастание спроса на продукты сельского хозяйства обусловило рост его товарности, а это, в свою очередь—возникновение крупнотоварного земледельческого хозяйства. Капиталистический характер такого товарного производства обусловливал изменение отношений собственности на землю. В это время широкое развитие получает форма собственности, известная в Иране под названием «мюльк». В отличие от прежних форм собственности мюлькадарство—это частная собственность. На основе данных русских, иранских, английских источников в статье рассматривается процесс превращения части земель халисе и вакуфных владений в частную собственность и превращения параллельно этому феодалов в землевладельцев-помещиков.

Новым в этом процессе было то, что развитие частного землевладения шло не только за счет ее вызревания из род-

ственных владений, но и его формирования в результате покупки земли. Превращение земли в предмет купли-продажи открыло дорогу в сельское хозяйство торговому и ростовщическому капиталу. В результате, наряду с традиционными ее владельцами—многочисленными каджарскими принцами, светскими и духовными феодалами, появляется новый тип помещиков из среды купцов, ростовщиков, чиновников и т. д.; развивается кулацкие хозяйства.

На основе данных источников по различным районам Ирана в статьедается описание процесса развития крупного землевладения, основанного на товарном производстве, и частной собственности на землю; описание того, как в результате двухстороннего процесса — превращения феодалов «сверху» и купцов, ростовщиков и т. д. «снизу» в помещиков — в Иране складывается небольшая группа крупных земельных собственников, в руках которых оказалась значительная часть всех обрабатываемых земель. Занимая все прочное положение в экономике, эта группа еще в XIX в. начала играть ведущую роль в политической жизни страны.

Լ. Գ. ԴԱՆԵՂՅԱՆ

ՇԱՀ-ԱՐԲԱՍ Ա-ի ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Իրանում Սեֆյան հարստության տիրապետության (1502—1722) ժաղկման շրջանն իրավամբ դիտված են Շահ-Արքաս Ա-ի թագավորության տարիները (1587—1629): Այդ գործունյա տիրակալը թագավորեց ավերելով ու ստեղծելով, տիրեց փառքի ու համընդհանուր ճանաշման դափնեպսակին և ժամանակակիցների կողմից արժանացավ «Մեծ» կոչմանը: Եվ իրոք, մեծ է եղել նրա դերը իրանի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում:

Սակայն առանձին ուշադրության արժանի է արևելյան այդ բոնակալի՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարած կրոնական քաղաքանությունը, որը բխում էր առաջին հերթին իրանի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակից:

Հայտնի է, որ իսլամը և շարիաթի օրենքները մեծ դեր են խաղացել Արևելքի երկրների սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Էնդեւսի բնորոշմամբ, իսլամը «պատմական մեծ շրջադարձ» է եղել այն երկրների համար, որտեղ նա հանդիսացել է տիրապետող գաղափարախոսություն¹:

Սեֆյանների օրոք շիհզմը տիրող դասի ձեռքում դենք դարձավ՝ միավորելու իրանի տարացեղ շրջանները մի ամբողջության մեջ, ի հակառակ թշնամի սոմնիզմի²: Կրոնական քողի տակ էին ընթանում իրանի երկարատև պատերազմներն ինչպես ուզբեկների, այնպես էլ Թուրքիայի դեմ՝ իբրև պայքար շիաների և սուննիների միջև:

¹ Կ. Մարկս և Փ. Էնգելը, Սоч., տ. XIV, стр. 646.

² Վ. Օսեռով, Духовенство в Персии («Международная жизнь», М., 1924, № 1, стр. 49).

Թշնամնական էր և մահմեղականության վերաբերմունքը քրիստոնության նկատմամբ: Սեֆյան իրանում կրոնական անհանդուրժողականությունը բրիստոնյաների նկատմամբ վերջիններիս ասիմիլյացիայի և նմարկելու միջոց էր: Հստ որում, կրոնական ֆանատիզմն ուժեղ էր և բացահայտ:

Սակայն Շահ-Արքաս Ա-ի թագավորության ժամանակ կրոնական անհանդուրժողականությունն այլ պատկեր ստացավ: Ինչպես ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ ընդհանրապես, այսպէս էլ կրոնական հարցում Արքաս Ա-ն դրսենորեց ուրույն և իր նախորդներից տարբեր մոտեցում: Օժտված լինելով խոշոր պետական դործին հատուկ հնարամտությամբ և մտահոգվելով իր ժողոված պետության վերականգնման ու բարգավաճման խնդիրներով, Շահ-Արքաս Ա-ն իր թագավորության հենց առաջին տարիներից լայնորեն ձևոնամուխ եղավ երկրի ներքին վերափոխումներին և արտաքին հարաբերությունների բարելավմանը, գործելով մեծ հմտությամբ, անհրաժեշտության դեպքում շխուսափելով նույնիսկ դիշումներ անել կրոնական սկզբունքներում:

Ուստի և, ելնելով երկրի քաղաքական և տնտեսական շահերից, Արքաս Ա-ն մերթ հովանավորում էր իր երկրի քրիստոնյաներին, մերթ հալածում ու բռնի կերպով մահմեղականացնում:

Այս հակասական (թվացող) քաղաքականությունը նույնպիսի հակասական արտացոլում է դուել պատմական աղբյուրներում ու հետազոտություններում, որտեղ Շահ-Արքաս Ա-ի՝ քրիստոնեության նկատմամբ վարած քաղաքականությունը և դրա պատճառներն ու հետեւանքները տարբեր գնահատականների են արժանացել:

Շահ-Արքաս Ա-ի պալատական պատմիչ հսքանդալ-բեկ Թորքեմանի (Մոնշի) «Արքասյան աշխարհարար պատմության»² մեջ «աստծո ստվեր», «նորին սրբություն» Շահ-Արքաս Ա-ն պատկեր-

¹ Այսպես, օրինակ, Քերզոնի հաղորդման համաձայն, երբ 1561 թ. Անտոնի Ջենկինսոնն իվան Առևդի և Անդրեյի թագուհի Ելիզավետայի կողմից ներկայացավ շահ Թահմասպին և հանձնեց նրանց բարեկամական նամակները, շահն ասաց. «Դուք անհավատ եք, և մենք անհավատների հետ բարեկամության կարիք չունենք»: Եվ երբ այն «անհավատին» պալատից դուրս տարան, մի հոդի մոխրով լի սկուտեղը ձեռքին հետևեց նրան ու նրա ոտնահետքերը «մաքրելու» համար մոխրից ցանեց հանապարհին: Տե՛ս

نصرالله فلسقى، زندگانی شاه عباس اول، مجند ۲، تهران، ۱۳۴۹

² اسکندر بیت ترکمان (منشی)، تاریخ عالم آرای عباسی، جند ۲، ۱۳۴۵-۱۳۴۶

ված է ամենագրական ու իդեալական գույներով¹: Ուստի զարմանալի չէ, եթե հեղինակը, խոսելով Շահ-Արքասի կողմից քրիստոնյամերին բռնի հավատափոխության ենթարկելու մասին, այն արձանագրում է որպես «բարի գործ»՝ կատարած «արքայի աշխարհարար ծայնի» թելադրանքով, հօգուտ մահմեղականացվող քրիստոնյաների²:

Պալատական պատմագրության ներկայացուցիչների նման մեկնաբանություններն իրենց աղղեցությունն են ունեցել պարսիկ հեղինակների ուսումնասիրությունների վրա։ Թեհրանի համալսարանի պրոֆեսոր Նասրոլլա Ֆալսաֆին «Շահ-Արքաս 1-ի կյանքը» քառահատոր աշխատության մեջ շահի կրոնական հանդուրժողականության և «քրիստոնեասիրության» հիմքում զնում է նրա մեծահոգությունն ու անձնական բարեմասնությունները³:

«Պատմություն Նոր Ջուղայուա աշխատության հեղինակ Հ. Տեր-Հովհանյանցի կարծիքով, քրիստոնյաների և հատկապես հայերի նկատմամբ Շահ-Արքաս Ա-ի բռնությունները ռմեծամեծներին դրդմամբ էին կատարվում»⁴:

Ա. Ալպոյանցյանը, որը Սեֆյան իրանի բարգավաճման հիմքում տեսնում էր միայն Շահ-Արքասի անձնական տուավելությունները, նրա կատարած կրոնական հալածանքի մասին ասում է, որ դա միայն փորձ էր, որը «Ճախողեցաւ, և շահը... շուտով դադրեցուց կրոնական հալածանքը»⁵:

Մինչեռ ԽVIII դարի հեղինակ Խուշատուր Ջուղայեցին անհուն կակիծով նկարագրում է Արքաս Ա-ի կրոնահալած քաղաքականու-

¹ Ընդհանրապես XVII—XVIII դարերի պարսկական պալատական պատմողությունների է ընկնում արտակարգ ներքողական ոճով:

² منشی ، تاریخ عالم آرای عباسی ، جند ۲ ص ۹۶.

³ Տե՛ս Շահ-Արքաս Ա-ին նվիրված աշխատություններից՝ էջ 78

ابو القاسم سجاد تاریخ زندگانی شاه عباس کبیر ، تهران ۱۳۴۵ .

سرهنگ محمد پرنگ ، شاه عباس کبیر ، تهران ۱۳۴۱ .

نصرالله فلسفی ، زندگانی شاه عباس اول ، ج ۱-۴

⁴ Տ. Տեր-Հովհաննես, Պատմութին հայ գաղթականութեան, հ. 9, Կահբե, 1961, էջ 184:

⁵ Ա. Ալպոյանցյան, Պատմութին հայ գաղթականութեան, հ. 9, Կահբե, 1961, էջ 184:

թլան Շետեանքով քրիստոնյաների և հատկապես հայ ժողովրդի կրած տառապանքը¹:

Ուսումնասիրողներից ոմանք Շահ-Արքասին խորթ են համարել կրոնական մոլոնանդությունը², ոմանք՝ ընդհակառակը: Օրինակ՝ իտալացի ուղեղիր Պիետրո դե-լա Վալեն Արքաս Ա.-ին համարում է խիստ ֆանատիկ մահմեդական³:

Արքաս Ա.-ի մասին եղած հակասական կարծիքների առկայությունն են հաստատում Զաքարիա Սարկավագի հետևյալ խոսքերը. «...թէ պարուանք և նախատինք լինին, և թէ գոհութիւնք և գովութինք լիցին....»⁴:

Տարակարծությունները և հակասական տեսակետները բխում են ինչպես տարրեր սկզբնաղբյուրների կամ ժամանակակիցների սուրյակահիվ վերաբերմութից, այնպես էլ Շահ-Արքասի կրոնական երկդիմի բաղաքականությունից, որն անխզելիորեն կապվում էր Իրանի տնտեսական-բաղաքական պահանջների հետ:

Հայտնի է, որ 1604—1605 թթ. Շահ-Արքաս Ա.-ն ստրատեգիական, բաղաքական ու տնտեսական նպատակներով Անդրկովկասից երան դաղթեցրեց բաղմահակար բնակչության, որոնց մեջ մեծամասնություն էին կաղմում հայերը: Բացի թուրքական բանակի տաշխաղացման ճանապարհն ամայացնելու մտադրությունից, Արքաս Ա.-ի նպատակն էր նաև՝ իրանի կենտրոնական շրջաններում սարկ տալ արտաքին և ներքին առևտություններին, ինչպես նաև արհեստներին:

Իրանի շահի ուշադրության կենտրոնում էր հատկապես Հին Ճողայի խոշոր վաճառականությունը: Շահը նպատակ ուներ օգտագործել Ճողայի առևտորական կապիտալը, ինչպես նաև՝ մետաքսի արտահանման բարավանային ճանապարհը փոխադրել դեպի Հարավ:

Գնահատելով ջուղայեցիների, հայ խոշայության առևտորական հնարավորությունները ու ձողելով դրանք ծառայեցնել իրանի շահ-

¹ Տե՛ս Խալատուր աբեղայ Քուղայեցի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 112:

² Տե՛ս Պիգոլեվսկая и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1958, стр. 278, հմատ. Էզօվ Գ. Ա., Ծնություններ Պետրա Վելիկու արքայի համար 1898, стр. XIII, էջ 78:

احمد تاج بخش، ایران در زمان صفویه تهریز، ۱۳۴۰، ص ۱۰۶:

³ نصرالله فلسفی، چندگانی...، ۱۸۷۰، چ ۳، ص ۲۸:

⁴ Զաքարեայ Սարկավագի Պատմագրութիւն, հ. 1, Վաղարշապատ, 1870, էջ 15:

Հերին, Արքաս Ա-ն լայն արտոնություններ տվեց նրանց և սկսեց հովանավորել ըստ ամենայնի¹:

Խոշոր վաճառականության հետ սերտ կապ ուներ հայ հոգևորականությունը, որը նույնպես արժանացավ շահի առանձին ուշաղությանը։ Հայ հոգևորականների մեջ Շահ-Արքասը տեսնում էր իր համար օգտակար գործակալների, որոնք կարող էին նպաստել ամրապնդելու իրանի տնտեսական և քաղաքական կապերը եվրոպական պետությունների հետ²։ Միաժամանակ նրանց միջոցով շահը փորձում էր հնագանդ պահել իրան գաղթեցված հայ բնակչությանը, որովհետեւ, եթե մի բուռ հայ խոշայությունը և հոգևորականությունը, վայելելով շահի տված արտոնությունները, արդարացրին նրա հույսերը, ապա հայերի հոծ զանգվածները ոչ մի կերպ չէին հաշտվում նոր «հայրենիքի»։ Նոր պայմանների ու բարեկերի հետ։ Մանավանդ, որ բացի կենտրոնական քաղաքներից, իրանի մյուս շրջաններում հայերի վիճակը ծայր աստիճան ծանր էր³։ Նույնիսկ մայրաքաղաքում գաղթականների միայն որոշ մասն էր ապահոված⁴։

Տնտեսական դժվարությունները զուգորդվում էին տեղի մահմեդական բնակչության ֆանատիկ վերաբերմունքի և նրանց կողմից քրիստոնյաների հալածանքի հետ։ Եվ չնայած այն բանին, որ Շահ-Արքասը իրան տեղափոխվածների մեծ մասին ապահովել էր բնակարաններով, հայերը շարունակ փորձեր էին կատարում ետքերադառնալու հայրենիք։ Ուստի Շահ-Արքասը ռշնարեցավ րազում և պէս-պէս հնարս վասն ազգին հայոց, զի մնասցեն յաշխարհս Պարսից, զի թէ ոչ էր այնպես հնարեալ, ոչ մնայինան⁵։

Շահի խիստ հրամանով արգելվեց գաղթականների վախուսար կամ տեղափոխվելն այլ վայր⁶։

1 Շահ-Արքաս Ա-ի հրամանը քրիստոնյա վաճառականների գույքի, կրոնի ապահովության մասին՝ տե՛ս

احمد تاج دخشن، 'ایران در زمان صفویه'، ص ۱۰۷-۱۰۸.

2 «История Ирана с древнейших времен...», стр. 277.

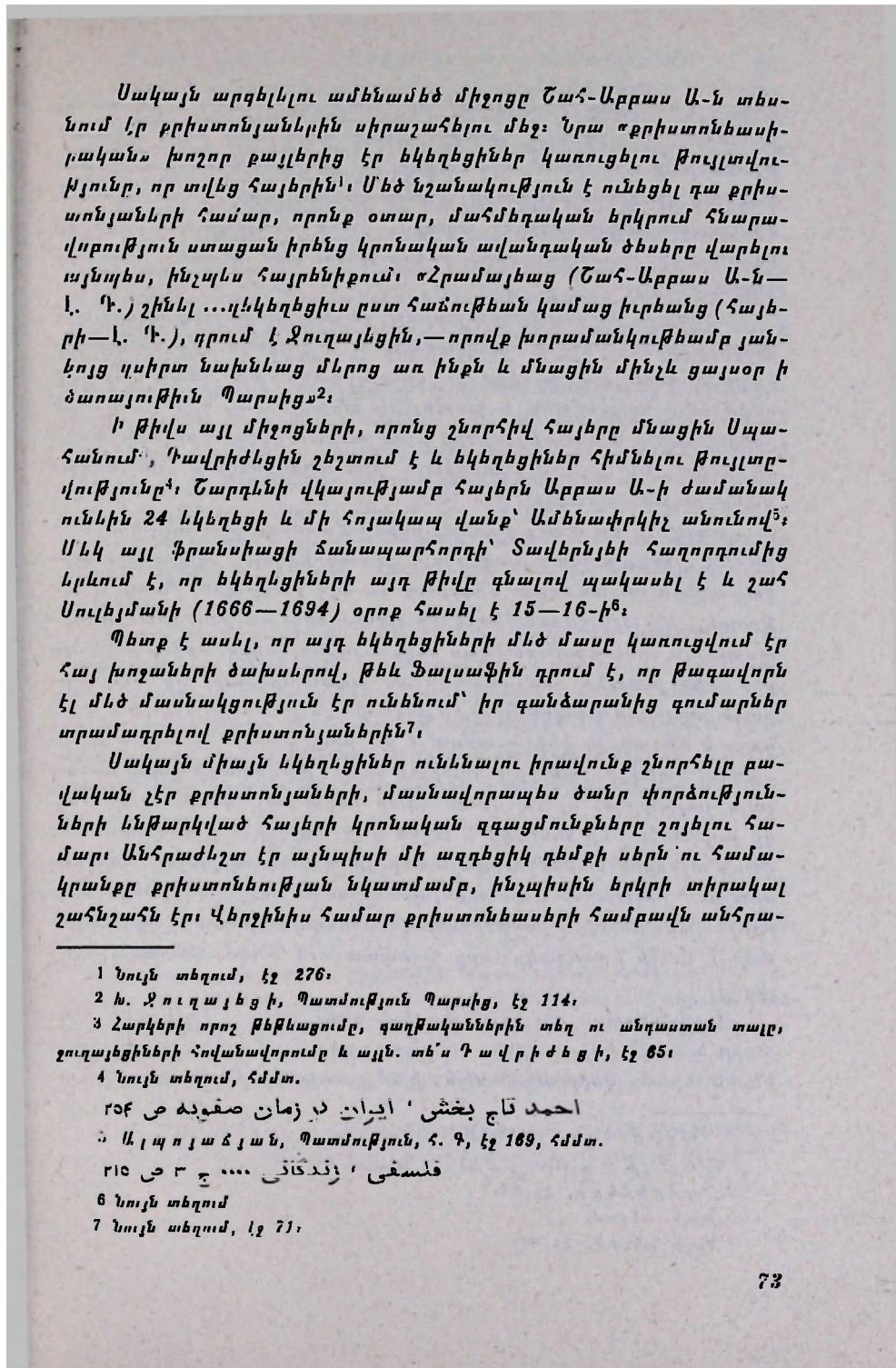
3 Ա. քահ. Եղագարյան, Իրանի Զարմհալ զաւար. Թեհրան, 1963, էջ 173, հմատ. Է Յ Օ Վ. Сношения Петра Великого..., стр. XII.

4 Առաքել Դավթի Ժերի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 148—149.

5 Նույն տեղում, էջ 65.

6 Նույն տեղում, էջ 64.

7 Նույն տեղում, էջ 70, 149.

Սակայն արգելելու ամենամեծ միջոցը Շահ-Արքաս Ա-ն տեսնում էր քրիստոնյաներին սիրաշահելու մեջ: Նրա «քրիստոնեասիրական» խոշոր քայլերից էր եկեղեցիներ կառուցելու թուլավությունը, որ ավեց հայերին¹: Մեծ նշանակություն է ունեցել դա քրիստոնյաների համար, որոնք օտար, մահմեդական երկրում հնարավորություն ստացան իրենց կրոնական ավանդական ժեսերը վարելու այնպես, ինչպես հայրենիքում՝ «Հրամայեաց» (Շահ-Արքաս Ա-ն—Լ. Դ.) շինել ...զեկեղեցիւ ըստ հանութեան կամաց իւրեանց (հայերի—Լ. Դ.), որում է Զուղայեցին,—որովք խորամանկութեամբ յանելոյց զսիրտ նախնեաց մերոց առ ինքն և մնացին մինչև ցայսօր ի ծառայութիւն Պարսից²:

Ի թիվս այլ միջոցների, որոնց շնորհիվ հայերը մնացին Սպահանում՝ Դավրիժեցին շեշտում է և եկեղեցիներ հիմնելու թուլավությունը³: Շարդնի Վկայությամբ հայերն Արքաս Ա-ի ժամանակ ունեին 24 եկեղեցի և մի հոյակապ վանք՝ Ամենափրկիլ անունով⁴: Մեկ այլ ֆրանսիացի ճանապարհորդի՝ Տավերնյեի հաղորդումից երեսում է, որ եկեղեցիների այդ թիվը գնալով պակասել է և շահ Սուլեյմանի (1666—1694) օրոք հասել է 15—16-ին⁵:

Պետք է ասել, որ այդ եկեղեցիների մեծ մասը կառուցվում էր հայ խոշաների ծախսերով, թեև Ֆալսաֆին գրում է, որ թագավորն էլ մեծ մասնակցություն էր ունենում՝ իր գանձարանից գումարներ տրամադրելով քրիստոնյաներին⁶:

Սակայն միայն Ակեղեցիներ ունենալու իրավունք շնորհելը բավական չէր քրիստոնյաների, մասնավորապես ժանր փորձությունների ևնթարկված հայերի կրոնական զգացմունքները շոյելու համար: Անհրաժեշտ էր այնպիսի մի ազդեցիկ գեմքի սերն՝ու համակրանքը քրիստոնեության նկատմամբ, ինչպիսին երկրի տիրակալ շահնշան էր: Վերջինիս համար քրիստոնեասերի համբավն անհրա-

¹ Նույն տեղում, էջ 276:

² Խ. Զուղայեացի, Պատմություն Պարսից, էջ 114:

³ Հարկերի որոշ թեթևացումը, զաղթականներին տեղ ու անդաստան տալը, շուղայեցիների հովանավորումը և այլն. տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 65:

⁴ Նույն տեղում, համար.

أحمد قاج بختشون، إيران در زمان صفویه ص ۱۰۵

⁵ Ալպոյան ճան, Պատմություն, հ. Գ, էջ 169, համար.

فلسفی، زندگانی ...، ج ۲ ص ۳

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 73:

ժեշտ էր կ' քրիստոնյա ժողովրդին հանգստացնելու, և՝ նրա բարձր խավերին սիրաշանելու համար։ Աղքյուրները մեծ թվով վկայություններ են պահպանել այն մասին, թե ինչպես Շահ-Արրասը մասնակցում էր քրիստոնյաների տոնախմբություններին, եկեղեցական ծիսակատարություններին։ Ավելին, Շահը «հայրաբարո» ինքն էր հոգում, որ քրիստոնյաներն իրենց կրոնական տոները պատշաճ անցկացնեն։

«Այնքան համարձակութիւն ետ շահն քրիստոնէից,— զրում է Դավրիժեցին,— մինչ ի հարապարակս և ի շուկայս, թէ հանդիպէր կարդ և կոփէլ քրիստոնէից ընդ մահմեգականաց, համահաւասար զմիմեանս հարկանէին և հայհոյէին առանց երկիւղի²։ Խսկ եթե քրիստոնյալի և մահմեղականի միջև ծաղած վեճը պարզելու առիթ էր լինում, Շահը պաքրիստոնեայս իրաւացուցանէր և զմահմեղականս դատապարտէր»³։

Անշուշտ դա պետք է առաջ բերեր մահմեղականների զայրույթը։ Եվ իրոք, ինչպես Հաղորդում է Դավրիժեցին, պարսից «կարդացողքն և մեծամեծքն» բողոքում են այդ բանի դեմ։ Պետք է ենթադրել, որ այդ սմեծամեծներին թվում եղել են նաև շիա բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչները, որոնք անտարբեր չէին ընդունի քրիստոնեության ազատությունը, եվ Շահ-Արքան շտապում է բացատրել իր իսկական նպատակը, «...Մի վշտանայք և մեղադրեք ինձ, — ասում է նա իրեն բողոքողներին, — զի ես բազում ծախիւք, շանիւք և հնարիւք հազիւ թէ կարացի բերել զնոսայայս յաշխարհս։ ոլ թէ վասն օգտի նոցա՝ այլ վասն օգտի մեր՝ գի աշխարհս մեր շինեսցի և ազգն մեր յաւելցի»։ Այնուհետև՝ «Ճիշտ վասն այնորիկ առնեմ ես զայս սերս ընդ նոսա, զի այսու կապեալ մնայցեն յաշխարհս մեր»⁴։ Ինչպես տեսնում ենք, Դավրիժեցու մոտ որոշ պարզունակությամբ, սակայն ճշմարտացիորեն բացահայտված է Շահի նպատակը, որը հաստատվում է նրա հետագա բայլերով։

Շահ-Արքասը նույնիսկ փորձ է արել քանդել էջմիածնի տաշարը և տեղափոխել իրան, որպես գրարություն» հայ զաղթականներին, նրանց վերջնականապես իրենց հայրենիքից կտրելու դիտա-

1 Դավրիժեցի, էջ 234, 302, հմտ.։

فلسفی، زندگانی، ۱۰، ۸۵، ۳۰، ...

2 Դավրիժեցի, էջ 65։

3 Նույն տեղում։

4 Նույն տեղում, էջ 68։

վորությամբ, բանի որ, Դավրիթեցու արտաճայտությամբ՝ «ի վերալ Աջոյն և Էջմիածնի ամենայն ազդու հայոց կապեալ կան»¹: Սակայն այդ աղետալի նախագիծը ավարտվեց էջմիածնի վանքի միւնի բարերի, ինչպես նաև «Հուսավորչի աշխա փոխադրումով»: Դատեղի ունիցավ 1614—1615 թթ.²:

Առանձին ուշադրություն էր հատկացնում Շահ-Աբբասը հայերին հեռու պահելու եվրոպական պետությունների և հատկապես Հռոմի աղդեցությունից և նրանց խնամակալությունից³: Հռոմը դւռիս խաչակրաց արշավանքների ժամանակներից շանում էր իրեն և նթարկել հայկական եկեղեցին: XVII դարում այդ շանքերն ավելի ամեղացան⁴: Հայ եկեղեցու և նթարկումը կոչանակեր կաթոլիկության կողմը զրավել նաև իրանահայերին և հատկապես չուղայեցիներին, որոնց զերը գնալով աճում էր: Նոր Ձուղայի առևտրական կապիսալը հանդես էր զալիս որպես իրանահայեցական առևտրի միջնորդ և իր ձեռքում էր կենտրոնացնում իրանի արտաքին առևտրի նշանակալից մասը: Ուստի Շահ-Աբբասը շահագրգոված էր պահպանելու իր տիրապետությունը հայերի նկատմամբ, որոնք իրանի համար և առևտրի միջնորդներ էին, և հարկատու հպատակներ:

Մյուս կողմից, Շահը, ձգտելով եվրոպայի հետ առևտուրը կատարել առանց Թուրքիայի միջնորդության և վերջինիս՝ իրանի գործավոր ախոյանի դեմ ունենալ եվրոպական պետությունների դաշինքը, անհրաժեշտ էր համարում քրիստոնյա եվրոպայի և հատկապես Պապի առաջ հաճոյանալ ու նրա բարեկամությունն ու օժանդակությունը կորդիլ: Այդ պատճառով Շահը երկդիմի քաղաքակա-

¹ Կույն տեղում, էջ 200—201.

² Այս փաստի մասին (թիւ այլ տարրերակով) վկայում է և Շարգենը. տե՛ս 1945 թ 1970 թ Հայրած Հայոց մասին՝ Հայոց պատմության և կապեալ անձաւը գնացել է Սպահան և տեսել էջմիածնի տաճարի քարերը: Տե՛ս Դավրիթեցի, էջ 213

³ Իրանում կաթոլիկական միսիաների գործունեության մասին տե՛ս Տ. Հ. Հակոբյան, Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիաների ասիմիլատորական ձգտումների գևմ Իրանում (XVII—XVIII դդ.), «Արևելագիտական ժողովածու» 1, Եր., 1960: Վ. Բայրութիան, նոր Ձուղայի հայկական գաղութը և կաթոլիկ միսիաների կազմակերպություններ, ԳԱ «Տեղեկադիր» (հաս. գիտ.), Եր., 1964, № 9:

⁴ Л. А. Семенова. «Орден Камелитов как орудие проникновения европейцев в Иран. «Ближний и Средний Восток», сб. статей, М., 1962. стр 98.

Նություն էր վարում: Նա եվրոպական պետություններին տվել էր մի շարք արտօնություններ¹, դրան ավելացնելով նաև իր արտակարգ «բրիստոնեասիրությունը»՝ ծայրահջողությունների հասնող ցուցա- մոլությամբ, որի մասին վկայում են ժամանակակիցները, հատկա- պես՝ Ավգուստինյան միաբանության միսիոներ Անտոնիո Պու- վեան և Պյետրո Նելլա Վալեն:

Շահ-Արքասի շոայլ հովանավորությունն ավելի է թևավորում կաթողիկ միսիոներներին, որոնք Շահի պալատում ժրաշան բանակցություններ են վարում՝ իրանի քրիստոնյաներին կաթոլիկացնելու, մահմեդականություն ընդունածներին վերադարձնելու քրիստոնեության և նույնիսկ շահին քրիստոնյա դարձնելու ուղղությամբ, քանի որ, իրեն նվիրված քրիստոնեասեր ձևացնելով, Արքաս Ա-ն շորջում խօսել նույնիսկ իր կողմից քրիստոնեություն ընդունելու մասին²:

Երբեմն Շահն իր խոսքը գործի էր վերածում. Հայտնի է Շահ-Աբբաս Ա-ի հրամանն այն մասին, որ մահմեղականություն ընդունած այն քրիստոնյաներին, որոնք կցանկանան նորից քրիստոնեություն ընդունել, արգելք Ահնեն:

Բայց Շահ-Աբբասը ոչ միշտ էր կոմպրոմիսի դիմում:

Երբ 1601—1602 թթ. հսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ 3-րդի հրամանով Անտոնիո դե Գուիբան Շահին առաջարկում է, որ վերջինս հրամայի հայոց կաթողիկոսին՝ Հնազանդվելու Պապին, Շահը պատասխանում է. «Դիտեք, որ իմ երկրում ամեն ինչ աղատ է... ևս չեմ կարող հայոց կաթողիկոսին ստիպել...»⁴:

Բայց կաթոլիկ քարոզիչները չեն նվազեցնում իրենց շանքերը: 1607 թ. Իրանի կառավարությունը նորից է առաջարկ ստանում (Լրկու կաթոլիկ կրոնավորի միջոցով) ֆուղայի հայությանը ստիպելու՝ հնագանդվել Հռոմին: Եազն այս անգամ որւշում է դրական պատասխան տալ, հիշելով, ի հարկե, իր ակնկալությունները:

1 Ծահ-Արրաս Ա-ի մի շաբթ հրամանները և կրոպական կաթոլիկական տարրեր միարանություններին տրված արտօնությունների վերաբերյալ ամփոփված են Նեապոլի Ազգային գրադարանում գտնվող «Ծահ-Արրաս Ա-ի շրջանի վերաբերյալ նամակներ և փաստաթղթեր» ժողովածուի մեջ:

فُلْسَفِيٌّ ، زَنْدَگَانِيٌّ ج ۳ ص ۷۶ ، ۷۵

3 զ. Սարկավագ, Պատմություն, հ. 1, էջ 21.

فلسفی، زندگانی ... ج ۳، ص ۶۸

Սակայն շուտով ամեն ինչ փոխվում է: Ինչպես հաղորդում է Գուլիան, մի քանի օր հետո, երբ լուր է հասնում, որ Գերմանիայի կայսր Խոստով Հ-ըդը Օսմանյան սովորականի հետ դաշն է կնքել, Շահ-Արքասը վերոհիշյալ կաթողիկոների վրա խիստ զայրանում է և ասում. «Եթե քրիստոնյա թաղավորներն իրենց խոստումներից հրաժարվում են և թշնամու հետ դաշն են կնքում, դուք ուզում եք իմ երկրում եկեղեցիներ ունենալ, հայերին ձեզ ենթարկել և բարձրածայն կոչնա՞կ զարկել: Հանցանքն իմն է, որ ձեր զանգերը չեմ շարում և կաղաքացիները չեմ քանդում ու ձեզ իմ հողից չեմ վոնդում:

Այսուհանդեմ, Շահ-Արքասը զրավոր պայման էր կնքել կաթուկիների հետ, որ նա Օսմանյան Թուրքիայից գրավելիք յուրաքանչյուր բազարում մի եկեղեցի կառուցի, եթե Խսափանիայի թագավորն իր աված խոստումներին հավատարիմ մնա, այսինքն Օսմանյան սուլթանի զեմ պատերազմի մեջ մտնի և իրանին հրետանի ու զինվորական մասնագետներ տրամադրի, այդ դեպքում ինքն էլ կթույլարի, որ քրիստոնյա քարոզիչները ողջ իրանում քրիստոնեության սարածմամբ զրավորվեն³:

Այսպիսով տեսնում ենք, թե քաղաքական ու տնտեսական ինչպիսի նկրտումներ կային Շահ-Աբբաս Ա-ի «քրիստոնեասիրության» կաեպմա:

Իհարկե, շատերն էին հասկանում Շահ-Աբբասին։ Սակայն դա չի խանդարել, որ Աբբաս Ա-ն նվիրված քրիստոնեասեր թագավորի համբավ ձևոք բերի, քանի որ դրան նպաստել են շատ հանդամանքներ նոխ, Շահ-Աբբասը հաջող կերպով ձևացել է և գրանցվ շատերին մոլորության մեջ գցել. բացի դրանից, նա մեծ գործ է կատարել Իրանի բարգավաճման համար և արժանացել ընդհանուրի զրվատանքին։ Քիչ դեռ չի խաղացել նաև այն, որ Իրանում քրիստոնյաների վիճակը հարեւան Թուրքիայի հետ համեմատած տանելի էր և Թուրքիայից հալածված շատ քրիստոնյաների է Շահ-Աբբասն ապաստան տվել⁴։ Այնոհետև. Աբբաս Ա-ից հետո, հատկապես Սեֆյան վերջին թագավորների օրոք Փանատիկ կրոնամոլությունը և քրիստոնյաների բացահայտ հալածումը հետադայում կոնտրաստ են ստեղծում և նպաստում Աբբաս Ա-ի քրիստոնեասի-

¹ *Տե՛ս Սիմվատորոկի դաշնագիրը.* А. Д. Новицев, История Турции, I, Л., 1963, стр. 140.

فُلْسَفِي ، زَنْدَكَافِي ج ۳ ص ۸۶

3 Նույն տեղում, էջ 73:

47 w q p h d b q h, t2 15.

բութիան մասին կարծիքների տարածմանը¹: Քրիստոնեասերի իր համբավի տարածմամբ զբաղվում էր և ինքը՝ Շահ-Արքասը, ծըպտը շրջելով գաղթականների մեջ և քարոզելով, թե Շահը քաղցրաշըռը է նայում քրիստոնյաներին²: Թեև այս պրոպագանդան միշտ չէ, որ տպել է ցանկալի արդյունք, այնուամենայնիվ որոշ նշանակություն ունեցել է:

Վերջապես Շահ-Աբրամ Ա-ն քրիստոնեասեր և իդեալական թագավոր էր հայ խոշայրվթյան, խոչըր դրամատերերի և վաճառականների մեծ մասի համար, որոնցից շատերը միլիոնատերեր էին։ Բնորոշ է այս տեսակետից հայ նշանավոր խոշա-Մուրադի հայտարարությունը, թե միայն աստծուն է հայտնի որն է կրոններից լավագույնը, բայց մի բան պարզ է, որ աշխարհը չի տեսել ավելի առաքինի թագավոր, քան Մահմեդի կրոնը գավանող Շահ-Աբրամը⁴:

Ակաղեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանի բնորոշմամբ՝ «Ճայաստանի ավերողը նրանց (խոշաների—և. Ի.)» աշքում դառնում էր նրա վերակառուցողը։ Դավրիժեցին զուր չէր հարկ համարում մանրամասնորեն հերքել Շահ-Աբրասի քրիստոնեակրության, աշխարհաշինության ու խաղաղասիրության մասին տարածված զրուցները»։

Իրոք, Դավրիփեցուն էր վիճակված ամենամանրամասն ու հավաստի տեղեկություններով բացահայտելու արևելյան այդ բռնակալի՝ քրիստոնյաներին տված կրոնական ազատության էությունը, ցույց տալով միաժամանակ այդ քաղաքականության աղետաբեր հետևանքները հայ ժողովրդի հսկայական զանգվածների մայր հայրենիքից կտրվելու և տարաշխարհիկ տառապանքների ենթարկվելու մեջ:

Ազելի մոտ կանգնած լինելով ժողովրդին, նրա առօրյային, ազատ լինելով թագավորին գովաբանելու պարտականությունից, Դավրիժեցին տվել է XVII դարի իրականության ճշմարտացի նկարագիրը: Լինելով հոգևորական, նա ավելի լավ էր ըմբռնում հայոց

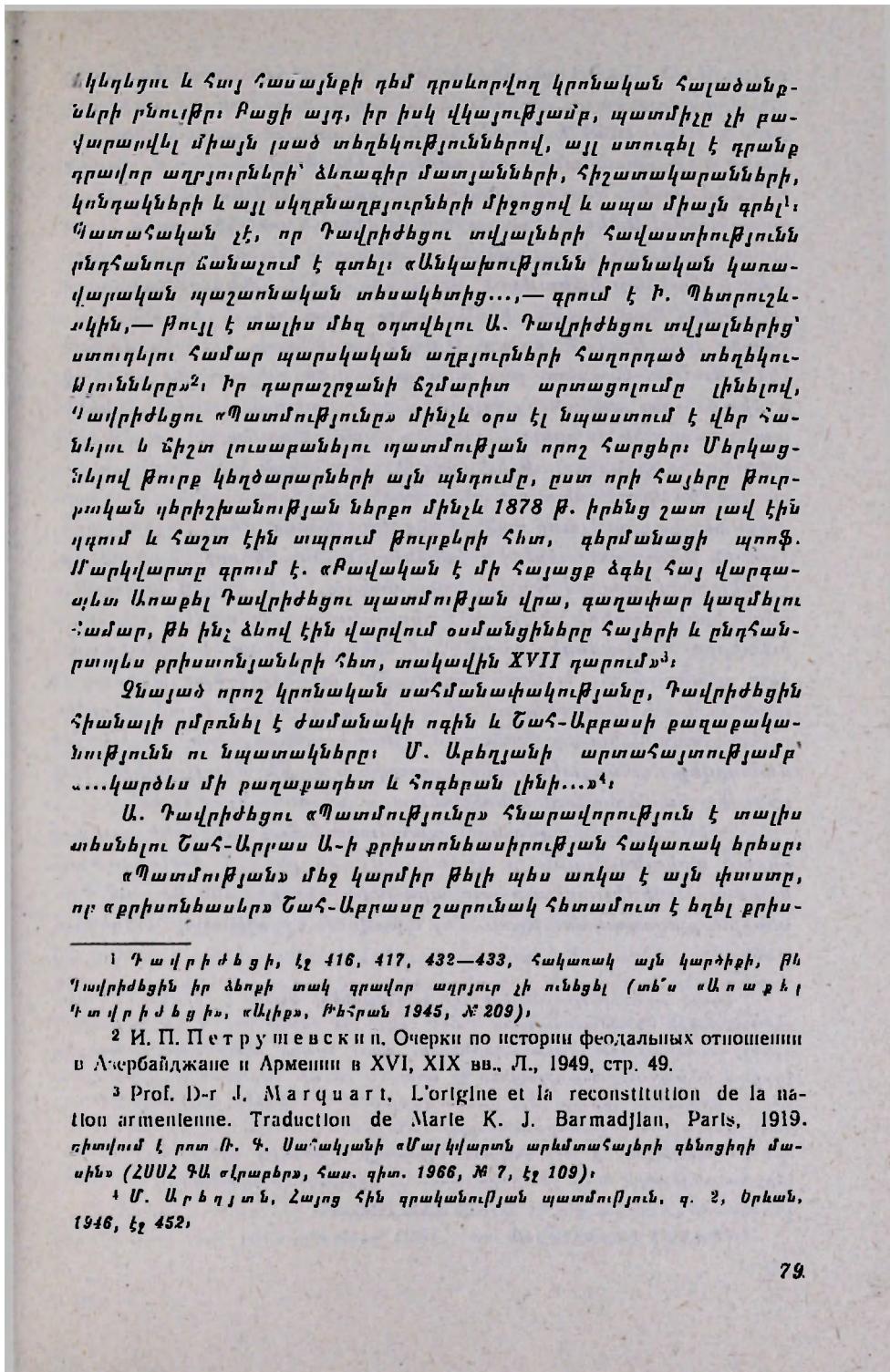
¹ Նույնիսկ Դավիթի մահին, ցավով արտահայտվելով Արքաս Ա-ից հետո Հայերը վիճակի մասին, Համեմատում է Արքաս Ա-ի ժամանակի հետ և ասում. «Թագաւորին Շահարաս (Ա-Լ. Դ.)... թեպէտ սուս և սնոտի և ոչ ճշմարտութեամբ սակայն սէր ցուցանէր» (էջ 68):

2 Դավիթ Եղիս, էջ 199.

³ میں میں سیاحت نامہ شاہد، ج ۲، ص ۲۲۱۔

⁴ Տե՛ս Ա. Հովհաննիս ի սրբան, Դրվագներ Հայ պատագրական մտքի պատմության, գիրք 2-րդ, Երևան, 1959, էջ 108.

5 նույն տեղում, էջ 104.

Ակեղեցու և հայ հասալնքի դեմ դրսնորվող կրոնական հալածանք-ների բնութիր: Բացի այդ, իր իսկ վկայությամբ, պատմիշը չի բա-վարարվել միայն լսած տեղեկություններով, այլ ստուգել է գրանք գրավոր աղբյուրների՝ ձևագիր մատյանների, հիշատակարանների, կոնդակների և այլ սկզբնաղբյուրների միջոցով և ապա միայն գրել¹: Պատահական լէ, որ Դավրիժեցու տվյալների հավաստիությունն ընդհանուր ճանաչում է գտել: «Անկախությունն իրանական կառա-վարական պաշտոնական տեսակետից...— գրում է ի. Պետրուշե-սկին,— թույլ է տալիս մեզ օդովելու Ա. Դավրիժեցու տվյալներից՝ ստուդեյու համար պարսկական աղբյուրների հաղորդած տեղեկու-թյունները»²: Իր դարաշրջանի ճշմարիտ արտացոլումը լինելով, Պավրիժեցու «Պատմությունը» մինչև օրս էլ նպաստում է վեր հա-նելու և նիշտ լուսաբանելու պատմության որոշ հարցեր: Մերկաց-նելով թուրք կեղծարարների այն պնդումը, ըստ որի հայերը թուր-րուկան զերիշխանության ներքո մինչև 1878 թ. իրենց շատ լավ էին զգում և հաշտ էին ապրում թուրքների հետ, գերմանացի պոռֆ. Մարկվարտը գրում է. «Բավկական է մի հայացք ձգել հայ վարգա-պես Առաքել Դավրիժեցու պատմության վրա, գաղափար կազմելու համար, թե ինչ ձեռվ էին վարվում օսմանցիները հայերի և ընդհան-րատես բրիսառնյանների հետ, տակավին XVII դարում»³:

Չնայած որոշ կրոնական սահմանափակությանը, Դավրիժեցին հիանալի բրունել է ժամանակի ոգին և Շահ-Աբրասի բազարակա-նությունն ու նպատակները: Ա. Աբեղյանի արտահայտությամբ՝ «...կարծես մի բաղաքաղետ և հոգերան լինի...»⁴:

Ա. Դավրիժեցու «Պատմությունը» հնարավորություն է տալիս տեսնելու Շահ-Աբրաս Ա-ի բրիստոնեասիրության հակառակ երեսը: «Պատմության» մեջ կարմիր թելի պես առկա է այն փոստը, որ «բրիստոնեասիր» Շահ-Աբրասը շարունակ հետամուտ է եղել բրիս-

¹ Դավրիժեցին իր ձեռքի տակ գրավոր աղբյուրը չի ունեցել (տե՛ս «Առաքել Դավրիժեցին իր ձեռքի մասին», «Ալիքը», Թեհրան 1945, № 209):

² И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI, XIX вв., Л., 1949, стр. 49.

³ Prof. D-r J. Marguare, L'origine et la reconstitution de la na- tion arménienne. Traduction de Marie K. J. Barmadjan, Paris, 1919. սիսլում է բուռ Ռ. Գ. Սահակյանի «Մալկարտն արևմտահայերի զենոցիդի մա-սին» (ՀՍՍՀ ԳԱ ուսումնական հայության գիտ. 1966, № 7, էջ 109):

⁴ Ա. Աբեղյան, Հայոց հայ գրականության պատմություն, գ. 2, Երևան, 1946, էջ 452:

առնյաներին մահմեղականացնելու։ Նրանց հետ շփվելիս Շահի յուրաքանչյուր քայլը վերջանում էր հավատուրացության առաջարկով։ Այսպես, 1608 թ. Սպահանում հաստատված գաղթականներին, որոնք ժայր աստիճանի շքավորության էին հասել և օգնություն էին խնդրում շահից, վերջինս խոստացավ օգնել և 400 թուման տրամադրեց նրանց։ Սակայն երեք տարի ժամկետ նշանակեց, որից հետո պարտքը պետք է վերադարձնեին, հակառակ դեպքում նրանք պետք է կամ մահմեղականություն ընդունեին, կամ իրենց դավակներին հանձնեին թագավորին՝ իբրև ծառա. ըստ որում՝ «զգինս ուստերաց չորս թուման ասաց, և զգինս դատերաց երեք թուման»²։ 1613 թ. Շահ-Աբբասը, որը անմոռաց ունի զյիշատակս չարեաց ի միտս իւրա, պահանջեց այդ գումարը։ Սակայն տարագրյալները պատրաստ չէին վճարելու, քանի որ ստացած գումարով հազիվ էին կարողացել իրենց գոյությունը պահել։ Շահական իշխանությունների կողմից կրած անսաելի տանջանքներից հետո, որոնց մանրամասն նկարագրությունը գտնում ենք Դավրիթեցու մոտ, Հայերը որոշում են իրենց զավակներին հանձնել Շահին. Բնորոշ է, որ իրենց կողմին հավատարիմ հայերը այլ որոշում չէին կարող կայացնել նման երկրնտրանքի դեպքում։ Սակայն Շահը հրաժարվեց այդ երեխաներից։ Դավրիթեցին նշում է, որ երկու պատճառ են ենթադրում, ըստ ոմանց, Շահը խղճաց ժողովրդին՝ տեսնելով նրա աղիողորմ լացն ու կոծը երեխաների համար։ Թայց պատմիչն իրավացիորեն ավելի հավանական է համարում մյուս կարծիքը, ըստ որի, Շահը մտադրվեց մահմեղականացնել բոլորին և ոչ թե՝ միայն երեխաներին։ Դա հաստատվում է նրա հետագա գործողություններով։

Զարմանք ու հիացմունք է պատճառում հայ ժողովրդի ցուցարերած տոկունությունն ու դիմադրությունն ընդդեմ մահմեղականացման՝ ասիմիլացիայի այդ պրակտիկ միջոցի, որն Աբբաս Ա-ի ներքին քաղաքականության մեջ գրավում էր գլխավոր տեղերից մեկը։

¹ Խոսքն առավելապես հայերի հոծ զանգվածների մասին է (իրանարնակ ոքրիստոնյաների մեծամասնությունը հայեր էին)։ Ինչ վերաբերում է հայ խոշալությանը, մեծահարուստ վաճառականներին, ապա նրանց նկատմամբ կրոնական հարցում եւ Շահ-Աբբասը զիջումներ էր անում և հաճախ ստիպված էր լինում զրսաել իր կրոնական կրթերը։ Այդ մասին վկայում է և Շարդենը, որի հաղորդմամբ Շահը ջուղարի հայ առևտրականներին մահմեղականացնելուց եւս կանգնեց, երբ նրանք հայտնեցին, որ այդ դեպքում նվրոպայում զտնվող իրենց առևտրական ներկայացուցիչներն իրան չեն վերադառնա և դրանով իրանի առևտրին մեծ վնաս կհասնի։ Տե՛ս 111 թ 3 է.

² Դավրիթեցի, էջ 150։

Ծահի զինվորներին ի լեռջո հաշողվեց կրոնափոխ անել տան-
չանքներից կիսամեռ ու խեղանդամ դարձած սպահանցիների մեծ
մասին։ Սակայն դա միայն առերես էր, որովհետև նրանք իրենց
կրոնին շարունակում էին ծառայել նույնիսկ ավելի հաստատակա-
մորեն, քան առաջ՝ «վասն իշղմտանաց ուրացութեանց»¹:

Այստեղ ականատես ենք նաև եվրոպացի միսիոներների գործունեության մասին վկայող փաստի, որոնք, ինչպես ասվեց, ոչ միայն կաթոլիկություն էին քարոզում, այլև ամեն կերպ իշուղնդուում էին բրիտանյանների մահմեղականացմանը: Սպահանցիների հետ կատարված վերոհիշյալ դեպքի ժամանակ հանդես է դալիս «ոմն և պիտի յանձն ֆռանկաց» և հայերին առաջարկում է իր ռանությունը՝ անվերադարձ տալով նրանց 250 թուման (իհարկու, ոչ խղճալու պատճառով, ինչպես կարծում է Դավրիթեցին): Ըստ որում այդ եպիսկոպոսը բավականին սերտ հարաբերությունների մեջ էր Շահ-Արքասի հետ և սիրված նրա կողմից²: Սակայն Շահը չէր տանում, երբ հայերը եվրոպացիների հետ առնչություն էին ունենում: Ի դեպ, այդ հանդամանքը նասրովա Ֆալսաֆին բացատրում է նրանով, որ նման առնչությունը «այն հարգանքի ու հնադանության տեսակետից», որ իր անձի նկատմամբ պետք է ունենալին, պատշաճ չէր համարում³: Մինչդեռ բանն այնքան էլ անձնական հարգանքի մեջ չէր Քաջ իմանալով, որ եվրոպացու այդ ռանությունը կարող է ունել քայլ լինել՝ սպահանցիներին կաթոլիկության կողմը գրավելու գործում, Շահն շտապում է բռնությամբ կասեցնել այն անզուսպ կատաղությամբ նա հրամայում է մահմեղականացնել բոլոր պարտապաններին, որից հետո նրանց տրված գումարը ետ է վերադառնում եպիսկոպոսին՝ վերչինիս պահանջով⁴:

Այլ բան է, եթիվ Արքասն ինքը հարմար է գտնում լավ հարաբերության մեջ լինել եվրոպացիների հետ. այդ իսկ նպատակով է, որ նա աղատ է արձակում այն երկու պատրիկներին, որոնք Հռիփիսի-մեի տաճարից զողացել էին հայերի համար նվիրական մասունքները և գաղտնի տարել Սպահան՝ այնտեղից Եվրոպա փոխադրելու դիտավորությամբ:

17 w^l p h d b g h, t₂ 148—162.

2 Նույն տեղում, էջ 154:

^٣ فنسفی، زندگانی ... ج ۳ ص ۸۸

4 Դավիթ Եղիշե, էջ 156—161.

5 Τι ωραία δε γένη, ήτοι 178—191, την εποχή της Φωτιάς της πόλης, Σωματεῖον της αρχαίας Αθηναϊκής πόλης.

Այստեղ ուշագրավ է և մի այլ երկույթ. այսպես ասած՝ պայքարը մասունքների համար. Կարծեք մրցություն էր ստեղծվել Շահի և եվրոպացիների միջև՝ հայերի ավանդական պաշտամունքը համարվող մասունքներին տիրելու։ Եվ հասկանալի է. թե՛ Շահը և թե՛ եվրոպացիները, որոնցից յուրաքանչյուրին հրապուրում էին հաւերը՝ վերը նշված պատճառներով, լավ էին գիտակցում, որ դա հայերին իրենց ենթարկելու շղթայի առաջին օղակներից մեկն էր. Այնպես որ, եթե վերոհիշյալ պատրիկներին Շահը շպատեց՝ նրանց առերես շոյած լինելու համար, ապա նրանց խնդիրքը՝ իրենց տալու այդ մասունքի մի մասը, մերժեց, ասելով. «Պայս նշխարս՝ զոր խնդրէք, Հայոց է, և որ իրաւունք վկայեն թէ զինչս նոցա առես՝ ձեզ տաց»։

Թայց բանն այն է, որ իր այս քայլը Շահը գրանցեց Հայերին արած իր բարեգործությունների շարքը և չկորցնելով հարմար առիթ՝ մեկ անգամ ևս սիրաշահելու խոչայությանը, գրեց Սպահան՝ իտոյա Սաֆարին, թե «յաղագս շնորհի երեսաց ձերոց և ըստ յօժարութեանն սրտից ձերոց առի զնշխարս սբբոյն ձերոց ի ֆուանկաց և պարզեցի ձեզ»³⁴։

Դավրիժեցին վկայում է Արբաս Ա-ի՝ քրիստոնյաներին մահ-
մեղականացնելու ու Նրանց ճնշելու բազմաղան ձևերի ու բազմաթիվ
ռեարենի մասին, որոնցից երեսում է, որ Շահը գիմեւ է շատ մի-

1 Հիշենք ուսուավորչի աջից և կյամիածնի քարեռի պատմությունը

۱ سَبَقُونَهُمْ أَنْتُمْ وَأَنَا مُؤْمِنٌ بِرَبِّي
۲ ثُمَّ أَنْتُمْ تَكُونُونَ مُؤْمِنِينَ وَأَنَا مُؤْمِنٌ بِرَبِّي

Դարձյալ ուշադրության կենտրոնում էին մասնավորապես հայ առևտորական-ները. Խոչանակագործ, Հորդորելով Շահին թույլ լտար մասունքները փօխազբել եղ-րոպա, նրան հիշեցնում է. որ հակառակ զեպքում Եվրոպայում առևտոր անող ջուղայեցիները ուշագիր թէ դառնային... յայս աշխարհում. Տե՛ս Դավիթ Արքա կանոնը,

3 Պավուսի բառը կազմում է, որ 1658 թ. Սպահանում խոշա-
սափարի տանը տեսել է այդ յասունքները (Տե՛ս էջ 196):

զոցների սկսած բրիսապնևական բարոզներն արգելելուց, նրանց գրբերը ոշնչացնելուց, անհնաղանդ հոգեսորականներին տուղանելուց. վերջացրած բրիստոյաների երեխաներին մահմեղական ուսուցման պարտադրմամբ և մահմեղականություն ընդունողներին արտոնություններ շնորհելով:

Կյատիս, Շահ-Արքասը բազում պարսիկ մոլլաներ ուղարկեց Փարիա և Բուրգառ գավառները, «գի անդէն կացցեն և զօրէնս Մամետի ուսուցին Հայոց»: Եվ ամեն օր նրանք ստիպում էին ժողովրդին զնալ մզկիթ, իսկ երեխաներին պարսկերեն էին սովորեցնում:

Սակայն դա հեշտությամբ չէր հաջողվում պարսիկ մոլլաներին։ Ժողովուրդը համառորեն դիմադրում էր և ի վերջո մի քանի մոլլայի սպանեց, իսկ մյուսներին փախուստի մատնեց։ Բայց դրա հետեւանքով երկու ասրի շարունակ այդ շրջանների բրիստոնյաները հայածանքի էին և ննթարկվում պարսից իշխանությունների կողմից։

Դավրիժնեցու բերած փաստերը բազմիցս վկայում են, որ ժողովուրդն ըստ ամենայնի դիմագրել է իրեն բռնի կերպով կրօնափոխ անողներին, Նույնիսկ դտնվում էին առանձին ուժեղ անձնավորություններ, որոնք իրենց վրա էին վերցնում հայրենակիցներին մահմեղականացումից փրկելու գործը։ Վայոց ձորի (Եղեղնաձոր) Արթիա գյուղից Գրիգոր անունով մի քրիստոնյա, որը հետագայում հաստատվել էր Փարիս գավառու Նեռքին Խոյիկան գյուղում, շըրչում էր իրենց գավառի բոլոր գյուղերը՝ քաջալերելով ու հորդորելով ժողովրդին՝ աներեր մնալու եկ դառնալով գգլուխ և առաջնորդ նոցա», զանազան միջոցներով, կաշառելով իշխաններին⁴, որպեսզի նրանք բարեխոսուն Շահի առաջ, բազմաթիվ անգամներ արդա (խնդրագիր) գրելով հասավ այն բանին, որ Շահից գրավոր թույլ-տվություն վերցրեց («նոմոս թագաւորական կնիքով»), որպեսզի

^١ سلسلة تاريخ مصر، ج ٢، ص ٩٦٠، ١٦٨، ٣٦٢، ٢١٨، ٢٨٣، ١٦٩-١٧٠، ٢٩٣، ٤٥٦.

4 ի ղեալ, կաշառը

Ժակովուրդը զրկանքներ կրելով որոշ գումար էր հայթայթում ու դրանով կաշառում շահի զրականներին, որնք ժամանակավորապես զադարեցնում էին հետապրնդումը: Տե՛ս՝ Դավիթ էլ աղքածեց ի, Էջ 169, 157, 151 և այլն:

գարիայի և թուրլառի գավառներում քրիստոնյաները ռհամարձակ պաշտեսցին զքրիստոնեութեան հաւատն իւրեանց»¹:

Սակայն գա էժան չնստեց քրիստոնյաներին. հագար թուման տուգանք—ահա վճարը. և այն դանձելու համար ուղարկվեց զորականների մի մեծ խումբ՝ Խոսրով սուլթանի գլխավորությամբ: ռեվողորմելի քրիստոնեայքն վասն քրիստոնեական հաւատոցն. զայս հազար թումանս... զամենայն վճարեալ հատուցին և եղեն չքաւորք և աղբատ կարի յոյժ...»²:

Իսկ Գրիգորին, ի վերջո, զրպարտելով մի մահմեղականի սպանության մեջ, որին սինքեանք (պարսիկները—Լ. Դ.) սպանին և բերեալ ի ծածուկ արկին յանդն Գրիգորին», մահվան դատապարտեցին³:

Կրոնափոխությանը գիմագրելիս հաճախ իրեն զգացնել էր տալիս ժողովրդի անկազմակերպվածությունը, չնայած նրա նվիրվածությանն իր կրոնին: Փահրան գյուղի տանուտեր Նուրիշանն իր համագյուղացիներին կոչ արեց. ռեկայք դինուորեսցուք և միարանութեամբ զգէմ կացեալ պատերազմեսցուք ընդ այլ ագգի թլպատղացն, և մի թողուցուք մտանել ի գիւղ մերս⁴:

Սակայն գյուղացիները միաբանություն շդրսեուրեցին և երկյուղած ցրվեցին լեռները: Հետաքրիր են միայնակ պայքարի օրինակները. հիշյալ Նուրիշանն սինքն միայն ածեալ զիրեավ սուսեր, և առեալ նետ և աղեղն սկսել է նետահարել զորականներին և ետ է դարձրել նրանց: Իհարկե, դրա համար նա շարաշար պատժվել էն: Քրիստոնյաների դեմ գործադրվող բռնության և այն մասին, որ հավատափոխությունը հեշտ ու հանգիստ չէր հաջողվում Շահի հշխանությանը, պերճախոս վկայում է հենց այն փասաը, որ հավատափոխության գործն իրականացվում էր միայն սղորականներին օգնությումբ:

Այդ զորականներն էլ հրաման են ստանում շահից, ոչրքել յամենայն զիւղօրայս և ըմբռնել զամենայն երիցունս և սպառնալիօք ահացուցանել զնոսա և առնուլ ուխտ և պայման ի բերանող նողա:

¹ Դավթի ժեցի, էջ 169:

² Նույն տեղում, էջ 170:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 166:

⁵ Նույն տեղում, էջ 166—167:

զի ոի պահեսցեն դրիոս ինչ ի գրեանց իւրևանց¹: Հայերի գրական արժեքների ոչնչացումը ևս պետք է նպաստեր ասիմիլացիայի ընդհանուր գործին:

Քրիստոնյաներին մահմեղականացման մղելու միջոց էր նաև նրանցից գանձվող գլխահարկը (հաշ—«չիղիե»), որը տարիների ընթացքում նրա վրա բարգվող վերադրով ու տոկոսներով (نَفْلُوت وَ فَرْج—«թափավութ» և «փառ») բավականի խոշոր գումար էր կաղմում և նշանակալից տեղ էր գրավում պետական ֆինանսների մեջ²:

Մյուս կողմից, համաձայն շիաների իմամ Զաֆարի օրենքի, մահմեղականություն ընդունածներն իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա աղդականների ունեցվածքն ամրողապես գրավելու և նրանց դրկելու ժառանգության իրավունքից³:

Ինչպես տեսնում ենք, շարիաթն ուներ մուսուլմանների համար անտեսական բավականի շահավետ սկզբունքներ՝ քրիստոնյացից զլիահարկ էր վերցնում, իսկ մահմեղականություն ընդունողին վարձատրում էր դարձյալ քրիստոնյայի գրանից:

Դավրիժեցին, որպես ականատես, բաղմիցս վկայում է այդ հրեշավոր օրենքների գործադրման մասին, որոնք մեծ հարված էին հասցնում քրիստոնյաների տնտեսական վիճակին: «Եվ այսպէս դրկեալ զողորմելի քրիստոնեայս,—պատմում է Դավրիժեցին,—յափշտակեալ զամենայն ինչս և տան, (դատավորները—Լ. Դ.) ուրացողացն այնոցիկ», եվ այնուհետև՝ «...Յափշտակեցին դժառանդութիւնս քրիստոնէից և ետուն ուրացողացն, զօր մերով աշօք տեսարակ»:

Օգտվելով իրենց արտոնություններից և թիկունքում ունենալով մահմեղականների համագործակցությունը, ուրացողները (թեև դրանց թիվը մեծ չէր) գնալով դառնում էին ավելի ու ավելի վտանգավոր կեղեքիշներ քրիստոնյա բնակչության համար⁴:

Այս բոլորին հաճախ լրացնում էին քրիստոնյաներից աւօրինաբար գանձվող, բայց հետո «օրինականացվող» գումարները՝ մեծ

1 Դավրիժեցին, էջ 167.

2 Հ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլատորական քաղաքականության հարցի շուրջը («Թանըեր Մատենադարանի», 1956, № 3, էջ 87):

3 ՏԵՇ Շելիս-ուլ-Խուլամի 1621—1622 թթ. Ֆաթվան Զիմմի ուլյաթների մուռզման ժառանգներին տրվող առանձնաշնորհումների մասին (ՄՊՀ, պր. 2, վավերագիր 16, էջ 101):

4 Դավրիժեցին, էջ 67—68:

5 Նույն տեղում, էջ 67, 184 և այլն:

ժասամբ տուգանքների ձևով։ Կերչին փաստի վառ ապացույցն է տարեկան հարյուր թուման մուղագայի¹ զանձումը Մելիքսեթ կաթողիկոսից², որը հետագայում բարդվեց էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վրա և տարեցտարի ավելանալով հասավ 600 թումանի։ «Եմ այս եղկ բեռն ծանր,—կարդում ենք Դավրիժեցու մոտ,—և լրած տաժանելի և անսուր անխզելի ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի ի զուր և ի տարապարտուց և ամենայն աղին Հայկայ սուգ անմիտիթար և տրտմութիւն անփարատելի եկեղեցականաց և աշխարհականաց։ Ոչ ոք հանձն չէր առնում էջմիածնի կաթողիկոսությունը այդ ծանր պարտքից երկյուղած։ Միայն Շահ-Արքասի մահից հետո, շահ Սեֆիի օրոք էջմիածնն աղատվեց այդ ռփիշքաշից։

Զնայած քրիստոնյաներից գանձվող գիխահարկին և մահմեղականացածների բոլոր արտոնություններին, հայ գաղթականությունն իրանում ամեն կերպ պայքարում էր ընդդեմ կրոնափխության։

1 ըստ առարք. (արարք.)—նշ. Կտրված, որոշված։

2 Շահ-Արքասը Մելիքիութիւն տուգանել էր 300 թուման (նրա երեք հանցանքի համար, որոնցից հիմնականը Շահի հրամանին շանսալն էր, տե՛ս Դավրի ի ծ ե ց ի, էջ 218)։ Երկար դեգերումներից հետո Մելիքիսեթը պարտավորություն է դրում, որ 300 թուման կտա երեք տարվա ընթացքում, որովհետև մեկ տարում ի վիճակի չէ տալու Դրանով նա աղատ է արձակվում և Շահի ստանում օրինական կաթողիկոսության իրավունք։ Մակայն, ինչպես նշում է «Կավրիժեցին, որ բոն մատեան արքունական դիւանի ոլ ըստ օրինակին էր գոեալ՝ որպէս էր ձեռագիր կաթուղիկոսին, թէ երեք հարիւր թուման տամ և ոլ այլ ինչ ավելի այլ գոեալ էր շահն թէ, Մելիքիսեթ կաթողիկոսն ինգրեաց գէջմիածնի կաթուղիկոսութիւնն, և խոստացավ ի տարին հարիւր թուման մուղաղայ տալ ի դիւան թագաւորին, վասն որոյ և մեք չնորհեցաք նմա զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան, զի նա վարեսց։ (տե՛ս էջ 221)։ Իրոք, այդ է վկայում Արքաս Ա-ի մեզ հասած 1617 թ. Հրովարտակը, որով հաստատվում է Մելիքիսեթ կաթողիկոսի կաթուղիկոսական իրավունքները, միաժամանակ շեշտելով, որ նա հանձն է տոել ամեն տարի 100 թուման որպէս փիշքաշ կանոնավոր կերպով վճարել պետական զանձարանին (տե՛ս ՄՊՀ, պր. 2, վավերագիր 12, էջ 93)։

Վերոհիշյալ փոփոխության պատճառով այդ տուգանքի շափը շփոթություն է առաջացրել ուսումնասիրողների մոտ։ Օրինակ, Մ. Թոմանյանն այդ պարտքը համրում է 300 թուման, վերապահությամբ նշելով, թէ՝ ոմանք կուն 100 թուման 3 տարվա համար (տե՛ս Մ. Օ թ մ ա ն յ ա ն, «Աղքապատում», մասն Բ, 4, Պոլիս, 1914, էջ 2338)։

3 Դավրի ի ծ ե ց ի, էջ 221—222։

4 Տե՛ս Սեֆյան Շահ-Արքի 1629 թ. Հրովարտակը՝ էջմիածնից տարեկան 100 թուման փիշքաշի պարտավորությունից ազատելու մասին (ՄՊՀ, պր. 2, էջ 104, վավերագիր 18)։

ապրելով սուղ պայմաններում և զոհաբերելով ամեն ինչ այդ պարում։ Այդ է պատճառը, որ, ինչպես վկայում են աղբյուրները. շնայած ղածան հալածանքներին, հայերի կողմից մահմեղականություն ընդունելու դեպքերը շատ չեն, այն էլ՝ առերես, մեծ մասամբ մահվան սպառնալիքի տակ, իսկ ավելի շատ ունեոր դասի ներկայացուցիչների կողսից՝ շահադիտական կամ ժառանգության տիրահալու նպաաակով։ Այդ մասին Տավերնյեն գրում է. «Հայերն իրենց կրոնի նկատմամբ այնքան մոլեռանդ ու հավատարիմ են, որ նրանց մոտ այլ կրոնի մասին խոսել չի լինի և եթե երբեմն որևէ մեկը նրանցից կրոնափոխ լինի, գա անշուշտ շահի (օդաի) համար է»¹:

Հավաաափոխության գործին նպաստելու համար, որպես կանոն, Շահ-Արքասը բրիստոննեությունն ուրացողներին ներում էր իւստանում, եթե հանցավոր էին և կամ պարտք ունեին։ Սպանության մեջ մեղաղրվող Գրիգորին դատարանում առաջարկում են՝ «Կոմ ուրացի կամ սպանցի»²: Պարտապան բրիստոնլաներին Շահը բաղմից հորդորում էր. «Եթէ դառնայր յօրէնս մեր լոյժ բարուք առնէք, զի զոր ինչ և պարտիք զայն ամենայն շնորհեմ և ի վերայ այնր բաղում և այլ ևս պարզես և զծիրս բաշխեմ ձեզ։ Ապա թէ ոչ դառնայր, մատնեմ զծեղ ի տանջանս անդերծանելի...»³: Ավելին. նա խոստանում էր զրամ տալ, նրանց ապուստր հոգալ, նւալնիսկ բարձր պաշտոններ տալ. «Ուրացի ր զհաւատն բրիստոնեութեան ձերոյ, և լեր օրինօք մերովք..., հրամայում է Շահը իրեւ մեղավոր բրածնծ արված Անդրեա քահանային, — եւ ևս տաց քեզ պատիւ և մեծութիւնս, և թէ ոչ հաւանիս, շանց և գազանաց առաջի արկանեմ զբեղ»⁴:

Այսպիսով, Շահն ամեն բայլափոխում առետուր էր անում բրիստոնլաների հետ՝ մահմեղականությունը նրանց պատվաստելու համար։ Փարիա և Թուրքառ գալառների բնակչությանը բռնի դավանափոխ անելուց հետո շահի զորականները հրաման են ստանում՝ այդ շրջանի հոգեորականներին իրեւ պարզե տալ 40 ոչխար։ Շահի հրամանը կատարվում է։ Ահա թե ինչպես է բացատրում Դավիթիթեցին թագավորի այդ բայլը. «Շահն դայս ոչխարքս վասն այնր եա երիցանցն, զի ոմանք յերիցանցն ագահեալ յինչսն հեշտացեն»

¹ Տե՛ս 177 թ. չ. 2.

² Կավրիժ և ցի, էջ 170:

³ Նույն տեղում, էջ 153, 156, 158 և այլն:

⁴ Նույն տեղում, էջ 358:

այնու տրօք, և մի գրգռեցին զժողովուրդս իւրեանց դառնալ ի տաճ-
կութենէ և ոմանք, որք կերեալ և վատնեալ իցեն, յերկիւդէ զձա-
րելուն կացցեն ի տաճկութեան»¹։

Սակայն Շահը միշտ չէ, որ կատարում էր իր տված խռստում-
ները, քանի որ վերջիններս հաճախ մեծ գումարների էին հասնում:
Երբ Ֆարահաբագում ապրող վրացիները Շահին տեղեկացրին իրենց
շքավորության և տիրող սովի մասին, Շահն ինչպես միշտ, այս ան-
գամ չէ առաջարկեց նրանց մահմեղականություն ընդունել, խոստ ս-
նալով լիռվին ապահովել նրանց ապրուստը։ Մովից սարսափած
վրացիները ստիպված դավանափոխ են լինում. սակայն «շահն ու
ետ նոցա զինչս յոլովս ըստ իւրում խոստման՝ այլ ստեաց, քանդի
խարեաց զնոսա»². և յուրաքանչյուրին տալով միայն մեկ դահևկան,
արձակեց իրենց տները, ի դեպ, նշենք, որ չնայած Արքաս Ա-ին
վերագրվող «առատաձեռն» տիտղոսին, Դավթիթեցին հաճախ է
անդրադառնում նրա ժլատությունը, ագահությունը ցույց տվող
փաստերի։ Ամեն կերպ շահովթ կորզելու, իր գանձարանը հարըս-
տացնելու Արքաս Ա-ի ձգտումն իրեն դգացնել է տվել յուրաքան-
ցուր քայլափոխում։ Դա գաղտնիք չի սնացել և նրա պալատական-
ներից։ Երբ Մովսես վարդապետը 1628 թ. դալով Ղաղվին (որտեղ
գտնվում էր այդ ժամանակ Շահ-Արքասը), թախանձում է Շահի
պալատականներին բարեխոսել Շահի առաջ՝ էջմիածինն աղատելու
հարյուր թուման պարտավորությունից, նրանք դտտասխանում են.
«Թագաւորս լոյժ արծաթասեր և ագահ է, և յայդքան շահեաց ար-
ժաթոյ ոչ զանց առնէ»,

Եվ պատահական չէ, որ երբ Շահ-Արքասը կանգնած էր լինում
երկընտրանքի առաջ՝ թե ինչ ձեռվ պատժի քրիստոնյային, նա չէր
մոռանում արծաթի և տուգանքի մասին։ Դա ակնհայտ է Մովսես
ա Պողոս վարդապետներին պատժելու նպատակով Շահի կայաց-
րած վճռից։ «Թէ սպանտնեմ արս երկուս՝ սակաւ լինի վնաս քրիս-
տոնէից և (սակավ) օգուտ մեզ, այլ առից զյոլով (շատ) տուգանս
արծաթոյ ի նոցանէ, որով լինի ավելի օգուտ մեզ և վնաս նոցա»³,
ի դեպ Դավթիթեցու վկայությամբ, Պողոս վարդապետին հակառա-
կորդներն այնքան հալածեցին, մինչև նրանից դրություն վերցրին,

¹ Նույն տեղում, էջ 167.

² Նույն տեղում, էջ 133.

³ Նույն տեղում, էջ 308.

⁴ Նույն տեղում, էջ 362.

որով նա հրաժարվում էր բարողել, նրանց դատավճիռն այսպիսին էր, ո՞րի այսուհետեւ բարողես, լինիցիս թշնամի թաղաւորին։ Պոզոս վարդապետը սահիպած դնաց անապատ և մեռավ 1620 թ.։

Քրիստոնյաներին մահմեղականացնելու դորժում Աբբաս Ա-ին շատ թև քիչ հաջողություն էր բերում այն պրակտիկան, երբ ստիպում էր կրոնափոխ լինել մասսայի մեջ հեղինակություն վայելող անձանց կամ թեկուզ միայն լուր էր տարածում այդ մասին։ Այսպես, «Համբաւ հանին, թէ Ղարապաշ մելիքն տաճկացաւ², որից հետո ժողովրդին ճկելն ավելի հեշտ էր»։

Մահմեղականություն շրնդունելու համար ահավոր տանջանք-ների և Անթարկվել վրաց թագավոր Թեյմուրաղի մայրը՝ Մարիամը³, այն բանից հետո, երբ Շահն իմացել է, որ իր մոտ դերված վրաց մնածաղի շատ կանաչը կրոնափոխ չեն լինում այն պատճառով, որ զեղուիալը (թաղավորի մայրը) հավատարիմ է իր կրոնին: «...Կամ դարձուացէ... լօրէնս Մահմետի, և կամ շարաշար մահուամբ կոռուսցի, և եղել է Շահի հրամանը: Չդիմանալով դագանային խոշանդումներին, Մարիամը մահացել է: Դա տեղի է ունեցել 1625 թ.⁴:

Այս և ուրիշ շատ ղեպքեր, որ նկարագրում է Դավրիժեցին, ցույց են տալիս, որ Շահ-Աբբասն իր ղաֆանությունից ու կրոնամոլությունից բաժին է տվել և վրացիներին, որոնք ևս մեծապես տուժել են ու դրկանքներ կրել, հակառակ թեկ Բայալթ Օրուչի (Իրանի Դռն Ժուան) այն պնդմանը, թե Իրանի Շահը վրացիներին երբեք չէր նեղում:

Կրոնափոխությունից խուսափելով, բրիստոնյաները հաճախ էին թողնում իրենց տուն ու տեղը, հեռանում լեռները կամ հեռավոր դաշտաներ, փոխում իրենց անունը և կերպարանքը և «...քազում աւուրս քաղցիալ և սովորուկ լեալ թափառական շրջէին ի լերինս, և ոչ կարէին ի շէնս մտանել՝ կամ ումեթ երևել, վասն ահի թաղաւորին և թլապատղաց»⁶,

I Նոյն տեղում, էջ 283.

2 Նույն տեղում, էջ 157,

Յ Վրաց աղբյուրներում՝ Քեթեան:

4 *Thawqat hid bishah, 143-147,*

⁵ بیات اودوچ بیک، دون زوان آیوانی، ترجمه مسعود بحب نیا، ۸۶

تهران ۱۳۸۰، ص ۷۳

6 't was al p h d b g h, t z 165—166.

Հանախ Շահի «ուշադրության» էին արժանանում քրիստոնյաների կրթանում, որոնց տանում էին և դարձնում «թագավորական ծառա»: Այդ էր պատճառը, որ Ագուլիս գլուղի բնակիչները, պատրաստվելով դիմավորել Շահ-Արքասին, որն Աղուլիս պետք է մտներ Երևանի բերդի շուրջ տեղի ունեցած մարտերից հետո, իրենց երեխաների գլուխները սափրում են, «որպէս զի մի վայելագեղ կրկնացին մանկունքն յաշու նորա և հաճեալ ի նոսա առցէ ի նոցանէ»: Շահը նկատում է դա և հրամայում գտնել և սպանել նախաձեռնողին: Իր աշակերտների ծնողներին փրկելու համար «հանցանքն» իր վրա է վերցնում Ագուլիսի դպրապետ Անդրեասը, որի նահատակության պատմությունը ցնցում է իր ողբերգությամբ²: Անդրեասին նույնպես առաջարկում են մահմեղականություն ընդունել և փրկվել, թայց նա մերժում է... և պատմությունն արձանագրում է ևս մի տանջալի նահատակություն: Նահատակություն, որոնցով լի է Դավրիժեցու Պատմությունը, որոնք, Մ. Աքեղյանի խոսքերով ասած՝ «մի տեսակ հավելված են Առաքելի Պատմության, և կարելոր հավելված՝ ժամանակի վիճակը լավ ըմբռնելու համար»³:

Անհերքելի է Շահ-Արքաս Ա-ի դաժանությունը քրիստոնյաների նկատմամբ: Նրա մասին ևն ասված կեոյի հետևյալ խոսքերը. «Արևելյան այն թագավորները, որոնք ժողովրդականություն են ստացել իրենց մեծագործություններով, ունին և մի բնորոշ հատկություն—անգիտություն գերազանց շափերով»⁴: Դավրիժեցու պատմություններով, որոնք ականատեսների հաղորդումներ են, «զիառատ» Արքաս Ա-ն պատկերանում է մեղ որպես անագորույն բռնակալ, որն իր շահից այն կողմ ողինչ չէր ճանաշում: Նա կարող էր ցասումով բռնված կացնահար անել մահմեղականանալու առաջարկը մերժող հայ հոգևորականի գլուխը կամ հրամայել, որ քրիստոնյա զոհի գլխին զնեն պղնձե շիկացած սաղավարտը, պատոել կենդանի մարդու որովայնը, անդամահատել ու խեղել քրիստոնյաներին և կամ անհնազանդ կաթողիկոսին ստիպել սեփական միսնութել⁵:

Անպատմելի են Արքաս Ա-ի պատճառած տանջանքներն ու կրկանքները քրիստոնյաներին՝ նրանց մահմեղականություն ընդու-

1 Նույն տեղում, էջ 357:

2 Նույն տեղում, էջ 354—363:

3 Մ. Ա բ ե ղ յ տ ն, Հայոց գին գրականության պատմություն, հ. 2, էջ 449:

4 Լ ե ս, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 229:

5 Դ ա վ ր ի ժ ե ց ի, էջ 146, 165, 208, 360:

նԵլուց հրաժարվելու համար։ Դրանք ոչ միայն շեն խռոսում Շահ-Արքասի դժառատության ու քրիստոնեասիրության մասին եղած կարծիքների օգտին, այլև ցուց ևն տալիս այն մոլեգին կիրքը, որով նա զանացել է իր երկրի քրիստոնյաներին վերջնական ասիմիլացիայի ևնթարկել նրանց հավատափոխ անելու ճանապարհով։

Այս րոլորից հետո կրկին հիշենք Խսքանդար Մոնշուն, որն Ար-բաս Ա-ի՝ մահմեդականություն բնդունելու «հրավերը» բացատրում է Շահի այն մեծ հոգատարությամբ ու զանքերով, որոնցով իր նա ուղում էր պաշտպանել նրանց հարեան երկրների ոտնձգություններից, որպեսդի «նրանց վերջը բարի լիներ»¹։

Արտառոց է նաև Մոնշուն նկարագրությունը, թե ինչպես էին հայերն իրեն մեծ ուրախությամբ ու գոհունակությամբ ընդունում մահմեդականությունը, նույնիսկ աշխատում էին մեկը մյուսից առաջ անցնել ընդունելու շահի հրավերը²։

Այսպիսի կարծիքների ու իրականության հակադրությունը և Արքաս Ա-ի՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարած քաղաքականությունը ինչպես հայելու մեջ անդրադեմ են Դավրիժեցու հետևյալ արտահայտիչ խոսքերի մեջ։ «Արդ, որք գովեն դայս Շահս, թէ քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն և խաղաղարար թագաւոր էր, այս է նարա քրիստոնէասիրութիւնն, որ զամենայն աշխարհն քրիստոնէից՝ զշայոց և զՎրաց աւերեաց և զամենեսեան սպառեաց սրով և սովուն գերութեամբ։ և զմնացեալուն վարեալ տարաւ ի Ֆահրապատ և յԱսպահան, որ նոքա ևս օր աւուր անդէն սպառին պէս-պէս կերպիւ եվ ով ոք որ գովել կամի զնա, թող յառաջ հայեցեալ նկատես-ցէ զարարեալ գործ նորա, զոր արար ընդ քրիստոնէից՝ և ապա զովեսցէ զնա»³։

Լ. Г. ДАНЕГЯН

К ВОПРОСУ ПОЛИТИКИ РЕЛИГИОЗНОЙ ТЕРПИМОСТИ ШАХА АББАСА I

Р е з ю м е

При царствовании шаха Аббаса I в Сефевидском Иране политика религиозной нетерпимости по отношению к христианам, свойственная до этого персидским шахам,

¹ مختشی ، تاریخ عالم آردا ... ج ۷ ص ۱۶۰-۱۶۱

² նույն տեղում։

³ Դավրիժեցու, էջ 134։

носила двойственный характер. Исходя из политических и экономических интересов своей страны, шах Аббас I то покровительствовал христианам, проживавшим в Иране, то преследовал их. Поэтому, а также вследствие субъективного отношения разных первоисточников существуют разные мнения о религиозной политике шаха Аббаса I. Согласно большинству из них он признан шахом, любящим христиан и не ставившим разницы между религиями.

В статье анализируются причины «христианолюбия» Аббаса I и на основе богатых сведений армянского достоверного первоисточника — «Истории» Аракела Даврижеци описывается противоположная сторона аббасовской религиозной политики, его жестокое отношение к христианам, политика ассимиляции и насилиственного обращения христиан в мусульманство.

Б. П. БАЛАЯН

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ ЛУРОВ ИРАНА

Среди актуальных вопросов этнического развития народов Ирана наиболее важной и вместе с тем малоизученной является проблема их этнической консолидации в новое и новейшее время.

Еще недавно в зарубежных странах Азии колониальная экспансия империалистических держав осложняла и нарушила протекавшие здесь этнические процессы, консервировала докапиталистические формы этнических общностей и тормозила формирование наций. Однако благодаря влиянию Великой Октябрьской социалистической революции, небывалому размаху национально-освободительной борьбы в странах Азии и Африки и крушению колониальной системы империализма, веками искусственно сдерживавшиеся в этих странах этнические процессы настолько активизировались, что вопрос об их направлении получил не только теоретическое, но и политическое значение, а в условиях современного Ирана стал частью общей проблемы путей национального развития.

В задачи настоящей статьи входит лишь постановка и предварительное освещение некоторых относящихся к данной теме вопросов на примере малоизученных луров Ирана. По материалам переписи населения к началу 1967 г. в Иране было 25.488.000 человек, говорящих на 80 языках. Половину их составляют персы, а остальные—это национальные меньшинства, народности и этнографические группы, населяющие окраины и находящиеся на разных ступенях национальной

¹ «آمار اطلاعات»، 3 декабря 1966 г. Ср. «Iran almanac 1961», p. 500; در ایران، آنچه را می‌دانیم، ص ۱۰۰

и этнической консолидации. После персов, азербайджанцев и курдов наиболее многочисленными являются луроязычные народности: луры, бахтиары, кухгилуйе и мамасани (1 млн. 80 тыс. чел.). На западе Ирана они населяют сплошную территорию, которая простирается на 750 км от Керманшаха на северо-западе до Шираза на юго-востоке.

В XII—XVI вв. эта обширная территория исторического Луристана делилась верхним течением реки Абе-Лиз (приток Каруна) на две области: Большой Лур (перс. لورستان — Лор-е¹ бозорг), занимаемый пыне бахтиарами, кухгилуйе и мамасани² и названный акад. В. Бартольдом «Великими Лурами», а также Малый Лур (перс. لرکوچک Лор-е кучек)³, территория которого совпадает с границами современного Луристана⁴.

Как географическое попятие «Лор-е бозорг» и «Лор-е кучек» с конца XIX в. вышли из употребления, несмотря на то, что в прошлом так назывались не только два географических района, но и два государственных объединения, находившиеся под управлением династии луристанских атабеков. Первая из них, известная под названием Фазлавидов, правила с 1155 г. Большиими Лурами и вела свое происхождение от некоего Фазлави, потомки которого в 1006 г. поселились в Малаире и в равнинной местности к северу от Ошторанку-

¹ В Иране луров называют лорами, а Луристан — Лорестаном. Так называют себя и свою страну и сами луры.

² Ссылаясь на иранские хроники XVI в., В. Мирский отмечал, что луры мамасани заняли область Шуланстан и Фарсе в 1203—1204 гг. (см. V. Minorsky, Lur, „The Encyclopaedia of Islam, London, 1923, p. 44—45, 48—49).

³ عباس اقبال، تاریخ مفصل ایران، تهران، ۱۳۲۰، ص ۱۸۸. Ср. В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903, стр. 121.

⁴ Эта граница между Большиими и Малыми Лурами указана Керзоном (см. C. N. Curzon, Persia and the Persian Question, London, 1892, vol. 2, p. 273). А. Г. Туманский ошибочно считал, что граница проходила по хребту Кухе Герру, у подошвы которого расположен г. Боруджирд, в то время как хребет этот мог быть только северо-восточной границей Малых Лур (ср. А. Г. Туманский, От Каспийского моря к Хорезмскому проливу и обратно, «Сборник материалов по Азии», вып. 65, СПб. 1896, стр. 38).

ка. В начале XV в. эта династия прекратила свое существование.

Другая династия атабеков управляла Малыми Лурами в течение 413 лет (1184—1597¹). Столицей их был город Хорремабад, построенный, по словам автора «Роузат-ас-Сафа» Мирхопда, в 1115 г.² Марко Поло считал владения атабеков одним из восьми персидских княжеств³, вероятно потому, что со времени правления этих династий слово «лур» вошло в средневековую иранскую географию как собирательное название всего населения Луристана в его исторических границах.

Современный Луристан, расположенный между городами Керманшах, Боруджирд и Дизфуль, делится на два основных географических района, которые охватывают районы Пишкуха (предгорья) и Поштекуха (загорья). Пишкух занимает территорию, протяженностью в 300 км с севера на юг и 200 км с запада на восток и представляет собой постепенно поднимающееся от Хузистана горное плато, образующее ряд вулканических складок, имеющих преимущественное направление с северо-запада на юго-восток.

Другой заселенный лурами район—Поштекух—на севере граничит с Керманшахом, на востоке—с Бахтиарней и рекой Аб-е Диз, а на западе граница проходит по реке Керхе, называемой в своем верхнем течении Сеймере.

Поштекух наиболее изолированная, высокогорная и труднодоступная часть Загроса, которую по этой причине луры называют «Страной дивов» (злых духов)⁴. Есть в Луристане и третий район, известный под названием «Бала-герив» и расположенный к востоку от Пишкуха (до долины Аб-е Диз'а).

Города Луристана сравнительно невелики. В столице Луристана Хорремабаде 40 тыс. жителей¹. Город лежит при

¹ В 1957 г. шах Аббас I низложил независимого правителя Малых Лур Мухаммед-бека Мир-Шахверди-хана, а титул атабек заменил титулом вали (наместник).

² „The Encyclopaedia of Islam“, t. 3, p. 52.

³ G. H. Cugnon, Persia and the Persian Question, p. 277.

⁴ А. Г. Туманский, От Каспийского моря к Хорезмскому проливу и обратно, стр. 40.

входе в ущелье, через которое устремляется горный поток на равнину Кураге. В центре города находится скалистая возвышенность, на которой некогда находились укрепления, возведенные арабами² и усиленные персами. Подножье этой возвышенности и весь город окаймлены лентой садов, привлекающих внимание красотой своих кипарисов и проточной водой. Юго-восточнее Хорремабада находятся развалины древнего города. В начале халдейские и сасанидские монеты, затем бронзовая культура обеспечили этим местам всемирную известность. Поселившиеся здесь после Сасанидов арабы превратили Хорремабад в центр своей религиозной пропаганды. Ими были построены мечети, мосты через Кашган и каравансиры. До сих пор сохранилась круглая, кирпичная башня «минар», высотой в 60 м с куфической надписью у вершины. Вблизи башни находится огромный монолит, тоже покрытый уже стертymi куфическими письменами и более поздней надписью, запечатлевшей первые суры Корана.

Луры не отличаются набожностью, не признают мул, и несмотря на то, что являются шиитами, по старинной традиции поклоняются могилам своих пиров—«святых» старцев—свидетельство застойности пережитков языческого многообожья. В Поштекухе, например, считается священной гробница «святого» пира Неджеф Эшрефа. Морган считал, что в конце XIX в. больше остальных луров почитали могилу главы пиров Баба-Бозорга³, а в дальнейшем самыми священными для луров были гробницы сорока пиров на склоне горы Кухе Геру. За этим пантеоном присматривали луры-папи—потомственные блюстители религиозных ритуалов⁴, с которыми

¹ آمار در ایران، ص

² Арабские войска вступили в Луристан в 639 г., после битвы при Нихавенде (вблизи расположения луров—дильфап и сельселе). Решающее сражение произошло у стен древнего города Масбезан, на правом берегу реки Сеймере, где в настоящее время расселены луры—тархан. Наиболее крупное восстание луров против арабского ига произошло при халифе Махди, гробница которого находится в Луристанском Эйламе (Поштекух).

³ J. de Morgan, Mission Scientifique en Perse, t. 2, Paris, 1895, p. 193.

⁴ Архив СВАН Арм ССР, ф. Племена Ирана, д. 2. Луры, л. 2.

считываются не меньше, чем с лурами-дальвенды—признанными в Луристане шиитскими ортодоксами и, по лурской версии, «потомками пророка»¹.

Другой центр Луристана г. Боруджирд расположен в начале плодоносной долины Силахор. Местные легенды утверждают, будто долина некогда представляла собой озеро, которое неожиданно исчезло. Наносная формация долины, ее плоскость и болотистость указывают, что легенда похожа на правду, несмотря на то, что исчезновение озера приписывается пророку Мухаммеду, который, дескать, мечом разрезал горы и образовал «узкое море» (بَحْرَتْكَ بахретк) на месте, где сливаются Аб-е Боруджирд и Камандаб². Климат Боруджира отличается суровой зимой и умеренным летом благодаря близости Кух-е Герру. Хребет этот притягивает к себе влагу и не проходит недели, чтобы не было ливня, продолжающегося несколько часов подряд. Население города смешанное. По переписи 1956 г. в Боруджирде было 49 тыс. человек, большинство из них луры и персы, остальные жители—армяне³ и курды. Боруджирская равнина покрыта старыми руслами, из которых по временам выкапывали причудливые бронзовые изделия глубокой древности⁴. Устанавливая связь этих уникальных бронзовых памятников с древними автохтонами области, М. М. Дьяконов указывал, что они могут иметь отношение к касситам—горному народу,

¹ Шиитское сектантство не имеет в Луристане глубоких корней. Лишь небольшие группы луров в районах Сернане и Туйсаркана (в 30 км юго-западнее Хамадана), близко расположенных от курдов—ардалани, принадлежат к сектам «Али-иллах» и «Курд беча», а лурские дервиши—к орденам Хаксар и Шонематулла.

² Архив СВАН АрмССР, ф. Племена Ирана, д. 2. Луры, лл. 62, 63.

³ Со времен Аббаса I в селах, расположенных между Боруджирдом и Хорремабадом, живут армяне, а также ферейданские переселенцы—группы.

⁴ Похожие на луристанские находки бронзовые изделия уже давно находились в европейских музеях и считались «малоазиатскими» или «каппадокийскими», и только в 1930 г. было археологически засвидетельствовано их луристанское происхождение. Об этом см. Ph. Acetian, Luristan Bronzes, New York, 1940; A. Codard, Les bronzes du Louristan, Paris, 1931.

жившему на территории Луристана в XVIII—XVI вв. до н. э.¹ Развивая эту гипотезу, И. М. Дьяконов считал установленным, что «иранизированными по языку потомками касситов являются племена горных скотоводов—луры, обитающие ныне на этой же территории»². Не останавливаясь на возражении О. Вильчевского о том, что «по языку касситы были родственны эламитам»³, заметим еще, что в 1903 г. В. Бартольд причислял луров к народам арийского происхождения⁴, несмотря на то, что, по его же словам, в Авесте не говорится об иранцах, а только сказано об арийской стране Ариян Ведж, расположенной у «Великой реки».

Об иранстве луров можно говорить лишь в широком плане принадлежности современного лурского языка к обширной иранской группе языков, что, однако, не доказывает иранского происхождения луров, хотя и является одним из его признаков. К тому же луры не упоминаются в перечне древнеиранских племен у Герадота, не обнаруживается прямая связь лурского языка с языком ахеменидских клинописей. И оттого, что в Британской энциклопедии луров называют «чистыми персами»⁵, несмотря на то, что вообще не существуют «чистые» народы и языки, а иранский археолог Бахман Карими иранство луров аргументирует блеском их глаз, которых он не мог видеть, и покроем одежды эпохи Ахеменидов⁶, проблема этногенеза луров не решилась. Не прояснилась она и после сенсационного сообщения тегеранского журнала «Гошун» о том, что «в лурской крови мало иностранных примесей» (!!), потому что в прошлом «луры не общались с греками, монголами и татарами» и потому сохранили очаровательные черты: «широкое («бра-

¹ См. М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, стр. 340.

² И. М. Дьяконов, История Мидии, М., стр 122, 227, 444.

³ О. Вильчевский, Курды. Введение в этническую историю курдского народа, М.—Л., 1961, стр. 11, 119.

⁴ См. В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, стр. 123.

⁵ „The Encyclopaedia Britannica“, 14.—the edition, v. 14, L., p. 488 489.

⁶ بهمن کریمی 'جغرافی مفصل تاریخی غرب ایران'، تهران '۱۳۴۷'، ج ۱۲

хицефальное»—Б. Б.) лицо, выступающие вперед нос и лоб. сросшиеся брови и густой волосяной покров»¹.

Наряду с версиями об иранстве луров имели хождение и более ранние версии о курдском происхождении луров. В XIX в. были обнародованы хроники XVI в. Шереф-хана Бидлиси, который, ссылаясь на арабские версии X в., писал, что среди прибывших из Сирии в районы Загроса курдских племен были луры и бахтиары². Европейские исследователи Хаммер и Диттель распространяли версию Бидлиси на Западе, курдский историк Эхсан Нури подтвердил, что курды объединяют не только ветви курмандж, кельхор и гуран, но и луров и бахтиар³, а антрополог Фильд, развивая версию Бидлиси, обнаружил у луров и черты сирийских друзов, хотя и не отрицал при этом, что географическое понятие Шам (Сирия) воспроизводилось средневековыми авторами как обширная территория, расположенная между Евфратом и Средиземным морем⁴.

Возможно, что под влиянием этих версий гипотеза об иранстве луров была частично пересмотрена в работах советских историков. В. Бартольд, через 23 года после того как он впервые указал на иранское происхождение луров, снова возвращается к проблеме этногенеза луров, но уже с пересмотренной концепцией. Теперь он уже считал, что «первоначально, по-видимому, не были иранцами кочевые и полукочевые горцы в областях вдоль прежней (до 1918 г.) границы между Турцией и Персией. В мусульманский период эти горцы уже говорили по-ирански и были известны у арабов под общим именем «курд». С точки зрения лингвиста,— писал В. Бартольд,— и теперь являются курдами те горцы, которые живут исключительно в пределах Персии и сами себя курдами не называют, именно луры и бахтиары»⁵.

¹ قشون، 1931، № 2

² شرفخان بیدلیسی، شرفنامه، ص ۵۱، FV
впервые появилось в сочинениях Истахри и Табари.

³ احسان نوری، تاریخ ریشهٔ نژادی کرد، تهران، ۱۳۳۲، ص ۱۶۱

⁴ См. H. Field, Contribution to the anthropology of Iran, vol. 1, Chicago, 1939, p. 200.

⁵ В. В. Бартольд, Иран. Исторический обзор, Ташкент, 1926, стр. 50—51.

Однако если луров называли курдами арабы, эти арабы могли иметь в виду лишь луров Северного Луристана, которые веками общались с керманшахскими курдами и смешали с ними свои языки. К тому же, как писал В. Минорский, средневековые арабские географы слово «курд» нередко употребляли и как синоним кочевника. Даже своих же арабов Хузистана арабы называли курдами Шуристана¹. И поскольку В. Бартольд допускал, что луры и бахтиары являются курдами «с точки зрения лингвиста» и не более, т. е. с точки зрения их языка, то в таком случае можно было с той же точки зрения считать курдский язык лурским или бахтиарским, или, так как они вместе относятся к иранским языкам, отрицать существование каждого из них, несмотря на то, что они существуют как самобытные языки.

Наряду с версиями об иранском и курдском происхождении луров, Рашид Ясеми предпринял попытку объединить эти версии. «Курды и их этническая и историческая принадлежность». Он пытается доказать иранское происхождение курдов и при этом не только отрицает себя как курда, но и причисляет к «иранцам-курдам» всех луров. В разных местах книги рядом со словом «лур» Ясеми поясняет: «из курдских племен» и для большей убедительности указывает, что предками луров и курдов были лулуби, упоминаемые в надписях царя Анну Банини и обитавшие в курдских районах Касре-Ширина, Зохаба и Сулеймание².

В. В. Трубецкой отмечает: «Поскольку Шереф-хан жил на рубеже XV—XVI вв., то историю курдов, луров и бахтиар X века он писал по курдским легендам и устным преданиям, нередко носившим мифический характер»³. В. В. Трубецкой заметил еще, что эти средневековые версии о курдском проис-

¹ V. F. Minorsky, The tribes of Western Iran, „Journal Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland“, vol. 75, L., 1945.

² شید یا سمی، نو و پیوسنگی نژادی و تاریخی او، تهران، ص ۷۰۰

³ В. В. Трубецкой, Бахтиары, «Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии», М—Л., 1963, стр. 153, 154.

хождении луров и бахтиар распространены среди националистически настроенных курдских авторов¹.

Возможно, что В. Трубецкой не имел достаточных оснований для такого рода обвинений, тем более, что в данном случае речь идет не столько о национализме или панкурдизме отдельных курдских авторов, тем более, что концепция Бидлиси имела и европейских приверженцев, сколько о методологической ошибке, основанной на недооценке того, что иранизм лурского и курдского языков не доказывает курдского происхождения луров. Не менее показательно, что после того, как антинаучная концепция Ясеми была отвергнута в нашей историографии, появились новые версии этногенеза курдского народа, связанные с историей древней Мидии. Несмотря на то, что иранизм лурского и курдского языков невозможno отрицать, была зафиксирована «мидийская основа» ранних курдских диалектов, а В. Трубецкой сослался на эту «мидийскую теорию» для отрицания общности лурского и курдского языков, так как известно, что мидийский язык господствовал в северо-западных областях Ирана, в то время как лурские диалекты примыкают к группе южно-иранских диалектов Фарса.

Выяснение всего многообразия этнических компонентов, из которых формировались луры, связано с непреодолимыми трудностями, так как процесс этот подвержен непрерывному обновлению и воздействию изменяющихся экономических, политических и географических факторов, а также войн и миграций. Известно также, что территориальная общность не обязательно приводит к ассимиляции находившихся на данной территории различных этнических единиц, сосуществование которых также допустимо, как и их смешение. Поэтому можно знать о всехaborигенах Луристана и не найти их связи с лурами. Уходящая в глубь веков совместная жизнь лурских и курдских кочевников, их взаимовлияние, обнаруживаемое в языковых аналогиях, особенно в районах

¹ В. В. Трубецкой, Бахтиары, «Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии», М.—Л., 1963, стр. 153, 154.

их непосредственных хозяйственных контактов, не должны мешать правильному пониманию этнической консолидации самобытной лурской народности.

Самобытный лурский язык относится к южной ветви иранских языков. Известно, что к началу XX в. знание этого языка ограничилось несколькими десятками лурских слов, собранных Ричем и Шиндлером. Материалы, опубликованные В. Жуковским¹ почти не изменили положения. Как и прежде, лексикографические опыты для выяснения лурского языка, его грамматики и словарного фонда не производились, не было издано ни одного лурского словаря. Зато возвращались к вопросу о праязыке луров, чтобы его легче можно было привязать к языку Авесты, биситунских надписей, а заодно к курдскому или арабскому языкам. По версии Раулинсона, лурский язык происходит от древнего фарси, который совпадал с ним, но отличается от пехлевийского языка эпохи сасанидских царей. В интерпретации Моргана лурский язык является единым, сильно приближающимся к иранским языкам и сохранившим большое количество древнеперсидских терминов и грамматических форм². В отличие от Моргана немецкий исследователь О. Манн считал, что язык лури не обладает какими-нибудь только ему свойственными производными древнеиранских звуков, зато во всех случаях пользуется звуковым составом разговорного персидского языка³. Большинство иранских авторов, так же как и Британская

¹ В. Жуковский, Колыбельные песни и причитания оседлого и кочевого населения Персии, «Журнал министерства просвещения», СПб, ч. I, 1889, стр. 123.

² J. Morgan, Mission scientifique en Perse, v. 2, Paris, 1895, p. 193.

³ O. Mann, Kurze Skizze der Lur dialekte, 1904, p. 143 (Die Mundart der Lurstamme dialect im Sud westlichen Persien, Berlin, 1910).

مسعود کیهان، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۲، ص ۷۳

энциклопедия, относят лурский язык к диалектам персидского или вовсе не показывают луров, считая их персами¹.

Принадлежностью лурского и курдского языков к иранской группе, так же как и длительный процесс взаимовлияния этих языков, вызванного общением этих соседних народов на базе кочевого скотоводства, на участках, примыкавших к Керманшахскому экономическому району, объясняют этническую пестроту Луристана, в том числе и существующие версии о тождестве лурского и курдского языков.

В Восточном Луристане зафиксировано смешанное луро-курдское наречие, которое принято называть лакским языком.

Впервые о лакском языке упомянуто в хрониках Зейнал Обейдина Ширвани. Впоследствии В. Минорский в Энциклопедии ислама², а затем ген. Размара в Военной географии Ирана повторили приведенную Зейнал Обейдином Ширвани следующую этимологию названия «лак»: численность племен байранвенд, хасанвенд и дильфан, в северо-восточной части Луристана, в далеком прошлом составляла 100 тыс. человек, говоривших на одном языке, и поскольку слово «лак» в то время означало «сто тысяч», то и язык этих ста тысяч населения стали называть «лакским»³.

В 1895 г. Морган тоже засвидетельствовал, что на юг от Махидашта и Зохаба (зап. г. Керманшах) живут кочевники Кельхора, говорящие на лакском диалекте⁴. Их оседлая часть и поныне находится в районе Херсина (в 45 км восточнее Керманшаха). На диалекте, близком к лакскому, говорят этнографические группы хезели и сеймере в Поштекухе.

В северных и северо-восточных районах Луристана лаки настолько перемешаны с лурами и похожи на них по внешним признакам, что их трудно отличить, несмотря на свидетельство Е. И. Чиркова о том, что «луры и лаки говорят на разных диалектах»⁵.

¹ The Encyclopaedia Britannica, p. 488.

² V. F. Minorsky, Lak, „The Encyclopaedia of Islam, London, vol. 3, 1928, p. 10.

³ ملی رزه ارا، جغرافیای نظامی ایران، لرستان، قبران، حسین، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱.

⁴ J. Morgan, Missions scientifique en Perse, t. 11, p. 94, 95.

⁵ Е. И. Чирков, Путевой журнал (1849—1852), стр. 227.

Другие версии столь же неопределенны. Шейл, например, писал, что курды и лаки говорят на персидских диалектах, но без арабской примеси, а Соон в «Грамматике курманджи» пытался установить различия между курдским и лакским языками. По его версии, в Иранском Курдистане на курманджи говорили в районе, ограниченном южной линией гор Загроса, где обитают северные луры или древние племена Гурен и Ардалан, называемые теперь курдами¹. Другими словами, лаков, а также нынешних курдов, расселенных между городами Сенендердж и Керманшах, Соон называет лурами.

Самой разноязычной областью Луристана является пограничный с Ираком горный Поштекух. Проживающие здесь луры в отличие от курдов этого района назывались «лор-е фейли»², от персидского *فیلی* (современные). Термин этот не был синонимом всех луров³, потому что Поштекух отрезан от остального Луристана высокогорной границей Кебиркуха и луры этого района сохранили, по гипотезе В. Бартольда, «первобытные черты своего племени»⁴.

Языковая пестрота Поштекуха поразительна. На языке лор-е фейли говорят в одиннадцати этнических группах: алиширан, бадрей, асраб, бардие, гярру, гялильванд, гамливали, малек-джали, хани-мали, чехар-дахиль и амале. В девяти других объединениях (дехбала, сулеймани, малекшахи, мурадхани и др.) говорят на смешанном курдско-лурском наречии, которое принято называть «курди-е лури». Язык этот не является лакским и отличается от курдского и персидского. Например, огонь по-персидски «атеш», по-курдски «нур», «агр», а по-курди-е лури «межъ». Неудивительно, поэтому, что жители Эйлама (Дехбала), Поштекуха, в

¹ E. B. Soone, Grammar of the Kurganji or kurdiish Language, London, 1913.

² G. H. Cugzon, Persia and Persian Question, p. 275. 'ا، ایلی' (Размар приводит перечень курдских племен Поштекуха).

³ См. А. П. Колпаков, Очерки этнографии луров, Институт этнографии АН СССР, (б. ч.), (канд. дисс.) М., стр. 77—78.

⁴ В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, стр. 122.

том числе и многочисленные курды, не без основания считают, что говорят не на «курди-е курдистани», т. е. не на курдском языке центральных районов Иранского Курдистана, а на «курди-е лури». Все это говорит о существовании в Северном Луристане смешанных луро-курдских языков: «лакского» и «курди-е лури», возникших в результате взаимовлияния курдского и лурского языков на луристано-курдистанской границе.

Аналогичная картина наблюдается и на луристано-хузистанской границе в отношении арабского языка.

Начиная с 639 г. н. э., когда арабские войска, предводительствуемые Кейс-бен-Саламат Ашджаном, вступили в Луристан, эта граница стала зоной луро-арабского языкового соприкосновения, взаимовлияния и смешения. Об арабизации лурского языка этой пограничной зоны писал еще арабский автор XIII в. Хамадаллах Казвини в «Избранной истории». В этом первом письменном сообщении о фонетических особенностях лурского языка отмечается, что в лурском языке тогда не было собственных арабских звуков «kh», «sh», «gh», «f» и «k», характерных для арабского, зато в лурском было значительное число арабских слов¹.

В. Берар отмечает, что в начале XX в. пограничные с арабами луры ежегодно перекочевывали со своими стадами в арабизированные равнины Хузистана, принимали у себя арабских беглецов и усваивали арабские слова и понятия от своих семитских соседей². При этом малые луры (современного Луристана.—Б. Б.) были сдержаны в своих сезонных перекочевках и этим уберегли себя от арабской инфильтрации³. В языке современных луров сейфи и мольхатави, проживающих вблизи от хузистанской границы, много арабизмов, и это вполне естественно. Однако ген. Размаря причислил их к арабам⁴, несмотря на то, что в их языке столько же

¹ V. E. Minorsky. Lur, „The Encyclopaedia of Islam, Leyden-London, 1928, v. 1, p. 43.

² В. Берар, Персия и персидская смута, 1912, стр. 37.

³ Там же.

⁴ على زم آرا، جغرافیای نظامی ایران، پیشنهاد، ص ۵۰.

арабских слов, сколько и лурских. Кстати, эти луры сейфи и мольхатави говорят на двух языках—лурском и арабском, а их соседи—луры али-беги, фатх-аллахи, пандж-сутуни и баба-али салех говорят на лурском, арабском и курдском языках.

Так в основном обстоит вопрос арабо-лурской языковой ассимиляции на луристано-хузистанской границе.

Отсутствие лурской письменности и сети учебных заведений с преподаванием лурского языка тормозит формирование общелурского языка, чуть ли не единственной питательной средой которого остается богатый лурский фольклор, лурские сказки, эпические сказания, восхваляющие подвиги героев, а также колыбельные и свадебные песни, знакомые советскому читателю по книге В. Жуковского¹. Наиболее известным лурским поэтом был современник Авиценны, мистик Баба Тахир Уриян (ум. в 1010 г. н. э.), четверостиший которого цитируются и поются во всем Луристане. «Популярность Баба Тахира,—замечает Э. Броун,—этого Бернса Персии, обязана простоте его мыслей, близости диалекта, на котором он писал к стандартному персидскому; легкости и мелодичности потока слов и однообразию размера»². В творчестве поэта преобладают тема любви, гимны богу, проповеди суфизма и покорности.

Среди других видных поэтов В. Минорский называет Хусейн-Кули-хана (ум. в 1882 г.), Файд Дафтари (ум. в 1922 г.), Изади (ум. в 1905 г.), Али-Асгар-хана Нахавенди; Шейх Али-Акбар Муаммама—автора «Мирадж наме Бахтиари» и сочинителя блестящих газелей Молла-Зольф-Али-Куррани³.

Современные лурские поэты пишут свои стихи на лурском языке, используя арабо-персидскую графику. Однако за

¹ В. Жуковский, Колыбельные песни и причитания оседлого и кочевого населения Персии, 1889, стр. 5.

² E. Bowe, A Literary History of Persia, vol. 1, 1929, p. 83. В столице Луристана г. Хорремабаде имеется квартал, названный именем Баба Тахира, а на окраине Хамадана—недостроенный мавзолей на могиле поэта.

³ V. F. Minorsky, Baba Tahir, „The Encyclopaedia of Islam, London, vol. IV, 1928, p. 611.

редким исключением стихи эти даже в персидском переводе почти не публикуются, несмотря на то, что большинство луров хорошо знает и охотно говорит по-персидски.

Языковые и другие характерные черты, роднящие луров с курдами, говорят о том, что в историческом прошлом луры, так же как и луроязычные бахтиары, кухгилуйе и мамасани мало отличались от курдов. (Этим, по-видимому, было вызвано заявление Истахри о курдских племенах в Фарсе)¹. И лишь позднее, в результате исторических процессов, формирование луроязычных народностей пошло по другому направлению, чем у курдов, что и привело к их современным различиям от курдов. Для луров такими историческими процессами было влияние южнопакистанских и хузистанских арабов; оказываемое на луров специфическое влияние Османской империи, которая считала иранскую власть в Луристане весьма слабой и не раз нападала на Луристан из Месопотамии, наконец, в отличие от других народностей и этнических групп, луры приняли шиизм и сами стали носителями шиизма в Иране.

Для бахтиар, кухгилуйе и мамасани, занимающих историческую территорию Великих Луров, таким историческим процессом была их оторванность от Иранского Курдистана и близость к политическим центрам средневекового Ирана—городам Исфаган и Шираз, где они всегда играли видную роль.

Статистика численности луров крайне противоречива. Одни источники имеют в виду только тех луров, которые находятся в границах исторических Малых Луров вместе с Поштекухом. В этих границах в начале 30-х годов XX в. было 450 тыс. луров. В «Сборнике консульских докладов», где указана эта цифра, отмечается, что в расчет были приняты Луристан, прилегающие к нему районы Керманшаха и Хузистана, но без районов Мамасани и Кухгилуйе².

По данным С. И. Брука, использовавшего демографические справочники ООН, в 1960 г. в Иране было 600 тыс. лу-

¹ «История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в.», ЛГУ, 1958, стр. 133.

² «Сборник консульских докладов» (Южная Персия), М., 1932, стр. 213.

ров¹. Надо полагать, что С. И. Брук тоже имел в виду Малый Луристан, а разница в 150 тыс. человек указывает на естественный прирост луров за 30 лет (1930—1960).

По официальным статистическим данным иранского генерального штаба, в начале 50-х годов в стране насчитывалось 1 млн. 80 тыс. луров². Эта же цифра была указана в материалах переписи населения Ирана 1956 г. Показательно, что в ходе переписи 1956 г. подсчет луров производился в 21 шахристане (губернаторстве) Ирана. Более того, на карте распространения языков на территории Ирана границы распространения лурского языка охватывают Большие и Малые Луры вместе с Бахтиарией, Мамасани, Кухгилуйе и Поштекухом³.

С учетом естественного прироста луроязычных народов за последние 10 лет (около 2% в год) в настоящее время общее число их превышает 1.300.000 человек.

Луры объединены в семи постоянно обновляющихся, занимающих определенную территорию группах⁴, тесно связанных с экономическими центрами Луристана и Северного Хузистана.

Развитие капиталистических отношений в Луристане уничтожает сковывающие рамки феодализма и пережитки старинных родоплеменных институтов; усиливает эксплуатацию лурского крестьянства.

Существующие среди луров союзы и объединения, называемые по старинной традиции «племенами» и «родами», основаны не на кровно-родственных отношениях, а на территориально-хозяйственных принципах и зависимости мел-

¹ С. И. Брук, Население Передней Азии, АН СССР (прилож. к карте народов), М., 1960, стр. 18; Ср. его же, Этнический состав стран Передней Азии, журн. «Советская этнография», 1955, № 2.

² فرهنگ جغرافیای ایران، ۱۳۴۸-۱۳۴۷

³ نشیوه سالانه اداره کل آمار عمومی، مص ۱۰۱ (Statistics in Iran annual publication of the public statistics department, vol. I, Jan. 1960, p. 101).

⁴ Названия этих групп (бала-гариве, байранавенд, дильфан, поштекух, тархан и сельселе) совпадают с названиями районов Луристана.

ких ханов от ильханов и других лурских феодалов-помещиков, власть и роль которых изменились в результате аграрных преобразований. Вместе с кризисом феодальных отношений и родо-племенных пережитков в Луристане происходит деформация разорившихся лурских подразделений, одни из которых поглощаются более крупными объединениями луров, другие группируются вокруг более сильных в экономическом отношении лурских группировок. Вожди этих деформировавшихся, разбросанных по Луристану эфемерных союзов обычно обзаводятся фиктивными генеалогиями, чтобы сохранить иллюзию племенной общности в сфере кочевого скотоводства. Племенная оболочка нужна им для внеэкономического принуждения — феодальной эксплуатации лурских кочевников и преодоления трудностей кочевой жизни, которая требует усилий коллектива, и обходится без дорогостоящей сельскохозяйственной техники. С одной стороны, крупные лурские феодалы-помещики искусно пользуются ограниченным характером проводимой в Иране аграрной реформы, а также малочисленностью и слабостью созданных сельских кооперативов, а с другой, вынуждены вести свое хозяйство на новой основе буржуазных отношений собственности, тем более, что правительство устраивает лишь наиболее архаичные феодальные институты и создает более благоприятные условия для капитализации сельского хозяйства. Под давлением этой политики предпримчивая часть лурских феодалов спешила перерядиться в новые одежды, чтобы не лишиться своей частной собственности на орудия и средства производства и выступить в новой роли землевладельца-помещика, тем более, что обязанности вождя и патриарха племени становились все более бесперспективными в условиях развивающихся товарно-денежных отношений, так как сама форма искусственно созданной родоплеменной близости вступала в противоречие с усилением эксплуатации крестьян.

Продолжающаяся перестройка эксплуататорского класса в Луристане вызвана не только ограничением власти лурских феодалов, отменой их титулов, национализацией пастбищ и сокращением ханского землевладения, что было тесно связа-

но и с разорением многих аристократических лурских семей, не сумевших приспособиться к новым условиям из-за привязанности к патриархальным традициям.

Факты показывают, что в результате проводимой в Иране аграрной реформы в Луристане стали выделяться новые категории землевладельцев—в основном мелких помещиков, которые выкупают земли у крупных помещиков и разорившихся аристократов при прямой поддержке правительства, заинтересованного в создании опоры для конституционной монархии.

Одна категория этих «местных» землевладельцев хорошо известна в Луристане. До реформы они были мелкими ханами, в основном «калантарами» и «кедхода» (деревенскими старостами).

Другую категорию составляют мечтающие разбогатеть «пришлые» правительственные и военные чиновники, а также представители торгово-ростовщической и компрадорской буржуазии, закупившие в Луристане государственные земли «халисе», конфискованные в прошлом у опальных лурских вождей¹.

Как же перестраивались те бывшие крупные лурские феодалы и аристократы, которые не разорились в новых условиях и не оказались в опале за противодействие проведению аграрной реформы? Прежде всего, в соответствии с этой реформой, они оставляли себе по одной деревне (в бандгов), а часть других своих деревень тайно распределяли среди своих родственников и преданных «сородичей», которые таким путем становились «местными» помещиками, но сохраняли прежнюю зависимость от своих бывших крупных феодалов. Такого рода зависимость укрепляется еще и тем, что бывшие феодалы используют свои связи с небеспристрастными к деньгам тегеранскими властями и через них оставляют вместо себя своих ставленников—«местных» помещиков, а последние отплачивают им за это частью своих доходов и поддержанием их урезанной власти.

اطلاعات دریک ربع قرن، حوادت مهم یک ربع قرن در یک جلد²
تهران، ۱۳۲۹، ص ۲۰

Влияние бывших феодалов среди луров сохраняется и благодаря их торгово-ростовщической и предпринимательской деятельности в сфере скотоводства и товарного земледелия. Оптом закупая товары в городах, они реализуют их по высоким, спекулятивным ценам в лурских деревнях, а в городах Луристана они обзаводятся ковровыми и ремесленными мастерскими, продовольственными магазинами и гаражами. В обмен на сельскохозяйственную продукцию эти ханы отпускают своим «сородичам» товары в кредит за ростовщическую ссуду, нередко под залог стада, земельного участка или урожая будущих лет.

Нарастающие долговые обязательства крестьян создают условия для их внеэкономической эксплуатации, прикрывающейся племенной организацией. Таким образом, бывшие лурские крупные феодалы, все более приспосабливаясь к развивающимся капиталистическим отношениям, становятся в деревне преуспевающими помещиками (хотя и сохраняют при этом феодально-племенные институты), а в городе—мелкими капиталистами, акционерами действующих и строящихся промышленных предприятий¹, оптовиками и т. д. Это означает также, что наряду с появлением новых категорий мелких землевладельцев, класс бывших крупных феодалов стал представлять собой новую категорию землевладельцев-капиталистов. В определенной мере это относится и к «пришлым» помещикам, которые продолжают оставаться представителями торгово-ростовщической и компрадорской буржуазии. Небольшие изменения происходят и среди эксплуатируемой массы лурских крестьян.

В конце 1964 г., перед началом второго этапа земельной реформы, которая по политическим соображениям в первую очередь проводилась в Курдистане, Луристане и Хузистане,

¹ В счет компенсации за отчужденные излишки земли помещикам выдавались 6% стоимости этих излишков в качестве первоначального государственного взноса, а в счет остальной стоимости предлагались акции на строительство промышленных предприятий или облигации займов, которые можно было заменить на акции до истечения срока их действий. В середине 1966 г., из общей суммы долга в 6,5 млрд. риалов, которые государство должно было выплатить помещикам за отчужденные земли, было уплачено 1 млрд. 200 тыс. риалов.

правительство обратилось к землевладельцам с предложением выбрать одну из трех форм отчуждения у них земли: продажу земли крестьянам, аренду на 30 лет или соглашение с крестьянами о дележе урожая. Землевладельцам предлагалось обсудить этот вопрос с крестьянами и сообщить правительству об окончательном решении¹. По сообщению иранской демократической прессы, большинство помещиков Луристана и других провинций избрало вариант аренды без согласования этого вопроса с крестьянами, что было нарушением закона об аграрной реформе.

Только когда было выгодно помещикам, они соглашались продавать свои земли крестьянам или делить с ними урожай по пятичленной системе, выражающей отношение собственности к ее элементам (земля, вода, семена, тягло и труд). Доля крестьянина в этом случае колеблется от одной четвертой до половины урожая², в зависимости от характера почвы, орудий труда³, водных источников и удобрений. При этом часть этой доли уходит на покрытие взноса кооперативу, долговых обязательств, расчетов с лавочниками, ростовщиками и т. д.

Ограничивааясь полумерами при проведении аграрной реформы, правительство не предпринимает решительного наступления против феодальных отношений. Этим пытаются воспользоваться и урезанные в правах лурские землевладельцы, чтобы закрепиться в сфере кочевого скотоводства, где имеются наибольшие возможности для сохранения феодальной эксплуатации лурских кочевников, прикрываемой племенной оболочкой. Характерно, что внутри этой племенной организации арендная плата предоставляется крестьянину под видом помощи обедневшему сородичу и несмотря на то, что с 1930 г. правительство заменило все натуральные сборы со скотоводов денежным налогом, отдача помещичьего скота в аренду бедняку или принятие в помещичье стадо

¹ «Иран пресс», 3 мая 1965.

² Ш. М. Бади. Аграрные отношения в современном Иране. М., 1959, стр. 124—126.

³ Собственники сдают тракторы в аренду, взимая по 50.000 риалов за пропашку 1 га («Техрап экопомист»), 1963, № 493, стр. 17.

на виллас нескольких овец бедняка афишируется как забота и милость их бывшего хана.

Отказавшись от управления лурами через их вождей, правительство еще в 1953 г. при министерстве шахского двора создало Высший совет по делам племен¹. В этих же целях были использованы командование войск, дислоцированных в Луристане, и институт «сарпарастов»—государственных пощечителей над племенами. Все они не могли обойтись без помощи лурских ханов-помещиков, власть которых были призваны ограничить, и потому их деятельность была безуспешной². Независимо от этого проводимые в Луристане аграрные преобразования, так же как и слияние лурских отходников с рабочими индустриальных гигантов, строящихся с помощью Советского Союза в Исфаганской провинции, а также нефтепромыслов иранской национальной нефтяной компании (Западнее Керманшаха) и Международного нефтяного консорциума в Хузистане, открывают простор для развития капиталистических отношений в Луристане и деграйбализации лурских этнических союзов.

Языковая близость и религиозная общность персов и луров до середины XX в. использовались иранским правительством для отрицания лурского языка и народности и персизации луров. Однако с 1956—1960 гг. стал проводиться новый курс в национальной политике правительства, официально признавшего луроязычные народности. Проведение этого курса было частично связано с выступлением видного иранского общественного деятеля Хасана Таги-заде в клубе «Мехрекан» в декабре 1960 г. Призываая отказаться от политики персидского шовинизма, паниранизма и расизма, Х. Таги-заде осудил сторонников «теории» единой иранской нации и потребовал установления национального равноправия³ в многонациональном и многоязычном Иране, однако не в

¹ «Техраш экономист», 25 сент. 1961.

² F. Barth, Nomads of South Persia. The Tribe Basseri of Khamseh. Condercy, Oslo—New York, 1963, pp. 21, 71, 72.

³ سید حسن تقی زاده، خطابه در موضوع اخذ تمدن خارجی، تهران ۱۹۶۰ م. ۴۵-۴۷

целях демократизации общественного строя страны и ликвидации национального гнета, а «для увеличения ассимиляторской силы центрального правительства»¹.

В том же 1960 году была предпринята попытка использовать шиитов-луров для ослабления в Иране национализма суннитов-курдов и арабов с помощью перекраивания административных границ. Часть Луристана с полумиллионным населением была присоединена к Хузистану для искусственного создания арабского национального меньшинства в этой провинции и ослабления арабского сепаратизма².

Одновременно курдские районы Керманшаха (несмотря на заявление возглавляемой Пезешк-Пуром партии паниранистов об иранском происхождении курдов)³ были включены в Луристан. Это означает, что, по убеждению правительства, луры ближе стоят к персам, чем курды. Отсюда их заинтересованность в луранизации курдов и арабов. Наблюдается и другая тенденция правительства—рассматривать вместе все луроязычные народности Ирана (луров, бахтиар, кухгилуйе и мамасани), что нашло свое конкретное отражение в опубликованной в 1960 г. в Тегеране официальной карте распространения языков в современном Иране⁴. Это выдвинуло луроязычные народности по численности (1.300.000 чел.) на четвертое место в стране, после персов, азербайджанцев и курдов⁵. Судя по приведенному заявлению Х. Таги-заде, иранское правительство заинтересовано не в национальной консолидации всех луроязычных народностей, а в их ассимиляции и персизации, а также использовании сравнительно инертных в политическом отношении луров в целях разрядки

¹ Там же.

² По данным официальной иранской статистики, три луристанских шахристана Хорремабад, Боруджирд и Гольпайген, общей численностью населения в 508.400 чел. (в 1956 г.), а также шахрестан Бехбехан из провинции Фарс с населением в 174.400 чел. были присоединены к Хузистану, где в то время проживало примерно полмиллиона арабов (об этом см.

(امار در ایران، ص ۱۰۱، ۱۹۶۶، ۴ جانواری).

³ امار در ایران، آغاز، دس، ۱۳۴۸، ص ۱۰۱.

⁵ Там же.

накаленной обстановки в Хузистане и Курдистане, поскольку арабы и курды Ирана поддерживали контакты с освободительным движением курдов в соседнем Ираке¹, а также с антиимпериалистическим и антимонархическим движением в арабских странах. Другая тенденция в национальной политике правительства проводится в Поштекухе, где проживают луры и курды, и который по новому административному делению не включен ни в Луристан, ни в Курдистан, и считается персидской территорией.

Таким образом, луры являются самобытной народностью, говорят на своем лурском языке, имеют свою литературу, религию, историческую территорию и опыт освободительной борьбы.

Развивающиеся в Луристане капиталистические отношения, связанные с проводимой аграрной реформой, способствуют детрайбализации этнических лурских союзов и усекают консолидацию лурской народности, однако иранские правящие круги пытаются затормозить этот процесс средствами разобщения и ассимиляции луров, а также перекраинением территории исторического Луристана.

Բ. Գ. ԹԱՂՎԱՆԻ

ԻՐԱՆԻ ԼՈՐԵՐԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. Վ Փ Ո Ւ Խ Ա Մ

Իրանի ժողովուրդների ազգագրական զարգացման արդիական ամենաբիշ ուսումնասիրված հարցերից մեկը մնում է նորագույն շրջանում լորերի էթնիկական կոնսոլիդացիայի պրոբլեմը:

Հոգվածում ցույց են տրված լորերի ծագման պրոբլեմի ուսումնասիրության հիմնական ուղղություններն ու փուլերը սովետական և արտասահմանյան պատմագրության մեջ: Քննվում են լորերի բարբառների զարգացման մի քանի յուրահատկությունները իրա-

¹ См. Б. П. Б а л а я н, Арабы Хузистана, «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», т. III, Ереван, 1967, стр. 220, 225.

Նական լեզուների սիստեմում։ Հետազոտվում է լորերի էթնիկական միությունների դետրայբալիդացիայի և լոր ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը՝ ֆեռդալական ինստիտուտների և ցեղալին կազմակերպության փոխակերպման, ինչպես նաև զարգացող կազինալիստական հարաբերությունների և ագրարային վերափոխումների աղեցության տակ։

Այդ կապակցությամբ բացահայտվում է իրանի դեկավար շըրջանների տենդենցը արգելակելու լորերի կոնսոլիդացումը՝ նրանց ասիմիլացման, մեկուսացման և պատմական լորեստանի տերիտորիայի վերանայման միջոցով։

Г. Б. АКОПОВ

ОСНОВНОЙ ПРИНЦИП КЛАССИФИКАЦИИ НАРОДОВ
ДРЕВНЕИРАНСКОЙ ИСТОРИКО-ЭПИЧЕСКОЙ
ТРАДИЦИЕЙ

Древнеиранская историко-эпическая традиция давно привлекает внимание как филологов, так и историков. Подобно тому, как нельзя изучать древнюю историю, например евреев, в отрыве от данных библейской мифологии¹, так нельзя дать всестороннее освещение древней истории иранцев в отрыве от иранской историко-эпической традиции. Конечно, Мардук перегибает, когда доказывает, что действительная история Ирана не в западных источниках, а в иранском эпосе²; конечно, когда Фатх-Али-шах Каджар, перечисляя иранские династии, ставит мифических пишдадийцев и кейанидов в один ряд с историческими Аршакидами и Сасанидами³, это говорит об уровне его познаний в истории, но никак не о том, что такие династии действительно существовали. И все же, несмотря на все это, дело не в том, чтобы сослаться на «неисторичность» древнеиранского эпоса и отвернуться от него, а в тех «признаках материалистического мышления, которые неизбежно возникали в процессе труда

¹ Например, H. H. Milman, History of the Jews. London, 1883, p. III—VII, 1—47.

² شیخ محمد مردوخ کتاب تاریخ مردودخ جلد اول

³ نامه حبیب روان

на титульном листе этой изданной в Тегеране стеклографическим способом книги портрет, видимо, Фатх-Али-шаха и надпись:

и всей суммой социальной жизни древних людей» и которые А. М. Горький выдвигал как доказательство «целесообразности древних сказок и мифов»¹. В этом смысле понятен интерес к иранской мифологии и эпосу не только в филологическом, но и историческом плане.

Оно и неудивительно. Отмечая, что еще в сасанидское время иранцы не имели официальной историографии, В. В. Бартольд добавляет, что ее заменял официальный эпос², в форму которой и облеклась реальная история. Это положение особенно верно в отношении древнейших эпох. Касаясь того, что Иран имеет 2,5-тысячелетнюю писаную историю, А. Т. Олмстед отмечает, что ей предшествовал почти такой же период³, история которого в той или иной мере отразилась в легендах и героическом эпосе⁴. Отсюда—мнение иранского историка Мошир од-Довле, что подобно тому, как нельзя изучать древнеиранскую мифологию в отрыве от истории, так невозможно изучение древней истории Ирана в отрыве от эпоса и мифологии⁵. Дело лишь в том, что если Т. Нельдеке, например, акцентирует внимание на выяснении исторических корней тех или иных образов и тем иранского эпоса⁶, для В. В. Бартольда более важно выяснить, какие конкретные исторические факты и события могли отразиться в них⁷; если для Е. Э. Бертельса важна филологическая сторона вопроса⁸, для А. Кристенсена интересней выяснить, что могло отразиться в рассказе о «действиях» тех или иных легендарных царей⁹.

¹ М. Горький, О литературе, М., 1933, стр. 446.

² В. В. Бартольд, Иран, Исторический обзор, Ташкент, 1926, стр. 27.

³ G. G. Cameron, History of Early Iran, Chicago, 1936.

⁴ A. T. Olmstead, History of the Persian empire, Chicago, 1960, p. 2—3.

⁵ حسن پیرنیا، ایران پیشگان، جلد ۱، تهران ۱۳۴۱، ص ۱۶۰.

⁶ Th. Nöldeke, Der Iranische Nationalepos, Berlin-Leipzig, 1920.

⁷ В. В. Бартольд, К истории персидского эпоса, ЭВО, т. XXII, вып. 4, 1915.

⁸ Е. Э. Бертельс, История таджикско-персидской литературы, Избр. труды, т. I, АН СССР, 1960.

⁹ A. Christensen, Les gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique. Paris, 1933.

Впрочем, оба эти аспекта изучения древнеиранского эпоса взаимосвязаны столь тесно, что нередко трудно определить, где кончается филология и где начинается история¹. Тенденция эта особенно характерна для работ иранских авторов: если Р. Шафаг акцентирует внимание на филологической стороне истории иранского эпоса², то С. Нафиси дает его «комплексное» изучение³, а З. Сафа в одном случае выступает как филолог⁴, в другом—ведет «поиски исторических данных в иранских народных легендах»⁵. В результате сложилось такое положение, когда редкое исследование обходится без того, чтобы не попытаться привлечь данные эпоса к освещению вопросов истории⁶. Тенденция эта характерна как для иранских⁷, так и европейских авторов, в том числе и, в частности, Э. Брауна, который ставит целью дать не просто историю Ирана, а именно «литературную историю Персии», основанную на данных иранских литературных памятников, особенно в части ее древнего периода⁸. Сюда же относится и работа Е. Херцфельда⁹.

Формирование иранской историко-эпической традиции относится к глубокой древности; отдельные ее элементы сложились в эпоху «происхождения» иранцев, а другие несут в себе такие «рациональные зерна» их этнической истории, которые не дошли до письменной историографии, а если и

¹ I. Darmsteter, *Etudes Iraniennes*, t. II, 1883.

² شفق ، تاریخ ادبیات ایران ، تهران ۱۳۷۰

³ نفیسی سعید ، تاریخ تمدن ایران ساسانی ، تهران ۱۳۳۱

⁴ دکتر دبیع الله صفا ، تاریخ ادبیات در ایران ، جلد ا تهران ، ۱۳۷۹

⁵ مجله دانشکده ادبیات ، شماره ۵۵ ، تیرماه ۱۳۶۰

⁶ Например, R. Sykes, *A history of Persia*, London, 1951, p. 133–135.

⁷ Типична в этом отношении изданная стеклографически в Иране книга التاریخ العجم فی آثار ملوت العجم. Работа без даты и имени автора; на обложке надпись почерком, отличающимся от основного текста: Фазл-олла Хосейни Казвини. В дальнейшем: «Тарих аль-аджам».

⁸ E. G. Browne, *A literary history of Persia*, v. 1, Cambridge, 1956, p. 112–116.

⁹ هرسفلد ، شاهنامه و تاریخ ، تهران ، ۱۳۰۵

дошли, то в столь «абстрагированном» виде, что не привлекали внимания историков. Правда, мы располагаем исследованием А. Кристенсена о легендарных версиях происхождения иранцев¹ и его же попытками решить вопрос об их прародине на основе данных иранского эпоса²; такими же опытами Е. Бенвениста³ и работой М. Купера, имеющей целью решить по этим же данным вопрос об иранских миграциях⁴. Но мы не имеем ни одного специального исследования о «родословной народов» иранской историко-эпической традиции и особенно о ее принципах. И дело тут не только в частностях, а в том, что в силу некоторых методологических принципов индоевропейской науки изучается не то, что заключено в иранском эпосе, а то лишь, что подходит под те или иные ее концепции. Говоря точнее, иранская историко-эпическая традиция изучается не сама по себе, а в плане концепций индоевропейской теории. Настоящая статья является второй, после опыта данных древнеиранской мифологии по этнической истории курдов⁵, попыткой рассмотреть основные принципы иранской историко-этнической традиции в классификации народов в свете разрабатываемой нами теории этнической консолидации.

Останавливаться на всей сюжетной линии древнеиранского эпоса нет ни возможности, ни необходимости. Отсылая интересующихся к обширной литературе по этому вопросу⁶,

¹ A. Christensen, *Recherches sur l'histoire légendaire des Iraniens*, Stockholm, 1915.

² A. Christensen, *Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire légendaire des Iraniens*, Stockholm, 1917.

³ E. Benveniste, *L'Iran Véz et l'origine légendaire des iraniens*, BSOS, v. VII, 1934.

⁴ Cooper M., Grass, *A persian epic migration*, „Asia“, jan. feb. 1925.

⁵ Г. Б. Акопов, Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете данных древнеиранской мифологии. «Востоковедческий сборник», вып. II, АИ АрмССР, 1964, стр. 318—348.

⁶ Кроме отмеченных работ Э. Брауна и Е. Э. Бертельса см. также И. М. Орапский, Введение в иранскую филологию. М., 1960; «Литература древнего Востока», МГУ, 1962.

отметим, что и он начинается с «создания мира». Разница лишь в том, что если библейский всевышний справился с этим делом в один прием за неделю, иранский бог потратил на это несколько тысяч лет, разделив их на два цикла: сначала, в течение трех тысяч лет он трудился над созданием духовного мира, а затем начал создавать мир реальный, в том числе и человека¹. Первым человеком, в отличие от библейского Адама, Авеста называет Гайомарта², или, как его именуют средневековые источники, Кейумарс³; с Адамом его роднит и то, что бог и ему не выдал обмундирования и ходил он голым.

Как в нашей, так и зарубежной литературе имя Гайомарта расшифровывают как «земной смертный»⁴. Но нам, признаемся, такая расшифровка не совсем понятна, и мы находим, что второй элемент этого имени—«март»—это иранское, как, впрочем, и армянское «человек», «мужчина»; что же касается начального «гай» или средневековой его формы «кей», то оно обнаруживается в названии мифической династии кейанидов⁵. Впрочем, некоторые полагают, что кейиды не мифическая, а мифологизированная династия,—одни видят в них выступавших против зороастризма владетелей на северо-востоке Ирана⁶, а другие—правящую в то же время в Белуджистане династию⁷. При наличии нескольких, опять-таки нам не совсем понятных расшифровок элемента «кей»⁸, нам он представляется показателем «царственности», и не случайно, видимо, что «кей» прилагается именно к царским именам,—например: Кей-Кобад, Кей-Хосров, Кей-Кавус и т. д.⁹. Не случайно в равной мере и то, что вопреки мнениям о его принадлежности к династии пишдади или парадата

¹ Е. Э. Бертельс, Избранные труды, I, стр. 40.

² Hartman Sven, Sayomart, Uppsala, 1953.

³ Фердоуси, «Шах-наме», т. I, АН СССР, 1957.

⁴ Е. Э. Бертельс, там же, стр. 198.

⁵ A. Christensen, Les kayanides, København, 1917.

⁶ В. В. Бартольд, Иран, Исторический обзор, Ташкент, 1926, стр. 59.

⁷ P. Sykes, p. 136.

⁸ В. В. Бартольд, Исторический обзор, стр. 59.

⁹ P. Sykes, p. 137.

авестийской мифологии¹, средневековые источники, например, «Аль-Бид ва-т-таварих» Макдиси называют его царем, — «первый, кто царствовал из потомков Адама, носил имя Кейумарс»². Другое дело, что если Макдиси говорит, что Кейумарс «царствовал на земле», вкладывая в это выражение как в армянских источниках³, так и в «Наме-е Хосрован» убеждение, что он был вообще «первым царем»⁴, иранская традиция видит в нем именно «первого иранского царя»—⁵ تختیین پاشا هان عجم. Исходя из этих тенденций, Олмстед называет Гайомарта «родоначальником арийского народа», в узком, именно «иранском» значении — «арийский»⁶. Если иметь в виду, что «мард» — это нередко обозначение мидийцев⁷, открывается возможность расшифровать имя Гайомарт как «царь мидийцев», тем более, что оно находит связи с таким «мидийским» именем, как Гаумата, которым именовался объявивший себя царем маг времени начала царствования Дария⁸. Но все дело в том, что как в авестийской мифологии, так и в средневековых интерпретациях его темы Гайомарт выступает в роли «царя людей» вообще, а не какого-либо одного, в частности «иранского народа»⁹.

Не касаясь попыток историзирования темы Гайомарта¹⁰, ограничимся некоторыми вытекающими из рассмотренного материала замечаниями. Речь идет о том, что, во-первых, в

¹ Е. Э. Бертельс, Избр. тр., I, стр. 137.

² Цит. по: ملک الشعراًء بهار، سبکشناسی نثر فارسی، حند ۴، طهران ۱۳۲۱ ص ۶.

³ «История Армении Монсея Хоренского», М., 1893, стр. 10—12.

⁴ «Наме-е Хосрован», стр. 22.

⁵ «Тарих аль-аджам», стр. 24.

⁶ A. T. Olmstead, p. 21.

⁷ W. Geiger, Ostiranische Kultur im Altertum, Erlungen, 1882, 5, 66.

⁸ М. М. Дьяконов, Очерк Истории древнего Ирана, М., 1961, стр. 82—84.

⁹ A. Christensen, Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus iraniennes, „Det. kgl. Danska Videnskabernes Sal-skab“, Bd. XXIX, № 4, 1943.

¹⁰ احسان نوری، تاریخ دشنه نیرادی، کرد نپران ۱۳۳۳ ص ۵۷—۵۸.

теме Гайомарта в роли родоначальника рода людского отразилась та идущая из глубин истории «этногенетическая концепция», которая в современной науке известна под названием моноцентрической теории¹, с тем, конечно, разницей, что если наука род человеческий выводит из одного «центра»², здесь, как и в легенде об Адаме,—один предок. Важно, во-вторых, что Гайомарт—это предок не одного какого-то народа; в интерпретации Макдиси он потомок Адама³, а если иметь в виду созвучие его имени, отождествляемого с Ноем, Кейзуфруса, например, у Волнея⁴, или Ксисуфара армянских источников⁵,—не останется сомнений, что в образе этого «первого, кто царствовал», мы имеем не «родоначальника иранцев», а такого же «супернационального» родоначальника, как и отождествляемые с ним Адам или Ной. Отсюда следует, что иранская эпическая традиция, в отличие от современной паниранистской историографии⁶, не претендует на какую-то особую извечную расу иранцев.

Рассмотренная «моноцентрическая» концепция предполагает, что подобно тому как в библейских легендах о патриарах от Адама до его седьмого потомка Ноя, так и в авестийской мифологии в период от Кейумарса до его седьмого потомка Ферейдуна люди жили «одним миром». Но вот трон достается Ферейдуну, или авестийскому Трейтаоне⁷, в котором Э. Браун видит образ, тождественный библейскому Ною⁸; именно в его время происходит разделение рода человеческого на отдельные народности⁹. Касаясь этой темы, Фердоуси пишет:

¹ Я. Я. Розинский, Теория моноцентризма и поликентризма в проблеме происхождения современного человека и его рас. М., 1949.

² L. Leakey, The origin of the genus Homo... „The evolution after Darwin”, v. II, Chicago, 1960.

³ ملک انتشاراء بهاد ص

⁴ Волней, Путешествия Волнея в Спирю и Египет, ч. I, М., 1791, стр. 544.

⁵ Например, «История Армении Моисея Хоренского», М., 1893, стр. 5.

⁶ Например, گیهان مسعود، جغرافیای مفصل ایران، جند ۱ ص

FF-FF

⁷ „Grundriss der Iranischen Philologie”, II, s. 131.

⁸ E. G. Browne, I, p. 115–116.

⁹ احسان باشاطر، داستانهای شاهنامه، تهران ۱۳۳۷ ص

Мир натрое царь Феридун разделил:
Часть—Запад и Рум, часть Китай и Туран,
А третья—Пустыня бойцов и Иран.
Сначала на первенца он поглядел.
Рум с Западом Сельму назначил в удел...
А храброму Туру седой властелин
Туран во владение отдал и Чин...
Когда же Ираджа черед наступил,
Ему во владение отец уступил
Иран и Степь копьеносных бойцов...¹

Из этого отрывка видно, что разделение мира на отдельные народности иранская эпическая традиция возводит к царю Ферейдуна² и что в этом смысле рассмотренная тема имеет много общего с легендой о сыновьях Ноя³. Подобно тому, как в библейской легенде они выступают в роли родоначальников различных народностей⁴, так и здесь иранская историко-этническая традиция возводит к сыновьям Трайтагоне⁵ происхождение тех или иных охватываемых ею народностей⁶. Остановимся коротко на вопросе, о каких народностях идет речь,—вопрос тем более интересный, что дает возможность наметить круг представлений древних иранцев о соседних странах⁷.

Из текста «Шах-наме» следует, что Сельму достался Рум, под которым имеется в виду Малая Азия. Из этого Зия

¹ «Шах-наме», т. I, стр. 99—100.

² «Наме-е Хосрован», стр. 95—96.

³ A. T. Olmstead, p. 22.

⁴ Об этом в изложении мусульманской сколастической историографии см. например, Иби-Кутейба, كتاب المعارف изд. Ф. Вюттенфельда, 1850, стр. 14.

⁵ «Тарих-аль-аджам», стр. 147.

⁶ R. Sykes, p. 135.

⁷ Г. В. Птицин, К вопросу о географии «Шах-наме», ТОВЭ, IV, Л., 1947; относительно географии Авесты,—A. Christensen, Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus iraniennes. Det. kgl. Danska videnskabernes saljkab № 4, Bd. XXIX, Kobenhavn, 1943.

Геокальп делает вывод, что в «потомках Сальма» нужно видеть турок, поскольку именно они обитают ныне в этом районе¹. Но он «забывает», что легенда к «уделу Сальма» вместе с Румом относит и Запад, в котором автор «Ат-тарих аль-аджам» видит Европу². Но курьезность притязаний этого «отца пантюркизма»³ не только в том, что через причисление турок к «потомкам Сальма» он «доказывает» исконность их обитания в Малой Азии⁴, — она состоит еще и в том, что этот «предок турок» им же отождествляется с Сальмом⁵, известным в библейской традиции как родоначальник семитических пародов⁶.

В науке высказывается предположение, что в легендарных «потомках Сальма» иранская эпическая традиция имеет в виду древних сарматов⁷, известных истории как одна из групп ираноязычных кочевников⁸. Отождествление «потомков Сальма» с ними основывается на том, что в некоторых названиях наблюдается варьирование звуков «л» и «р», когда элемент, например, «ал» в названии Албания и вообще «алан» переходит в «ар» — Арран, санскритское «арана» или «живущий в степи», встречающаяся у Птоломея форма названия алан Приаралья «ари(ак)» и т. д.⁹. Отсюда возможность варьирования «сальм» — «сарм» в роли основы иранской формы этого названия «Сайрим», перешедшей в греческое «сав-

¹ Ziya Gökalp, Türkçülüğün esasları. İstanbul, 1961, s. 10—14.

² «Тарих-аль-аджам», стр. 147.

³ Выражение курдского деятеля Джалилет-Али Бадр-хана. مكتوب
تركيا، فيسى جمهورى خازى مصطفى كمال ياشا حضرتى دينه، ۱۹۲۲
ص ۱۶

⁴ Научно-критический анализ этих концепций: Г. Б. Акопов, Вопросы этногенеза народов Ближнего Востока в освещении пантюркистской историографии, «Известия» АН АрмССР, № 7, 1965, стр. 27—45.

⁵ Ziya Gökalp, s. 10—14.

⁶ А. Крымский, «Семитические народы и языки», Т. Нельдеке, «Труды по востоковедению», вып. IV, 1903.

⁷ В. В. Бартольд, Иран, Историко-географический очерк, 1903, стр. 5—6.

⁸ А. А. Шахматов, Введение в курс русского языка, ч. I, 1916..

⁹ Об этом см: «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 138..

ромат» и через нее—наше «сармат»¹; интересно наличие в топонимике Центральной Азии названия Сайрам. Другое дело, что мы не располагаем научно обоснованной расшифровкой названия сарматов: в то время когда Вс. Миллер вывел его из иранского «сар» (голова) и элемента «мат», не давая, впрочем, ему объяснения², Нюберг находит, что основа «сармат»—это «сай-ром» и означает, «черноволосый»³, а Мацулевич считает, что основа названия «савромат»—«савр» восходит к тому же корню, что и крымское «тавр»⁴...

Как видно, перед нами три взаимоисключающих решения вопроса этимологии «сармат». Единственное, что на основе данных источников можно сказать о сарматах,—это то, что нередко они именуются киммерийцами⁵; киммерийцы же известны как часть скифов⁶, следовательно, и в сарматах история имеет дело со скифами⁷; не случайно Страбон о них говорит: «скифы или сарматы»⁸ или что сарматы—это «тоже скифы»⁹. Из этих данных следует, что в сарматах, по крайней мере их иранской части, мы имеем дело с иранцами,—Геродот об иранских мидийцах говорит как о народности, имеющей сарматское происхождение, а Диодор, наоборот,—что-де они—потомки мидийцев¹⁰. Взгляды иранской принадлежности сарматов¹¹,—если верно их отождествление с

¹ М. И. Ростовцев, Эллинизм и правство на юге России, Птрб., 1918.

² Вс. Миллер, Эпиграфические следы иранства на юге России, ЖМНП, октябрь 1886.

³ «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 128.

⁴ Л. А. Мацулевич, Аланская проблема и этногенез Средней Азии, там же, стр. 128—130.

⁵ Б. Б. Плотников, Скифы и древний Восток, «Советская археология», вып. XIX, 1953.

⁶ «История Мидии», стр. 238—239.

⁷ Я. А. Манандян, Некоторые проблемы истории древней Армении и Закавказья, Ереван, 1944, стр. 65.

⁸ Страбон, XI, 6, 2.

⁹ Там же, XI, 2, 1.

¹⁰ «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 132.

¹¹ И. М. Оранский, Введение в иранскую филологию, М., 1960, стр. 64.

легендарными «потомками Сальма»,—подтверждаются той тенденцией иранской эпической традиции, что они потомки родного брата родоначальника иранцев и едва ли отличались от них.

Таким образом, выясняется, что, обособляя «потомков Сальма» в отдельную общность, иранская эпическая традиция исходит не из их расовых или языковых особенностей. Эта тенденция игнорирования отмеченных признаков при классификации народов особенно наглядно видна на примере ее отношения к так называемой «туранийской расе» или «потомкам Тура».

Их рассмотрение начнем с вопроса об отождествлении турецкими историками легендарных туранийцев с предками турок¹. Такое их отождествление, помимо созвучия «тур(ан)»—«тур(к)», строится на том убеждении, что легендарный Туран—это прародина турок или, по терминологии Бахри Гюльтекина, их колыбель²; отсюда понятие «*anauçgta*» турок в лице Турана³, отождествляемого турецкими историками с Центральной Азией, точнее нынешним Туркестаном⁴. Отождествление Турана со Средней Азией имеет место и в некоторых средневековых источниках, например в «Джаме ат-таварих» Рашид эд-Дина⁵. На этой основе возникло убеждение, что легендарные туранийцы—это предки турок⁶.

Несмотря на широкое распространение этих взглядов, они трудно доказуемы. Дело в том, что Туру в удел, по легенде, достался «Китай, страны тюрок и области востока» вообще⁷, и это не дает возможности локализовать «удел Тура». Если Е. Херцфельд в авестийском Туре видит Хорезм⁸,

¹ Ziya Gökalp, s. 10—14.

² Цит. по: «Бюллетень кружка по изучению Востока» NS, Тифлис, 1932, стр. 64—65.

³ «Birinci Türk tarihi kongresi», İstanbul, 1937, s. 30.

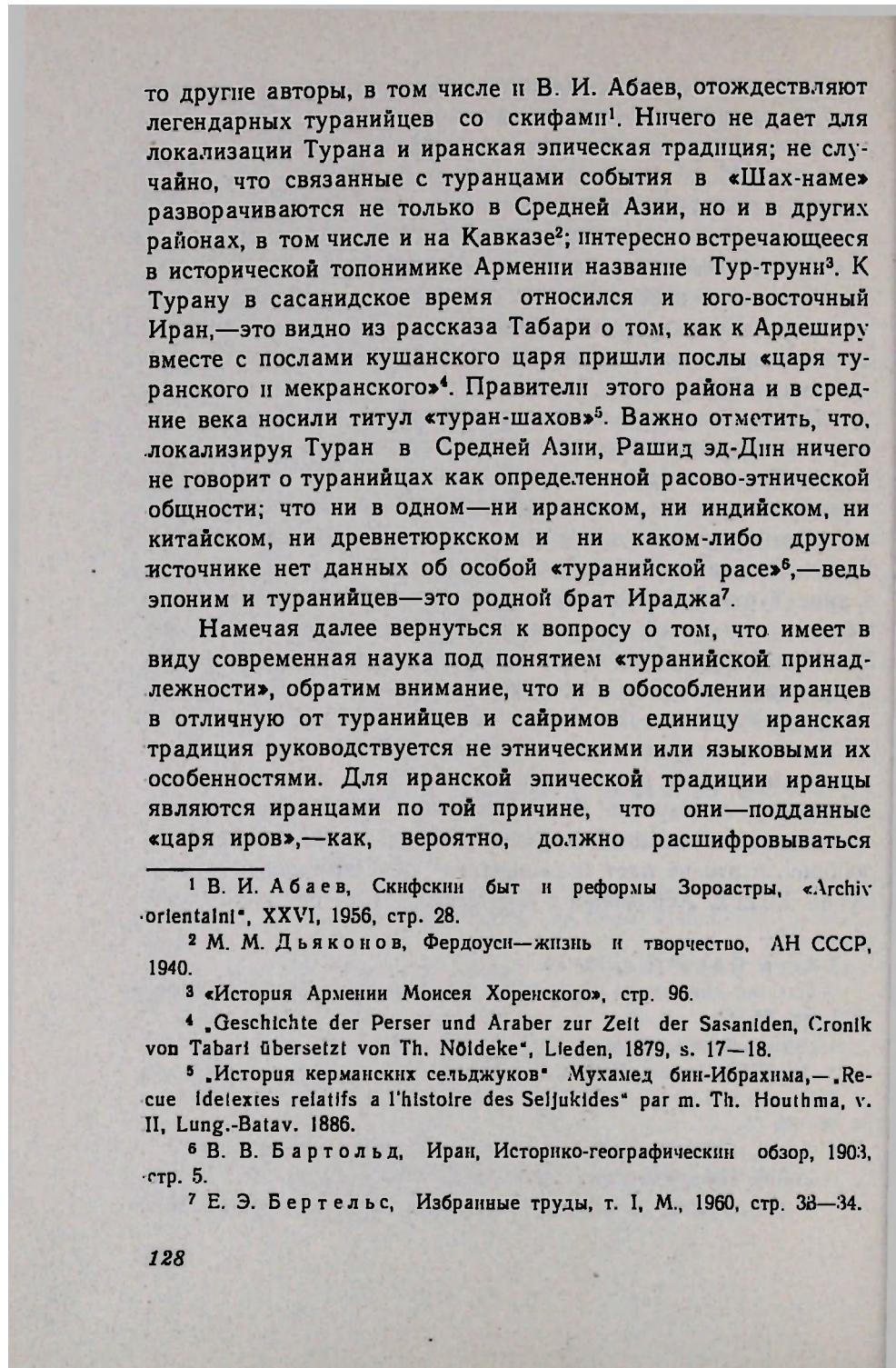
⁴ «IV TTK», Ankara, 1948, s. 8.

⁵ Рашид эд-Дин, Собрание летописей, т. III, Л., 1946, стр. 24, 35—36, 51.

⁶ Dr. Ağıp Engin, Eti tarihi, İstanbul, 1961, s. 16.

⁷ «Тарих аль-аджам», стр. 147.

⁸ E. Herzfeld, Zoroaster and his World, Princeton, 1947, p. 907.

то другие авторы, в том числе и В. И. Абаев, отождествляют легендарных туранийцев со скифами¹. Ничего не дает для локализации Турана и иранская эпическая традиция; не случайно, что связанные с туранцами события в «Шах-наме» разворачиваются не только в Средней Азии, но и в других районах, в том числе и на Кавказе²; интересно встречающееся в исторической топонимике Армении название Тур-труни³. К Турану в сасанидское время относился и юго-восточный Иран,—это видно из рассказа Табари о том, как к Ардеширу вместе с послами кушанского царя пришли послы «царя туранского и мекранского»⁴. Правители этого района и в средние века носили титул «туран-шахов»⁵. Важно отметить, что, локализируя Туран в Средней Азии, Рашид эд-Дин ничего не говорит о туранийцах как определенной расово-этнической общности; что ни в одном—ни иранском, ни индийском, ни китайском, ни древнетюркском и ни каком-либо другом источнике нет данных об особой «туранийской расе»⁶,—ведь эпоним и туранийцев—это родной брат Ираджа⁷.

Намечая далее вернуться к вопросу о том, что имеет в виду современная наука под понятием «туранийской принадлежности», обратим внимание, что и в обосновлении иранцев в отличную от туранийцев и сайримов единицу иранская традиция руководствуется не этническими или языковыми их особенностями. Для иранской эпической традиции иранцы являются иранцами по той причине, что они—подданные «царя иров»,—как, вероятно, должно расшифровываться

¹ В. И. Абаев, Скифский быт и реформы Зороастры, «Archiv orientaln», XXVI, 1956, стр. 28.

² М. М. Дьяконов, Фердоуси—жизнь и творчество, АН СССР, 1940.

³ «История Армении Моисея Хоренского», стр. 96.

⁴ „Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Cronik von Tabari überetzt von Th. Nöldeke“, Lieden, 1879, s. 17—18.

⁵ „История керманских сельджуков“ Мухамед бин-Ибрахима,—„Recue Ideexes relatifs à l'histoire des Seljukides“ par m. Th. Houthma, v. II, Lung.-Batav. 1886.

⁶ В. В. Бартольд, Иран, Историко-географический обзор, 1903, стр. 5.

⁷ Е. Э. Бертельс, Избранные труды, т. I, М., 1960, стр. 33—34.

«ир-радж»—(ср. индийское «радж»)¹. Впрочем, Иран именовался Ираном и до Ираджа, и тут нельзя не отметить, что не все его подданные именовались иранцами. Так, население доставшейся ему «Степи богатырей», или Дашт-е гордана «Шах-наме», именовалось гордами; одни авторы в этой стране видят Курдистан², другие—нынешний Сейистан³, или древнюю Сакастену, название которой расшифровывают как «Страна скифов»⁴. Кроме того, к владениям Ираджа относятся еще и عراق⁵; возможно, что это Арак, но все дело в том, что некоторые варианты легенды об Ирадже говорят, что ему достался «Иран и Арабистан»⁶. Возникает вопрос: почему население этих владений Ираджа не именовалось «иранцами»?

Но оставим пока вопрос этимологии «иранец». Для нас важно здесь подчеркнуть, что если в библейской мифологии отличию физического облика хамитов, например, от семитов или яфетидов дается то объяснение, что они «черны лицом» из-за хамского отношения Хама к отцу своему⁷, иранская эпическая традиция вообще не отличает сайримов от туранцев и их вместе от иранцев. Правда, в «Наме-е Хосрован» отмечается тенденция отличие иранцев от них объяснять тем, что-де в то время, когда мать Ираджа Эрнаваз—это дочь иранца Техмуреса и именуемая поэтому Иран-дохт, мать Тура и Сальма—это дочь чужеземца Зохака⁸. Во всем остальном между всеми ними нет никакой разницы. Это означает, что тема разделения Ферейдуном мира на три части, которую отождествляют, как мы видели, с аналогичной темой в библейской мифологии и которая должна, казалось бы, дать ответ на вопрос о происхождении иранцев,—такого

¹ «Востоковедческий сборник», II, стр. 331.

² Например, комментарии к «Шах-наме», т. I, стр. 612.

³ Тегерансское пзд. مالک اوش-Шоара بخارة. تاريخ سیستان

⁴ E. Herzfeld. Sakastan. „Archaeologische Mitteilungen aus Iran“. Bd. IV. H. 1, Berlin, 1932.

⁵ «Тарих аль-аджам», стр. 147.

⁶ احسان یارشاطر، داستانهای شاهنامه، ج

⁷ Ибн-Кутейба, стр. 14.

⁸ «Наме-е Хосрован», стр. 95—96.

ответа не дает. Игнорирование ею расово-антропологических признаков особенно наглядно видно на примере туранийцев.

Как известно, одним из основных признаков расы является расово-антропологический тип, история же не знает определенного туранийско-турецкого типа¹. Впрочем, в науке высказывается мнение², что исходный тип тюркской расы — это монголоид³; Масуди характеризует древних турок-огузов как монголоидов⁴; на основе данных Марвази представляется даже возможным воспроизвести картину того, как в результате внешнего влияния признаваемый исходным типом турка монголоид превращается, говоря словами Рашид эд-Дина, в «походящего на турка»⁵. Но все дело в том, что исходным берется не туркоидный тип, а монголоидный. Попытки турецких историков конструировать тип туркоида⁶ завершились признанием, например А. Энгином, того факта, что нет «чистых рас», нет, следовательно, и «чистого» туркоида в роли носителя признаков туранийско-турецкой расы⁷. Этот вывод находит подтверждение в том, что иранская историко-эпическая традиция ничем не отличает ее от иранцев или сириев.

В этих условиях важнейшим признаком туранийско-турецкой расы выставляется языковый фактор,— А. Инан, например, утверждает, что еще в IX тысячелетии до н. э. в Центральной Азии обитал народ, обладавший турецкой речью⁸; другие авторы говорят о «туранийском языке»⁹. Но

نفیسی سعید، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران... جلد ۱، ایران^۱
ص ۱۳۴

^۱ W. Eberhard Cin'in şimal komşuları, Ankara, 1942.

^۲ R. Verneau, L'Homme, Races et Cottumes, Paris, 1935, p. 206—225.

^۳ Цит. по: МИТТ. I, стр. 166.

^۴ Там же, стр. 498—498. Речь идет о выражении, что под влиянием климата и смешения с иранцами турки становятся «торк-минанд», встречающимся и у Абульгази,— «Родословная туркмен» (Асхабад, 1897, стр. 39).

^۵ «IV TTK», s. 195—209.

^۶ Arın Engin, Atatürkçülük ve Moskovluk, İstanbul, 1953, s. 71, 93.

^۷ «IV TTK», s. 30.

^۸ Birinci Türk dili kurultayı, (tezler), s. 94.

эти, рассмотренные нами в научно-критическом плане утверждения¹, находятся в противоречии с концепциями иранской историко-этнической традиции, не выделяющей туранийцев и в языковом отношении в отличную от других общность. Интересно в этой связи отметить ту тенденцию турецких лингвистов, когда, начав с тезиса древности турецкого языка и даже вытекающих из так называемой солнечной теории² убеждений, что все языки мира происходят от турецкого³, они приходят к отрицанию его исторической самобытности. Так, если Дильячар, Рифет, Ялчин и Раифпашузаде доказывают древность связей турецкого языка с индоевропейскими⁴, то Назих и Саффет ставят вопрос об изучении его истории в плане отпочкования от общего для всех индоевропейских языков праязыка⁵; другие лингвисты идут еще дальше,— объявив турецкий «одним из индоевропейских языков», С. Али отрицают его самобытность⁶, а Данишменд на этой основе приходит к выводу, что турки принадлежат вместе с индоевропейскими народами к одной арийской расе⁷.

Должно признать, что в научном плане нам не совсем понятно отрицание самобытности турецкого языка; видимо, оно идет от сознания того, что поскольку исторически не было особой туранийско-турецкой расы, не должно было быть и ее особого языка. Отсутствие туранийско-турецкой расы подтверждается еще и тем, что, кроме предложенного И. Хаммером сопоставления названия «туран» с «тиран»⁸, наука не располагает другой ее этимологией в качестве этнического названия. Не имеет такой же этимологии и

¹ Г. Б. Акопов, Вопросы этногенеза народов Ближнего Востока в освещении пантюркистской историографии, «Известия» АН АрмССР, № 7, 1965.

² Оней в изложении И. Дильтмана см.: «II TTK», с. 86—90.

³ «Birinci Türk dili kurultayı», с. 110—127.

⁴ Там же, стр. 21—46, 95—98, 216—231, 270—279.

⁵ Там же, стр. 110—127, 129—149.

⁶ Там же, стр. 71—80.

⁷ J. H. Danişmend, Türklerin hind-o-vropa illeri mense birligi. Cilt I, Istanbul, 1939.

⁸ I. de Hammer, L'histoire de l'Empire Ottoman, t. I, Paris, 1835, p. 4—5.

название «турк». Не считая лишенных каких бы то ни было оснований попыток найти «турк» в хеттской клинописи¹, в том числе и его этимологизации, например, от названия хеттского божества «туруг»², отметим, что и «турк» от греческого таурикос³ не более обосновано, несмотря на то, что оно находит параллели в таких народных этимологиях, как «огуз» от тюркского «бык»⁴.

Короче, речь идет о том, что «турок» в качестве этнонима не имеет приемлемой этимологии. Этим термином византийцы обозначали, например, гуннов⁵, тюркизм которых, особенно если речь идет о так называемых «белых гунах»⁶, вряд ли доказуем⁷. В других случаях под «турк» в арабских источниках фигурируют эфталиты⁸, известные как ираноязычная народность⁹, о которых китайские источники сообщают, что язык их «отличен от тюркского»¹⁰. Из этих данных видно, что «турк» в истории появляется задолго до вступления турок на историческую арену и вне зависимости от них; турками иранцы называли своих кочевников, а византийцы и через них русские летописи—скифов¹¹; армянские источники говорят о «скифах, именуемых турками»¹². В этом плане понятно, почему, анализируя данные источников об именуемых «тур-

¹ «IV ТТК», с. 230.

² И КТЯ, стр. 98.

³ Н. А. Морозов, Христос, т. VI, М.—Л., 1932, стр. 790.

⁴ А. Бериштам, Изображение быка в находках из Ноин-уликских курганов. «Пробл. истории докапитал. общества», № 5—6, 1935, стр. 27.

⁵ Об этом см.: Зия Буннатов, Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965, стр. 180.

⁶ Прокопий Кесарийский, История войн с персами, вандалами и гофтами, СПб., 1862, стр. 14.

⁷ К. Иностранцев, Хунну или Гунну, Л., 1926.

⁸ I. Marguait, Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenas. Berlin, 1901, с. 52.

⁹ R. Ghirshman, Les Chionites-Hephthalites, Le Caire, 1948, p. 61—67.

¹⁰ Н. Я. Бичурин, Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. II, М.—Л., 1960, стр. 268.

¹¹ «Повесть временных лет», I, стр. 10, 14.

¹² У. Զամշյան, Պատմոթյուն Հայոց, Կտ. Բ, էջ 901,

ками» древних хазарах и болгарах, В. В. Бартольд отмечает, что этнически ни те, ни другие не были турками¹, в том числе и потому, что «турк» не имело изначально этнонимического значения². Более того, как на основании анализа данных „Alteturkisch Inschriften der Mongolia“ отмечает Ф. Хирт, даже в Центральной Азии многие из относимых к туркам племен на деле не были турками³. Все это объясняет тот факт, почему «турк» в истории и «туран» в иранской эпической традиции служили обозначением не особого этноса, а лишь названием всего того, что не входило в понятие «иранства».

Важно в этой связи обратить внимание и на то, что термин «туранийский» вошел в современную научную литературу в роли условного обозначения тех или иных неиранских форм. Так, имея в виду особенности языка второго абзаца Багистанской надписи, отличающие его от языка древнеперсидского текста, Опперт назвал этот язык туранийским⁴; чтобы понять, что под этим названием имеется в виду не какой-то определенный в туранийско-турецком смысле особый язык, отметим, что речь идет о языке, который Н. Я. Марр называл яфетическим⁵, Винклер⁶ и вслед за ним Мардух—ашшанским, по названию области в юго-западном Иране⁷. Эти названия, не имея расово-лингвистического оттенка, служат обозначением форм, которые не укладываются в традиционные представления о собственно иранцах-ариях⁸. Отсюда неудивительно, что, анализируя данные источников, Э. Браун отмечает, что такой явно ираноязычный народ, как парфяне,

¹ В. В. Бартольд, Избран. соч., т. I, ч. II, стр. 815.

² В. В. Бартольд, Очерк истории туркменского народа. «Туркмения», I, Л., 1929, стр. 9.

³ Цит. по: «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 155.

⁴ M. Oppert, Le people et la langue des medes, „Revue critique“, 21 June 1880.

⁵ Н. Я. Марр, Избр. раб., т. I, стр. 50—58.

⁶ Цит. по: „Unterschungen altorientalischen Geschichte“, Leipzig, 1889, с. 19.

⁷ كتاب تاريخ ماردوخ، جند ۱، ص ۲۷۰

⁸ E. G. Browne, I, p. 23—24.

относится к «не то иранской, не то туранийской расе»¹. Понять это положение можно в том лишь плане, что парфяне, в отличие от собственно иранцев в древнем значении этого понятия, относились к числу скифов², известных в истории как кочевники³. В плане отождествления туранийцев с номадами понятно и то, что, отмечая вполне иранскую этимологию имени Гистаспа, Олмстед отмечает, однако, что он был номадом и поэтому туранийцем⁴; именно в этом смысле он объясняет туранизм и Афрасяба⁵.

Рассмотренные факты не оставляют сомнения в том, что при отсутствии определенной расово-этнической общности туранийцев название «турани» не имело этнографического оттенка. Оно служило обозначением противостоящих собственно Ирану кочевых номадов, всех тех, как сказано в одном из древнейших гат Авесты, «степных кочевников, убивающих мужчин, уголяющих скот и уводящих в плен женщин и детей»⁶. Турану и вообще всему не-Ирану авестийская традиция противопоставляет собственно Иран, и чтобы понять, чем она руководствуется в обособлении иранцев от их соседей, необходим экскурс к некоторым вопросам зороастрийского мировоззрения.

Классики марксизма-ленинизма указывают, что религия—это фантастическое отражение действительности. Несмотря на все попытки найти в Авесте какие-то высокие абстракции, авестийская религия оказалась вполне наземной; Авеста,—отмечал ак. Ольденберг,—это творение деятельного и трезвого народа, принимающего мир таким, каков он есть⁷. Для зороастрийца мир един, и это его единство отразилось в монотеистических концепциях его религии⁸. Но монотеизм зороастризма—это не расово обусловленная вера в единого

¹ Там же, стр. 79.

² Квинт Куртий, IV, 12, 11.

³ Страбон, XI, VI, 2.

⁴ A. T. Olmstead, p. 21.

⁵ Там же.

⁶ Цит. по: В. В. Бартольд, Иран, Историко-географический обзор, стр. 5.

⁷ Там же, стр. 6.

⁸ E. G. Browne, I, p. 8.

«арийского бога»¹, а отражение убеждение в единстве божественного начала вообще². Поэтому Ахурамазда—это не «местная разновидность» единого «Sky Aryan god»³, а верховное, но не единственное в зороастрийском пантеоне божество; кроме него действуют не только другие добрые, но и ряд отрицательных божеств и злых духов во главе с Ахриманом. Тема Ахримана в зороастрийской мифологии интересна тем, что изначально он не противопоставляется Ахурамазде. Еще Егише отмечал генетическое единство Ахурамазды и Ахримана в Зварне⁴. Эти два божества—близнецы⁵, и Ахриман, отделившись от Ахурамазды, после долгой борьбы должен вернуться к нему и ситься с ним,—и тогда наступит всеобщий мир, люди объединятся, в том числе, как в изложении Плутарха гласит эта тема, и в единоязычии людей⁶.

Таким образом, выясняется, что авестийская мифология в своих взглядах, говоря словами Фердоуси, на «начало начал»⁷, равно как и на отдаленные перспективы истории исходит из монотеистических концепций. Но, несмотря на это, авестийскую религию характеризуют как религию дуалистическую⁸—в той ее «серединной» части, которая касается темы борьбы олицетворяемого Ахурамаздой добра и света и зла и тьмы, носителем которого выступает Ахриман. Едва ли не все исследователи в теме отделения Ахримана от Ахурамазды видят отражение процесса разделения тогдашнего мира на мир оседлой земледельческой цивилизации и варварства кочевой степи⁹, а в теме борьбы между этими двумя

¹ A. T. Olmstead, p. 10—12.

² Б. Л. Тураев. История древнего Востока, т. II, стр. 207.

³ R. Sykes, p. 6, 16, 21.

⁴ «История Егише вардалета», Тифлис, 1853, стр. 41—42.

⁵ I. Éagm steter, Ormizd et Ahriman, leurs origines et leurs histoires, Paris, 1877, p. 29—30.

⁶ Цит. по: Б. Л. Тураев, История древнего Востока, т. II, стр. 146—148.

⁷ «Шах-наме», I, АН СССР, 1957, стр. 9.

⁸ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, стр. 290.

⁹ F. Kepn, Die Welt worin die Griechen traten im Anthropos, t. XXIV, 1929.

божествами—отражение борьбы между отмеченными двумя группами населения. В этом плане понятно и мнение, например, В. Гейгера о том, что борьба между зороастризмом и отвергнутыми им культурами—это отражение социальных тенденций, борьбы общества земледельческой цивилизации и кочевого скотоводческого «варварства»¹.

Авестийскую религию часто и вполне справедливо характеризуют как религию земледельческой культуры², не случайно одна из ее заповедей гласит: «Тот, кто сеет хлеб, сеет святость». Обращаясь от имени земли к человеку, Ахурамазда говорит: «Человек, который пашет меня правой и левой рукой, левой и правой, я буду вечно помогать тебе, приносить всякого рода пищу, все, что могу принести»³. Земледельческий труд считался одним из высших зороастрийских благодетелей. Ксенофонт рассказывает, что когда к Киру младшему «пришел Лисандр с дарами от союзников» в Сарды, царь показал ему великолепный сад; изумленный его красотой, Лисандр спросил, кто посадил и ухаживает за этим садом: «Ты удивляешься,—ответил Кир,—клянусь Митрой, я никогда, будучи здоров, не принимал пищи прежде чем не потрудиться до пота над какой-нибудь работой военного или земледельческого характера»⁴. Комментируя эти данные, Б. Л. Тураев отмечает, что в таком отношении царя к земледельческому труду нужно видеть более побудительные, чем экономические интересы, причины—«религиозные, а именно следование предписаниям зороастрийской религии, поставляющей заботу о земле и ее культуре в число наиболее существенных заповедей для верного последователя Ормузда и пособника его в борьбе с Ахриманом»⁵, который в Авесте выступает в роли главного носителя всего того, что она называет «храфстрой»⁶; под этим словом Авеста имеет в виду

¹ Wilhelm Geiger, Ostiranischen Kultur im Altertum, Erlangen, 1882, s. 169.

² R. G. Kent, Cattle-rearing and agriculture in the Avesta, JAOS, v. XXIX, 1919.

³ Цит. по: «Введение в иранскую филологию», стр. 82.

⁴ Цит. по: Б. Л. Тураев. История древнего Востока, т. II, стр. 142.

⁵ Там же, стр. 144.

⁶ Анализ этого слова и данных о его содержании см. в пятий работе в «Востоковедческом сборнике», II, стр. 334.

кочевников, хищных животных, засуху, вредителей сельского хозяйства,—все, что мешает земледелию и вообще оседлой мирной деятельности.

Данное положение подводит нас к пониманию, кого имеет в виду иранская историко-эпическая традиция под названием «иранец», точнее—«арья», или «арий», античных греко-римских источников, которым в древности обозначалось все то, что ныне именуется Иран и иранцы¹.

Вопреки мнениям, что «арья»—это название расовой общности, именно «арийской расы», служившее обозначением и иранцев как части этой расы², в Авесте ни в одном случае оно не имеет этнического содержания. В различных ее местах, в зависимости от контакта, «арья» обнаруживает различные оттенки. Так, замечено, например, что оно нередко обозначает понятие религиозной, именно зороастрийской принадлежности³. Отсюда не случайно, что в эламской версии Багистанской надписи Ахурамазда назван «богом ариев»⁴; из этого выражения следует, что арии—это поклонники Ахурамазды. Не случайно и то, что авестийское Агуамап, в котором «ман»—это «род», «община» и другие понятия того же круга⁵, нередко расшифровывается как «культовое содружество»⁶, или, точнее говоря, «религиозная община ариев»,—в смысле поклонников Ахурамазды; Р. Кент называет такую общину замкнутой кастой⁷.

Но Ахурамазда, как отмечалось,—это верховное божество обособляющегося на основе земледельческой оседлости общества. Отсюда не удивительно, что «арья» служит обозначением зороастрийца не вообще, а именно оседлого⁸. Поэтому

¹ Там же, стр. 328—329.

² محمد حجازی میهن ما ، نهران ، ۱۳۳۸ ، ص ۱

³ كتاب تاريخ مروخ ، جلد اول ، ص ۱۶

⁴ F. Weissbach, Die Keilschriften der Achmeniden, Leipzig,

1911.

⁵ О нем см.: Н. Я. Марр, Избранные работы, т. V, стр. 17—18.

⁶ И. М. Дьяконов, История Мидии, М., 1956, стр. 185.

⁷ R. G. Kent, JAOS, v. XXIX, 1919, p. 332.

⁸ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, 1961, стр. 66.

му в Авесте «арья» чаще всего встречается в «земледельческом» значении¹. Это, между прочим, особенно видно на примере понятия агуапат *dahupat*², которое обычно переводится как «арийские страны»³ и «дахья» которого находится в связи с нынешним персидским *deh*—«соседное поселение» или «село». Нужно сказать, что индийский материал давно привел к выводу, что в индийской форме этого термина «ария» нужно видеть обозначение земледельческого населения⁴. Отвергая этот вывод, В. И. Авдиев ссылается на то, что этимологию «ария» от «ри-ар» (пахать) «нельзя считать доказанной», но приводимые им факты «добродетельности», в том числе и для брахманов и вообще «святости» земледельческого труда⁵, даже при ошибочности отмеченной этимологией, подтверждают связи «ария» с земледельческой культурой как в иранской, так и индийской среде.

Не останавливаясь на других оттенках «арья», равно как и на вопросе о его этимологии, поскольку это выходит за рамки нашей темы, отметим, что отложившийся в его семантике «зороастрийский» и особенно «земледельческий» оттопок дает возможность видеть, что в процессе обособления ариев, в частности иранцев, из массы окружающего их населения важнейшую роль играл исторический процесс первого крупного общественного разделения труда—отделение земледелия от скотоводства⁶. Процесс этот иранская традиция относит к эпохе царя Хушанга. Интересующая нас тема сказания о нем в изложении Фердоуси гласит:

Владыка, чтобы людям нужды избежать,
Пахать научил их сеять и жать.
И каждый стал хлеб свой выращивать сам,
Не стал кочевать по степям и лесам⁷.

¹ Там же.

² Например,— Яшт V, 22.

³ «История Мидии», стр. 188.

⁴ В. И. Авдиев, История древнего Востока. М., 1948, стр. 485.

⁵ Там же, стр. 484—485.

⁶ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, 1947, стр. 180.

⁷ «Шах-наме», т. I, стр. 28.

В научной литературе делаются попытки найти в образе Хушанга черты реальной исторической личности¹. Отвергая эти опыты, мы не можем не отметить, что датировка его эпохи совпадает с эпохой зарождения земледелия в Иране². И поскольку его начало связывается с темой выделения иранцев из массы окружающего населения, нельзя не обратить внимания на ту любопытную тенденцию, которая проявляется в интерпретации легенды о Хушанге Фатхали-шахом Каджаром: «Некоторые,—пишет он о Хушанге,—называли его Ираном, и по его имени стали называть Ираном и страну эту»³.

Если бы эта версия нашла подтверждение источников, это открыло бы новые аспекты решения проблемы этимологии «иран» и вопроса происхождения носящего это название населения. Но таких данных пока нет, и мы вынуждены довольствоваться отмеченным выше фактом «земледельческого» оттенка «иран», точнее—«арьи». Такой его оттенок и роль отделения земледелия в этом тем более несомненна, что под каким бы названием ни выступил неиранский мир в эпосе и истории, все эти названия вызывают «кочевнические» ассоциации. Мы уже имели возможность наблюдать это в отношении «туран» и «турк». Выше отмечались также и связи обозначаемых этими названиями групп населения с сарматами, о которых Геродот говорит, что они «ничего не сеют»⁴, и вообще скифами,—тем и интересными, что несмотря на их ираноязычие⁵, как иранская традиция, так и современная наука относит скотов к числу «неиранских» народностей⁶. Причину этого нужно, очевидно, искать в том, что скифы в отличие от собственно иранцев—этоnomads; не случайно, что в «скиф» Страбон видит общее название разных народов, объединяемых именем «скифов или nomadov»⁷,

¹ «Тарих аль-аджам», стр. 30.

² Об этом см. например: „A Survey of Persian Art“, I, 1938, p. 42; G. G. Sartelon, History of Early Iran, p. 8.

³ «Наме-е Хосрован», стр. 34.

⁴ Геродот, I, 216.

⁵ И. М. Оранский. Введение в иранскую филологию, стр. 25.

⁶ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М., 1938, стр. 92.

⁷ Страбон, II, 2, 27.

а Геродот говорит, что «скифы—кочевники»¹. Этот оттенок названия «скиф» и кочевническая природа народностей с этим названием давно выяснена наукой².

Но дело не только в древних народностях. Роль разделения труда в процессе этнической поляризации не менее наглядно обнаруживается в истории ряда современных народов. Для иллюстрации этого коснемся вопроса о названии таджикского народа. Как известно, в иранской литературе «тазик» чаще всего служил обозначением арабов³. Так же их называют и армянские историки, например Гевонд⁴. Идя по направлению к пустыне на юг,—пишет Себеос о вышедших из Эддесы евреях,—«они пришли в Тахкастан, к сыновам Исмаила»⁵. Встречающееся в иранской историографии выражение «таджик-е араб»⁶ показывает, что даже тогда, когда под «араб» имелась в виду конкретная арабская народность, «таджик» акцентировал ее «кочевничество». Один из последних случаев употребления «таджик» в качестве обозначения арабов относится к XIII в.; рассказ Айриванци об Исмаиле, «от которого произошли таджики»⁷, интересен тем, что в других армянских источниках с этого времени «таджик» начинает обозначать турка⁸: отсюда: Тахкастан—Турция. Но одновременно с этим в Восточном Иране «талжик» становится обозначением ираноязычных горцев⁹. Все эти факты показывают, что изначально «таджик»—это не этоним, а обозначение кочевников вообще—в одном случае арабов, в другом—

¹ Геродот, IV, 5—7.

² Б. Б. Пинтровский, Скифы и древний Восток, СА, вып. XIX, 1953.

³ فردوسی، شاهنامه مسکو، جلد ۱ ص ۵۹

⁴ «История халифов вартарапета Гевонда, писателя, VIII в.» СПб, 1862, стр. 118.

⁵ «История епископа Себеоса», Ереван, 1939, стр. 89.

⁶ الامير شرف خادن البديسي ، شرفنامه . النقاهة ، ص ۵۰۷

⁷ «Хронологическая история, составленная отцом Мхитаром, вартарапетом Айриванским», стр. 375, 389.

⁸ ۸۰. گویا ۲۴۳، ۴۶۷. ۸۰، ۴۲ ۸۶۷.

⁹ F. Stein glass, Persian-English dictionary, London, p. 273—275.

турок, в третьем ираноязычных горцев. Но случилось так, что, зародившись на иранской почве, именно здесь оно в дальнейшем, в процессе формирования восточно-иранских «таджиков» в народность, стало принимать этнонимическое содержание и трансформировалось в название конкретного, именно таджикского народа¹.

История названия «таджик» типична и для названия другого ираноязычного народа: «курд», — отмечается в «Буркан-и кате», — это «название известного кочевого племени» и обозначение «также пастухов и овцеводов»². Не случайно, что и Фердоуси о курдах говорит: «Кочуя, живут они в черных шатрах»³; что из анализа данных средневековых источников С. Нифиси выводит взгляд о тождественности понятий «курд» и «шамад»⁴. По свидетельству В. Диттеля еще в XIX в., в некоторых иранских диалектах «курд» означало «пастух»⁵. Отмечая изначально неэтнонимическую природу «курд», иранский историк Ясеми пишет, что изначально оно служило обозначением воинственных кочевников⁶. Интересно в этой связи отметить, что если в одном варианте легенды о бежавших от тирании Зохака юношей⁷ речь идет о том, что они стали предками курдов⁸, в других вариантах их называют вообще кочевниками⁹.

Рассмотренные факты, говоря о роли процесса разделения труда в этнической истории, подводят нас к пониманию того, почему иранская традиция в классификации народов

¹ Hygh Charles, The tajiks of Panjshir of the Hind-Kush.— مجله مردم شناسی، شماره ۴-۵، ۱۹۷۰ء۔

² برهان قاطع، تهران ۱۳۱۷، جلد ۲، ص ۱۰۹۸.

³ «Шах-наме», т. I, стр. 51.

⁴ نفیسی سعید تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران، جلد ۱، ص ۱۰۱.

⁵ «Библиотека для чтения», т. 11, 9, ч. VII, 1853, стр. 9..

⁶ رشید یاسمی، کردیویومنی فزایی و تاریخی او، ص ۱۰۷.

⁷ Об этом см. в нашей статье «Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов...», Востоковедческий сборн., вып. II, АН АрмССР, 1964.

⁸ «Шах-наме», т. I, стр. 51.

⁹ «نامه‌هی خسروان», стр. 87.

исходит именно из этого критерия¹. Видимо, этим объясняется, что современная наука не нашла в иен этногенетических концепций, соответствующих ее взглядам. Поэтому не случайно, что в то время, когда А. Сэйс, например, находит возможным в попытках восстановления картины этнического состава населения древнего Востока исходить из данных библейской мифологии²; когда различного рода их сопоставления с данными истории привели Б. Д. Тураева ко взгляду, что-де но-нейшие открытия дают возможность «комментировать библейскую родословную народов, а затем, с некоторыми поправками, удержать ее принципы»³; когда в результате всего этого, как отмечал Н. Я. Марр, традиционная этнография до сих пор находится в пленах библейской «родословной народов» и вообще всех ее этногенетических принципов⁴, — древнерусская историко-эпическая традиция третируется как «неэтногенетическая». Между тем, в ней немало научного в самом строгом, именно материалистическом понимании истории. Ее принципы, отвергая «этнологические» фантазирования в туманностях расовой теории⁵, возвращают проблему этногенеза народов на историческую почву, к изучению тех конкретных исторических процессов, в результате которых «происходят» народы.

Одной из важнейших особенностей истории Востока К. Маркс считал издревле наблюдаемое у всех его народов общее отношение между оседлостью одной их части и продолжающимся кочевничеством другой⁶. Тезис этот имеет важнейшее значение в понимании как монотеистических, так и дуалистических концепций иранской историко-эпической и мифологической традиции: очевидно, что в них отразилось сознание изначального единства мира и его последующего.

¹ Е. Э. Бертельс, Избранные труды, т. I, АН СССР, 1960, стр. 33—34.

² A. Sayes, The Races of Old Testament, London, 1893.

³ Б. Д. Тураев, История древнего Востока, т. I, стр. 64.

⁴ Н. Я. Марр. Избранные работы, т. V, стр. 152.

⁵ Типично в этом отношении,— А. Куинк, Влияние иранского племени на судьбы семитических народов, Опыт приложения этнологического взгляда на разработку древней истории, ЖМНП, май, 1856.

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXI, стр. 488.

вызванного процессом разделения труда, разделения на собственно Иран и ему противостоящий Туран и вообще весь Аи-Иран с его «неиранским» кочевым «варварским» населением. Роль этого отвергаемого традиционной этнографией фактора этнической истории Ф. Энгельс иллюстрирует историей процесса обособления евреев в отличную от других семитов народность. Отмечая, что древние евреи являлись «такими же мелкими бедуинскими племенами», он добавляет, что их выделение из массы бедуинов вызвано было местными условиями, в частности их переходом к земледелию, которое привело к «раннему отделению евреев от своих родственных по племени, но оставшихся кочевыми, — соседей»¹. В этой связи интересно отметить, что само название «араб» в древнем его значении прилагалось к той лишь части населения, которая именуется «бадав», т. е. к кочевым арабам-скотоводам².

Арабы и евреи — не единственные народности, обособление которых имело в своей основе отделение земледелия от скотоводства. Интересна в этом плане этническая история турок. Отмечая отсутствие извечной расы турок, А. Н. Берштам пишет, что основанная на общности языка «турецкая раса» сформировалась исторически и важнейшим условием этого явилось формирование кочевого общества³. Развивая этот тезис в другой работе, он отмечает, что разделение населения Северного Китая на оседлых земледельцев и кочевыхnomadov обусловливало тяготение китайского элемента не к родственному по этносу земледельческому населению, а к племенам Южной Сибири, вошедшим в историю под названием «турк»⁴, — «там, где, начиная с эпохи бронзы, шел процесс формирования кочевого общества, там конечным результатом процесса явился тюркский этногенез». Этот же процесс

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, М., 1947, стр. 72.

² A. El — Agi, Bedouian law and legend. Jerusalem, 1944; Ph. K. Hitti, History of the Arabs, London, 1946, p. 27.

³ А. Н. Берштам, Происхождение турок, «Проблемы истории докапиталистических обществ», № 5—6, 1935, стр. 50.

⁴ А. Н. Берштам, Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии, «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 163.

А. Н. Берштам наблюдает в этнической истории и Средней Азии; он пишет, что при всей роли расовых факторов в конце концов случилось так, что в районах земледельческой культуры верх брал иранский этнос, а кочевого скотоводства—турецкий¹.

Конечно, все эти взгляды нельзя принять полностью. В них, в частности, проступает модная в одно время среди наших историков теория «спонтанной» тюркизации, исходящая из убеждений, что процесс этот—результат «стадиального» развития тех или иных групп нетюркского населения в тюрок. Но одно дело распространение названия «турк» на такие группы, понятное в плане его социального содержания, и другое—их действительная тюркизация, являющаяся следствием тюркского влияния, в частности, восприятия ими тюркской речи. Одно дело «спонтанность» и другое, когда «турецкий образ жизни» способствовал тому, что дотюркское население, например, Хорезма², в том числе описанные аль-Бируни аланы или асы, испытывая тюркское влияние³, начинают тюркизироваться и превращаться в тюрок⁴. Процесс этот шел тем интенсивнее, чем больше население вело «турецкий образ жизни». Так, если тюркизация степных районов Средней Азии датируется первой половиной I тысячелетия, в районах земледельческой культуры, например в Прикопетдагской полосе Туркмении, еще в XIX в. население не потеряло своего ираноязычия⁵. В литературе встречаются попытки передвинуть датировку тюркизации Азербайджана к первым векам I тысячелетия и даже доказать тюркское происхождение албанского алфавита⁶. Но эти попытки тем и курьезны.

¹ Там же, стр. 148—149.

² А. А. Фрейман, Хорезмийский язык, АН СССР, 1951.

³ С. Л. Волин, К истории древнего Хорезма, ВДИ, № 1, 1941, стр. 194.

⁴ А. Ю. Якубовский, Вопросы этногенеза туркмен в VIII—Х вв., «Советская этнография», № 3, 1947.

⁵ Г. П. Васильева, Туркмены-нохурлы,—«Среднеазиатский этнографический сборник», М., 1954.

⁶ Н. И. Рзаев, Новые наблюдения в эпиграфике Кавказской Албании, «Известия АН АрмССР», № 1, 1964, стр. 111—118.

что находятся в противоречии с данными источников¹ о том, что еще в начале текущего тысячелетия на территории Азербайджана тюркская речь не имела распространения². Например, в Южном Азербайджане, наряду с собственно азерийским, иранским по природе языком³, имел распространение такой же иранский язык, который источники той эпохи называют пехлевийским⁴. В Кавказской Албании⁵ говорили на арранском и армянском языках⁶. Подобно тому, как арабы до них и монголы после них не арабизировали и не монголизировали Азербайджан, так и сельджуки не тюризировали его, но зато они положили начало тому продолженному ордами Чингиза и Тамерлана процессу разрушения и опустошения страны, в результате которого население, бросая традиционные формы земледельческого хозяйства, переходило к «турскому образу жизни» и на этой основе сближалось с тюрками и тюризировалось. То же мы наблюдаем и в Малой Азии. В то время, когда оседлость населения Юго-восточного Курдистана служила основой его иранизации⁷, кочевничество населения его Северо-западных районов, отмечал Н. Я. Марр, служило основой влияния на него социально родственных турок и его дальнейшей тюризации⁸...

Из этих фактов следует роль хозяйственного фактора в поляризации населения в те или иные народности. Именно в этом смысле нас интересуют рассмотренные принципы иранской историко-этической традиции в классификации народов. Они дают возможность наметить общие контуры одного из важнейших положений разрабатываемой нами теории этнической консолидации.

¹ Их обзор см., например, «*يادداشت‌های فتویینی*», *جلد اول*, «*آئران*».

² *J. Marguareti, Eranšahr...*, Berlin, 1901, s. 123.

³ *احمد کسری تبریزی آدی، یازدان باستانی آذربایجان* حـ

⁴ *Аль-Истахри, BGA*, t. 1, 1870, p. 191—193.

⁵ В. Б. Миллер. К вопросу об языке населения Азербайджана до отуречения этой области, «Уч. зап. Ип-та этнч. и нац. культуры народов Востока», т. I, М., 1930.

⁶ *Ибн-Хакаль, BGA*, t. II, 1873, p. 250.

⁷ Керманшах, ИКОРГО, № 2, т. XXIII, 1915, стр. 232—234.

⁸ Н. Я. Марр. Еще о слове «челеби», ЗВО, т. XX, вып. II—III, 1911, стр. 124.

В названной теории нет ничего из ряда вон выходящего. Это теория роли исторических факторов в этнических процессах. Они исходят из того положения, что народность—это исторически формирующаяся общность людей. Как правило, она формируется из разных расовых и этно-лингвистических элементов, каждый из которых, в зависимости от своего вклада в него, формирует этнический облик данного народа. Но сама эта народность как историческая категория—продукт исторических процессов. Природа одного из них раскрыта нами в связи с вопросом этимологии названия «рус» и динамики его семантики от термина военно-социального круга в обозначение формирующейся под эгидой военно-феодального сословия древних русов народности¹, в другом случае² нами намечены контуры тех процессов, в результате которых курды выделились из массы окружающего населения в отдельную народность³. В данном же случае мы имели целью на примере изучения принципов иранской историко-эпической традиции выяснить роль первого крупного общественного разделения труда в этнической истории. Роль этого процесса состоит не только в самом факте обособления земледельческого населения от кочевников, но и в последствиях такого их обособления. Дело в том, что разность условий быта обуславливает, как мы видели, разные формы верований—фактор, тем более важный, что известное указание Маркса о том, что ислам сводит историю и этнографию к разделению мира на неверных и мусульман⁴ относится и к древним религиям, когда понятие принадлежности к зороастризму совпадает с понятием принадлежности к иранцам и когда, как это мы наблюдаем на примере ассирийцев, народность начинает именоваться по названию верховного божества Ашура, а

¹ Г. Б. Акопов, Этимология названия «рус» в свете теории этнической консолидации, «Вестник общественных наук АН АрмССР», № 6, 1967, стр. 19—101.

² Г. Б. Акопов, История курдского народа (проспект), М.—Ереван, 1965, стр. 10—12.

³ Г. Б. Акопов, Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете данных древнеперсидской мифологии, «Востоковедческий сборник», АН АрмССР, 1964, стр. 343—348.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XX, стр. 6.

халды,—хотя это название и вызывает ныне возражения,—по имени бога Халда. Вместе с религией разность условий быта обуславливает и разные формы нравов и обычаяев, этнографии и всего вообще «психического склада» изучаемого народа. Но особенно важна роль разделения труда в истории народов, в формах и темпах их развития. В то время, когда в условиях земледельческой культуры с ее территориальными формами организации общества первобытнообщинные институты теряют свою необходимость и когда в результате этого на их месте формируется основанная на общности территории народность, в условиях кочевничества общество продолжает жить по родо-племенному делению¹; отсюда не удивительно, что едва ли не все древнейшие из известных истории народностей известны именно как земледельческие и, наоборот, история кочевых народов насчитывает десяток-полтора столетий. Впрочем, вопрос этот—особая тема, требующая особого рассмотрения.

Գ. Բ. ԱԿՈՊՈՎ

ԺՈՂՈՎԻՐԴՆԵՐԻ ԴԱՍԱԲԱԺՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶՅՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՀԻՆ ԽՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԻՊԵՐԳԱՅԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՒՑ

Ա մ փ ո փ ո ւ մ

Իրանի պատմությունն ըստ աղբյուրների հաշվվում է մոտ երկու և կես հազար տարի։ Դրան նախորդած ևս այդպիսի մի ժամանակաշրջանի պատմություն իր արտացըլումն է գտել դիցարանության մեջ և վիպերգում։

Դեռևս սասանյան ժամանակաշրջանում պաշտոնական պատմությանը փոխարինել է պաշտոնական էպոսը։ Այդ իսկ պատճառով հին իրանական դիցարանությունն ու վիպերգությունը ուսումնասիրվում են թե բանասիրական, և թե պատմական հայեցակետից։ Առավել քիչ է ուսումնասիրված դրանց ազգածագումնական հիմնադրույթների հարցը։

¹ Г. Б. Акопов, Критическая история проблемы происхождения курдов, Ереван, 1969, стр. 50—61.

Ավեստաւական դիցաբանության և վիպերգի. ինչպես նաև ոռւսերեն, պարսկերեն և արևմտաեվրոպական լիգուներով զրականության ուսումնասիրության հիման վրա բացահայտվում է, որ հին իրանական պատմավիպերդային ավանդությունը ընդհանուր շատ բան ունի Աստվածաշնչում պահպանված՝ «ժողովուրդների ծննդաբանության» հետ։ Դրանց երկուսի հիմքում էլ ընկած է բոլոր ժողովուրդների՝ մի արմատից ծագելու «լոկոցենտրիկ» համոզմունքը, հիմնադրույթը։

Տարբերությունը միայն այն է, որ Աստվածաշունչը նախամարդուն Աղամ, իսկ Ավեստան՝ Գայոմարտ է անվանում։

Աղամի յոթերորդ սերնդի՝ նոյի կողմից աշխարհը իր երեր որդիների միջև բաժանելու մասին աստվածաշնչյան լեղենդին համապատասխանում է Ավեստայում պահպանված՝ լեղենդը՝ իրանական Գայոմարտի յոթերորդ սերնդի՝ Տրոյտառնինույնպիսի դերի մասին։ Նա աշխարհը բաժանեց իր երեք որդիների միջև, որոնք և դարձան սուանձին ցեղերի և ժողովուրդների նախահայրը։

Մարդկային ցեղը ենթադրաբար սարմատների. թուրանցիների և իրանցիների բաժանելիս, ավեստյան ավանդությունը չի առաջնորդվում ցեղային կամ լեզվաբանական շափանիշներով։ Այն ժողովուրդներին դասակարգում է ըստ կենցաղատնտեսական, կրոնական և քաղաքական հատկանիշների։ Եթե իրանցիները կամ արիաները զրադաշտավավան, նստակյաց հողադրծներ են, ապա թուրանցիները, սարմատները և, ընդհանրապես, բոլոր ոչ իրանցիները հանդես են զալիս որպես բոշվոր բարբարոսներ։

Իրանական պատմա-վիպերգային ավանդույթի կողմից ցեղամարդաբանական և ազգա-լեզվաբանական հատկանիշների անտեսումը հնդեվրոպական դիտության մեջ ծնունդ է տվել այն համոզմանը, թե այդ ավանդույթը շունի աղդածադումնարանական հիմնադրույթներ։

Ի հակադրություն այդ հայացքների, հոդվածում ցույց է տրվում, որ ժողովուրդների դասակարգման հիշյալ սկզբունքները ծագում են տարերային-մատերիալիսական այն հայեցակետից, որով հին մարդիկ գնահատում էին Հողարդործությունից անսանապահության անցատման նշանակությունը ժողովուրդների տարաբաժանման խնդրում։

Հայացքն այդ միանգամայն համապատասխանում է այնպիսի ցեղա-էթնիկական ընդհանրությունների կազմավորման կոնկրետ

պատմությանը, որպիսին ևն իրանականը, թուրքականը, իրանցի-ներից տաշիկ, բուրդ ժողովուրդների տարանջատումը:

Խոսելով Արևելքի բոլոր ժողովուրդների մոտ պահպանված այն ընդհանուր փոխարարերության մասին, որ գոյություն ունի նրանց նստակյաց և բոչվոր մասի միջն, Մարքսն ու Էնգելսը նշել են աշխատանքի առաջին խոշոր բաժանման դերը էթնիկական պատմության մեջ: Այդ թեզիսը նրանք լուսարանում էին սեմական ժողովուրդներից հրեաների անջատման օրինակով, անջատում, որ իրականացնել էր նրանց նստակեցության և հողագործության վաղ անցնելու հիման վրա:

Հողվածի հեղինակը մշակում է էթնիկական կոնսոլիդացման տեսություն: Դրա էությունը կազմում է էթնիկական պատմության համար պատմական գործոնների նշանակության ուսումնասիրությունը:

Հին իրանական պատմա-վիսլերդային ավանդության կողմից ժողովուրդների դասարաժանման սկզբունքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս այն նշանակության կարևորությունը, որ ունեցավ հողագործության բաժանումը անասնապահությունից՝ ժողովուրդների և ամբողջական ցեղային ընդհանրությունների կաղմա-վորման տեսակետից:

Հ. Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄՆ ԻՐԱՆՈՒՄ

(ՊԵՄՈԳՔԱՖԻԿ ՄԱԼՅԱԼԵՐ)

Ինչպես վկայում են պատմական աղբյուրները, հայերն իրանի Հյուսիսային ու Հյուսիս-արևմտյան գավառներում սկսել են բնակություն հաստատել *XI* դարում, հետագայում՝ նաև մի շարք կենտրոնական գավառներում: Սակայն ընդհուպ մինչև *XVII* դարը հայերի հիմնական գաղթօջախները երկրի Հյուսիսային և Հյուսիս-արևմտյան գավառներն էին, ուր բնակվում էր հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը:

XVII դարում, *1603—1608* թթ. Շահ-Աբբաս Ա-ի՝ հայերին իրանի խորքերը վերաբնակեցնելու հետևանքով, նոր գաղթօջախներ առաջ եկան նաև երկրի հարավային ու կենտրոնական գավառներում:

XVII—XIX դարերում հայ բնակչության մի մասը հարավային գավառներից փոխադրվում է կենտրոնական գավառները, այստեղ ստեղծելով մի քանի նոր հայկական բնակչություն:

Տարագաղթման պատմական այս պրոցեսի հետևանքով՝ իրանի հայ գաղութը բաժանվեց երկու՝ Հյուսիսային (Թավրիզ կենտրոնով) և հարավային (Նոր Ջուղա կենտրոնով) մասի, որոնք միմյանցից տարբերվում են մի շարք՝ պատմական, աշխարհագրական, էթնիկական, կազմակերպական և այլ առանձնահատկություններով: Այս բաժանումը պահպանվում էր մինչև *XX* դարի 40-ական թվականները:

Թեհրանի բնակչության աճին զուգընթաց խախտվեց գաղութի պատմականորեն ստեղծված այս բաժանումը, Դարիս քառասունական թվականների կեսերին ստեղծվեց կենտրոնական նոր շրջան,

որի մեջ նրա կենտրոնը հանդիսացող Թեհրանի հետ մեկտեղ մտան նաև հարակից կենտրոնական, ինչպես նաև հարավ-արևելյան և Հյուսիս-արևելյան զավառների այն հայկական բնակավայրերը, որոնք մինչ այդ մնում էին գաղութի հարավային շրջանի մեջ:

Այսպիսով, իրանի հայ գաղութը ներկայիս դրությամբ բաժանվում է հիմնական երեք շրջանների: Պատմականորեն շրջաններից ամենահինը Հյուսիսայինն է, ապա՝ հարավայինն ու կենտրոնականը: Շրջանների կենտրոններից առավել հինը՝ նոր Ձուղան է, ապա Թավրիզն ու Թեհրանը: Սակայն իր նշանակությամբ, բնակչության թվի ու կաղմակերպվածության տեսակետից կենտրոնական շրջանն այժմ առաջատար տեղ ունի և ամբողջ գաղութի կորիզն է:

Շրջանների առանձնահատկություններն ու նրանց՝ գաղութի կանոնագործությունը ունեցած գերը նկատի ունենալով, մենք նպատակահարմար ենք գտնում բնութագրել դրանք հետևյալ հերթականությամբ՝ կենտրոնական, Հյուսիսային և հարավային:

Կ Ե Բ Ա Ր Ա Կ Ա Ն Չ Ր Հ Ա Ց

Շրջանի մեջ են մտնում Կենտրոնական, Գիլան, Մաղանդարան, Խորասան, Քերմանշահ գավառների, ինչպես նաև Համադանի ու Լոռեստանի գավառների հայկական բնակավայրերը¹:

Այն բաղկացած է բնակավայրերի հետևյալ օշախներից: 1. Թեհրան, 2. Վանագ գյուղ, 3. Արաք, 4. Ղազաղի, 5. Քամարայի, 6. Բուրգանի ու Գյափլայի շրջակայքի գյուղերը, 7. Ղարաղանի շրջանի գյուղերը, 8. Ռաշտ և Փահլավի, 9. Մաշհագ, 10. Քերմանշահ, 11. Համագան:

Թ Ե Հ Ր Ա Ն—Գաղութի կենտրոնական շրջանի կենտրոնն է, իրանի հայկական բնակավայրերի երիտասարդ օշախներից մեկը: Նրա առաջացումը պայմանավորված է Թեհրանի՝ երկրի մայրաքաղաք դառնալով: Ինչպես հայտնի է, Թեհրանը մայրաքաղաք դարձավ XVIII դարի երկրորդ կեսին: Սակայն ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը նա իր նշանակությամբ երկրորդական կարգի քաղաքից բարձր չէր:

Քաղաքային վարչության տվյալներով, 20-ական թվականների սկզբին Թեհրանն ուներ 210 հազար բնակիչ²: Թեհրանի աճը հիմնա-

¹ Լորեստան զավառի կենտրոնն է Խարամարադ քաղաքը:

² «Պարսկահայ տարեցուցք» Թեհրան, 1927, էջ 39—40 և Avery Peter, «Modern Iran», London, 1965, p. 233:

կանուս սկսվեց 1925 թվականից և առանձնապես ուժեղացավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո։ Ներկայումս Թեհրանն ունի երկու միլիոնից ավելի բնակչություն։

Թեհրանի հայ բնակչությունը հիմնականում աճել է վերջին 40—45 տարում։ **XIX** դարի վերջին Թեհրանում բնտկվում էր մոտ հազար հայ, 1918—1921 թթ. քաղաքի հայ բնակչությունն ավելացավ ի հաշիվ Միջագետքի ու Վան-Վասպուրականի փախստական-ների և կովկասյի բնիկների։ 1922—1923 թթ. արդեն այնտեղ 3247 հաւ կար¹։

Տասնիններորդ դարում քաղաքի հայ ընտանիքների մեծամասնությունը ապրում էր Դարվագի Շահ-Աբդուլ Աղիմ թաղամասում, առանձին շրջանում, որը մինչև հիմա էլ կոչվում է «Մահալեյ Արմանի» («Հաւկական թաղ»)։ Ապա նրանք սկսեցին բնակվել Դարվագի Ղաղվին թաղամասում։ Աստիճանաբար հայերը հիմնվում էին նաև Դարվագի Դովլաթում, Հասանարադում ու Թեհրանի այլ շրջաններում՝ ներկայումս հայերը բնակվում են քաղաքի կենտրոնական ու հյուսիսային թաղամասերում, տեղ-տեղ բավականին համավաք խմբերով։

Քաղաքի հայ, ինչպես նաև ամբողջ բնակչության աճը պայմանավորված էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումով, որն իր հերթին նպաստեց արդյունաբերական հիմնարկների, բանկերի, առևտրական ֆիրմաների, խոշորացված մինիստրությունների ու գերատեսչությունների, մի շարք մշակութային ու սպասարկող այլ հիմնարկների առաջացմանը։ 1944 թվականին Թեհրանի՝ գաղութի կենտրոնական շրջանի կենտրոն դառնալու տարին արդեն հաշվվում էր ավելի քան 25 000 հայ²։

Հայ ընտանիքների հոսքը Թեհրան իրագործվել ու իրագործվում է ի հաշիվ գաղութի հին կենտրոնների ու օչախների՝ Բավրիդի, նոր Ճուղայի, Համադանի, Ռաշտի, Փահլավիդի, Ղաղվինի, Խսֆահանի գավառի, Բուրգասի, Գյափլա, Քամարա և Քաղաղ շրջանների հայկական բնակչության, ինչպես նաև Ղարաղանի շրջանի հայկական բնակչության։

Հայ գյուղական բնակչության հոսքը Թեհրան առանձնապես ուժեղ էր 1946—47 թթ.։ Նրանց մեծ մասը այն գյուղացիներն էին.

1 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 39—40,

2 «Ալիք», 1957, հոկտեմբերի 26:

3 «Վերածնունդ», 1944, հունիսի 18։

որոնք չէին հասցրել ներգաղթել Սովետական Հայաստան։ Հալրենադառձության ժամանակայոր դադարեցման հետևանքով նրանք բնակություն հասաւատեցին Թեհրանում, մեծամասամբ նրա հուսափին Հեղմաթիե, Գորդան, Մաշիդիե, Սեյխ, Յուսուֆաբադ, Արասարադ և այլ թաղերում։ Մոտավոր հաշվումներով, այդ տարիներին բաղար տեղափոխվեցին 10 000 հայ ցյուղացիներ։

Ետպատերազմյան շրջանում հայ բնակչության համակենտրոնացումը ընթանում էր ոչ պակաս արագ տեմպերով։ Թեհրանի հայկական թեմական խորհրդի նախաձեռնությամբ անցկացրած մարդահամարի տվյալներով Թեհրանում այդ ժամանակ բնակվում էր 65 000 հայ։

Թեհրանի հայ բնակչության աճի պրոցեսի մասին ավելի լավ պատկերացում ստանալու համար, ստորև կրերենք այդ մարդահամարի տվյալները։

Թվական	Ժ.	Ժամաց.	Մարդ.	ամռան.	աճ (%)	Բիլ
1947	480	289	191	208	0,53	36,000
1948	501	439	62	232	0,16	38,250
1949	523	427	96	208	0,24	39,150
1950	498	362	136	252	0,36	37,350
1951	500	380	120	277	0,32	37,800
1952	448	316	122	280	0,36	33,750
1953	557	371	186	310	0,44	41,850
1954	590	398	192	336	0,44	43,100
1955	719	357	332	384	0,62	54,000
1956	765	424	341	415	0,60	57,000
1957	825	432	393	432	0,65	61,000
1958	876	442	434	460	0,65	65,000 ¹

Պետք է նկատի ունենալ, որ մարդահամարը չի տարածվում կաթոլիկ ու բողոքական հայերի վրա, որոնց ընդհանուր թիվը 3—4 հազար է։ Այսպիսով, հայերի թիվը 1958 թ. շատ ավելի մեծ էր, քան ցույց է արված աղյուսակում։ Հստ որոշ տվյալների 1958 թ. թեհրանում ապրում էր 75 000 հայ։

Ինչպես երեսում է աղյուսակից, թեհրանի հայ բնակչության բնական աճը կազմում էր 0,65%։ Եթե նույնիսկ հիմք ընդունելու լինենք բնակչության աճի այդ միանգամայն ցածր տոկոսը (որը հազիվ թե համապատասխանում է իրականությանը²), ապա ոստ

¹ «Արիք», 1959, հունիսի 5։

² Պաշտոնական տվյալներով հրանի բնակչության միջին աճը յուրաքանչյուր հազար բնակչին կազմում է 2—2,2%։

1966թ. դրության Թեհրանում պետք է որ ապրելու լիներ ավելի քան
80 000 հայ, որը կազմում է երկրի ամբողջ հայ բնակչության ^{3/5}-ից
ավելին:

Վերջին տարիներս Թեհրանի հայ բնակչության գգալի աձ չի
նկատվում: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը երկրի մայրաքա-
ղաքում գործազրկության տարածումն է:

Վանագ գյուղ Հայկական Վանագ գյուղը գտնվում է
Համանուն պարսկական գյուղի մոտ և ընկած է Թեհրանից հյուսիս՝
8—9 կմ հեռավորության վրա: Ներկայումս, Թեհրանի սահմանների՝
հիմնականում դեպի հյուսիս ընդլայնվելու կապակցությամբ Վանագ
գյուղը մտել է քաղաքի սահմանագծի մեջ: Սակայն այն փոքր-ինչ
մեկուսացած է, չի առնչվում քաղաքային շինարարությանը, չնայած
նրա շուրջն արդեն բարձրանում են առանձին ժամանակակից շի-
նություններ: Բնական է, որ դյուզը, եթե այն գեռնս կարելի է այդ-
պես անվանել, գտնվում է մայրաքաղաքի ուժեղ ազդեցության տակ:

Հայերը Վանագը հիմնել են XIX դարի սկզբին¹: Մոտավորա-
պես այդ ժամանակ, կամ փոքր-ինչ ավելի ուշ, Թեհրանի հյուսիսա-
կան ժայրամասերում առաջացել են հայկական մյուս գյուղերը՝ Դա-
րուսը, Խորթունն ու Մանսուրաքագը:

Այդ գյուղերի բնակիչների մեծ մասը ծագումով՝ Ղարաղա-
նի, Քաղագի և այլ շրջաններից էին²: 1935 թ. Վանագում ապրում էր
127, Խարթունում՝ 48, Դարուսում՝ 80, և Մանսուրաքագում՝ 112
հայ: Այն ժամանակ մի քանի հայ բնտանիքներ կային նաև մոտա-
կա պարսկական Լաշքերանք և Դավուղիե գյուղերում³: Ներկայումս
Վանագում և այդ գյուղերում հաշվվում է մինչև 500 հայ:

Արաք (նաև Կին Սուլթան արաք)՝ Քաղաքը տեղա-
վորված է կենտրոնական գավառում, Թեհրանից 300 կմ հարավ-
արևմուտք: Առաջին հայ բնակիչները քաղաքում երեացին XIX դարի
վերջին, XX դարի առաջին տասնամյակում Արաքի՝ որպես հայկա-
կան գաղթօջախի նշանակությունը այնքան մեծացավ, որ նա դար-
ձավ հարակից շորս հայարնակ շրջանների Քաղազի, Քամարալի,
Գյափլայի ու Բուրվառի կենտրոնը (նախկինում դրանք հարում էին
Համադանին ու Մալաերին): Այդ բանին նպաստեց Արաքի՝ այն ժա-
մանակվա իրանի առևտրական կենտրոններից մեկի դիրքը: Արաքի

1 Ալիքը, 1935, հունիսի 26:

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում:

Հայ բնակչությունը կազմված էր իրանի տարբեր մասերից եկածներից, որոնց այդտեղ էր բերել տեղի հայ արդյունաբերողների գորգաղործակտն ֆաբրիկաներում ու հայ վաճառականների առևտրական տներում աշխատանք դտնելու հույսը:

Տեղի հայերը հիմնականում եկել էին Քաղաք, Քամարա, Գևափլա և Թուրքապի գավառներից, ինչպես նաև Թեհրան, Համադան, Նոր Ջուղա բազարներից ու իրանական Աղբքաջանից:

Տեղական բնակիչների մեջ կային հայեր Արևմտան Հայաստանից, Միջագետքից ու Կովկասից, 1932 թ. Արարում բնակվում էր բնդամենը 931 հայ¹:

Ֆաբրիկաների մեծ մասի փակվելուց հետո Արարի նշանակությունն ընկալի: Շատ ընտանիքներ փոխադրվեցին Թեհրան, Այժմ՝ Արարում ապրում է 700—800 հայ:

Քաղաք, Քամարա, Թուրքապի և Գևափլայի շրջանն ն երի գյուղերը — Դարասկղբին Արարից հարավ և արևմուտք ընկած Թուրքապի, Գյափլա, Քաղաք ու Քամարա շրջաններում բնակվում էին բավականին մեծ թվով հայ գյուղացիներ: Այդ շրջանի բնակիչները XVII դարի գաղթածներ են, ինչպես նաև Խաչանի դավառի Փերիա շրջանի բնիկներ, որ այստեղ են տեղափոխվել XVIII—XIX դարերում:

Այս տեղերում հայ գյուղացիների առաջին բնակավայրը եղել է Թուրքապին²: Հարություն Տեր-Հովհանյանցի տվյալներով, XIX դարի կեսերին Թուրքապիում կար 22 հայկական գյուղ՝ Թուրքապի շրջանու այն կետն էր, որտեղից ճյուղավորվում էր հայ գյուղացիների տարածումը դեպի կենտրոնական գավառի հարավային մասերն ու Լորեստանի հուսիս-արևելյան ծայրամասերը (Գյափլա, Քամարա և Քաղաք շրջանները): Այդ իսկ պատճառով շրջանի հայկական բնակչությունը շարունակ նվազում է:

1919 թ. այնտեղ ապրում էր 4242 հայ³; 1932 թ. շրջանի հայ բնակչության թիվն իշել էր 1500-ի: Հայերն ապրում էին 20 գյուղերում, բայց հիմնականում տեղի պարսիկ գյուղացիների հետ խառը⁵:

¹ «Ալիք», 1932, փետրվարի 2 և 10.

² Առաքել Դավթի Ժեցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 46:

³ Հարություն Տեր-Հովհանյանցի, Պատմություն նոր Զուղալի, 7.

1. էջ 32—33:

⁴ «Պարսկահայ տարեցուց», 1927, էջ 60.

⁵ «Ալիք», 1932, փետրվարի 10 և 18:

1946 թ. հայրենադարձության ժամանակ շրջանի հայ գյուղացիների մի մասը փոխագրվեց Սովետական Հայաստան, մյուս մասը՝ բնակություն հաստատեց Թեհրանում։ Այդուհանդեռձ, 1952 թ. այնտեղ մնացել էին հետևյալ ուժ գյուղերը՝ Նասրաբաղ, Ֆարաշարադ, Խորչենդ, Բագմանաբաղ, Խաքաբաղ, Մուղանաք և Արարիք։ Շրջանի հայ բնակչության ընդհանուր թիվն այն ժամանակ 1132 էր¹։

Ներկայումս բուրվառցի հայերը հիմնականում ապրում են երեք գյուղերում, Խորչենդ (մոտավորապես 300—350 մարդ), Ֆարաշարադ (մոտ 250 մարդ) և Նասրաբաղ (մինչև 150 մարդ)։

XVII դարից մինչև ընդհուպ մեր դարի 40-ական թվականները Բուրվառիին հարեան Գյափիլա շրջանում կային մի քանի հայկական գյուղեր։ 1932 թ. այնտեղ կային մեծ ու փոքր 10 գյուղեր՝ Քերթ, Հուսեյնաբաղ, Մարդիան, Հաջիաբաղ, Թոփիմար, Գուրչի, Զառնա և Այլք։ Այնտեղ հայերի թիվը հասնում էր 2500-ի²։

1946 թ. շրջանի բնակչության մեծ մասը հայրենադարձվեց Սովետական Հայաստան³։ Մնացած այն բնակիչները, որոնք հայրենադարձության դադարեցման հետևանքով կարողացան վերադառնալ իրենց նախնիների հայրենիքը, հարկադրված եղան բնակություն հաստատել Թեհրանի հյուսիսային արվարձաններում։ Ներկայումս Գյափիլայում կա 30 հայ ընտանիք։

Քամարայի շրջանի հայ գյուղացիները հիմնականում Գյափիլայի նախկին բնակիչներն են։ Նրանք նոր վայրերում են հաստատվել մոտավորապես XVII դարի կեսերին, 1932 թ. տեղի հայերը բնակություն հաստատեցին յոթ գյուղերում՝ Լիլան, Ղուրչիբաշի, Զարբախ, Ռութար-Թաղնդիք, Սաքի, Մըղրա-Գարաշուր և Դանիան-Մաշիան գյուղերում։ Շրջանի ամենամեծ հայկական գյուղը լիլանում այն ժամանակ կար 1400 բնակիչ։ Մյուս գյուղերում կար 355 հայ բնակչությունիք⁴։

Քամարա շրջանից Հայկական ՍՍՀ հայրենադարձվեցին շատ քիչ հայեր։ 1952 թ. շրջանի հայկական բնակչությունը կազմում էր 2158 մարդ⁵։

Այժմ Քամարայի 800—850 հայեր ապրում են չորս գյուղերում՝ (Լիլան, Սաքի, Դարաշուր և Դաղիթարադ)։ Շատ ընտանիքներ փոխադրվել են Թեհրան ու հարեան Քաղաք շրջանու։

¹ «Ալիք», 1952, փետրվարի 5։

² Նույն տեղում, 1932, փետրվարի 10 և 18։

³ Նույն տեղում, 1952, փետրվարի 5։

⁴ Նույն տեղում, 1932, փետրվարի 10 և 18։

⁵ Նույն տեղում, 1932, փետրվարի 5։

Քաղաղ շրջանը դտնվում է Արաքից 30 կմ հեռավորության վրա։
Փերիալից առաջին գաղթածները այստեղ են հաստատվել 1815 թ.։
Նախապես նրանք բնակվել են Գուրեղալում, ապա նրանց մեջ մասր
շարժվել է հարավ-արևմտյան ուղղությամբ ու հիմնել է մի շարք
հայկական գյուղեր։ 1932 թ. դրանք 12-ն էին (Աղնա, Քալավա, Իղի-
սարադ, Աբրասսարադ, Ումրիա, Մարանդ, Ալիալուրզ, Սելյան, Գու-
րեղալ, Հուսեյնարադ և երկու Ղալաները, Այնտեղ բնակվում էր ըն-
դամենը 4 հաղար հայ։

1952 թ. շրջանում բնակվում էին 3618 հայ գյուղացիներ²։ Հե-
տադայում շրջանի հայ բնակչությունը որոշ չափով նվազեց՝ Արաք
և Թևհրան փոխադրվածների հաշվին, Սակայն, չնայած դրան, այժմ
այստեղ ներկայում էլ կա թվակես խոշոր հայ գաղթօջախ։ Հայերը
բնակվում են Աղնա, Աբրասսարադ, Քալավա, Ումրիա, Մարանդ,
Ալիալուրզ, Գուրեղալ, Գարդուղար, Հուսեյնարադ և Մեհրիարադ
գյուղերում։ Արաքի և Քաղազ, Քամարա և Բուրվառի շրջաններում
ներկայում (բնական աճի հետ մեկտեղ) կա 5000 հայ։ 1919 թ. այդ
շրջաններում (Գյափլայի հետ մեկտեղ առանց Արաքի) ապրում էր
10186 հայ³, Որոշ տվյալներով, 1946 թ. Արաքում և հարակից շորս
շրջաններում հաշվվում էր 20 հազար հայ⁴.

1946 թ. Հայկական ՍՍՀ վերադարձավ մոտ 6000 հայ։ Բացի
այդ, 6000 տեղացի հայեր 1946—1947 թթ. փոխադրվեցին Թեհրան։

Նախկին բնակավայրերից գյուղացիների հեռանալու հիմնական
պատճառը հողազրկությունն է։ Նախկինում, մինչև XIX դարը, իրա-
նում գյուղացիները մշակում էին պետական հողերը։ Ապրանքա-
դրամային հարաբերությունների զարգացման ու երկրի միջազդային
ապրանքափոխանակության ոլորտը ներգրավելու հետևանքով հո-
ղատիրության նախկին ձեզ՝ պետական հողատիրությունը, անկում
ապրեց։

XIX դարի վերջին ու XX դարի սկզբին սկսվեց հողերի՝ խոշոր
հողատերերի կալվածատերերի, վաճառականների, խաների, ցեղա-
պետերի ու բարձրաստիճան հոգեորականության ձեռքում կենտրո-
նանալու պրոցեսը։ Վերջինիս ընթացքում հայ գյուղացիների հիմ-
նական զանգվածը իրանցի գյուղացիների մեծամասնության հետ

1 «Ալիք», 1952, փետրվարի 10 և 18։

2 նույն տեղում, 1952, փետրվարի 5։

3 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էլ 60—64։

4 «Ալիք», 1952, փետրվարի 5։

5 նույն տեղում։

մեկտեղ հողագրկվեց ու ընկտվ կալվածատերերի կապալի տակ: Այդ տեսակետից հատկապես ծանր էր Բուրվառի և Գյափլա շրջանների գյուղացիության վիճակը: Հենց դա է պատճառը, որ Գյափլայում գրեթե բոլորովին հայեր լմնացին, իսկ գյուղական ամենահին բնակավայրերից մեկում՝ Բուրվառիում նրանց թիվը խիստ նվազեց:

Դա զին—Քաղաքը հայերով սկսեց բնակեցվել XIX դարի երրորդ կեսին, հիմնականում ի հաշիվ նոր ջուղայից, Համադանից, Թավրիզից փոխադրված ընտանիքների, ինչպես նաև Խսֆահանի գալառի գյուղացիների: Հետագայում, ընդհուպ մինչև մեր դարի 50-ական թվականները, քաղաքի հայ բնակչությունը շարունակ ավելանում էր: Պատերազմից հետո այնտեղ կար 1,5—2,000 հայ:

Վերջին տարիներս զազինցի հայերի շատ ընտանիքներ փոխադրվում են մոտակա Թեհրան: Այժմ Զազինցում մնացել է մոտ 300 հայ:

Դաքանի շրջանի շրջանի գյուղերը—Ղարաղանի շրջանն ընկած է Զազինցի 40—50 կմ արևմուտք: Հայ գյուղացիները (հատկապես Խսֆահանի գալառից) այս շրջանն են տեղափոխվել XIX դարում, 1919 թ. այնտեղ կար մինչև 1750 հայ, որոնք բնակվում էին վեց գյուղերում, պարսիկ գյուղացիների հետ մեկտեղ: Մինչ 1962 թ. այդ երկրամասում տեղի ունեցած հայտնի երկրաշարժը, հայերն ապրում էին Վերին Զանախչի, Ներքին Զանախչի, Ներքին Ղալա և Լար գյուղերում: Նրանց թիվը հասնում էր 1400-ի: Զնայած երկրաշարժի պատճառած ավերածություններին, այդ գյուղերը մինչև հիմա էլ գոյություն ունեն, սակայն գրանցում շատ ավելի պակաս թվով են հայեր ապրում: Ղարաղանցի մի քանի հայ ընտանիքներ, որոնք մնացել էին անօթևան և ղրկվել էին գոյության միջոցներից փոխադրվեցին Թեհրան:

Ուաշտում՝ Գիլան գալառի կենտրոնի հայ դաղութը հրանում ամենահներից մեկն է: Պատմական տվյալները վկայում են որ այդ բնակավայրը գոյություն ուներ արդեն XIII դարում¹: Ուաշտի հայ գաղթօջախը միշտ կայուն է եղել ու դադարեցրել իր գոյությունը մի քանի գարուց ի վեր: 1916 թ. այնտեղ կար 571, 1954 թ.² 590, 1931 թ.³ 596 հայ³: Ներկայումս Ռաշտում բնակվում է մինչև 600 հայ: Մի քանի հայ ընտանիքներ են ապրում Ռաշտի մերձակա փոքր

1 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 102—103.

2 Ա. Արքահայ մայակ, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964, Ա., էջ 242:

3 «Ալիք», 1932, մայիսի 28:

բաղաբներում ու ավաններում (Հաճիջան, Լանգերուդ, Յումեն, Ռաղսկը, Շահսեար և յլն):

Փահանջի նախկին էնգելիք—Կասպից ծովի ափին դժնվող այդ հովեկային ու նավահանգստային քաղաքն ընկած է Ռաշտից 40 կմ հեռավորության վրա: Տեղի հայ գաղութն ունի մի բանի դարի պատմություն, բայց հավանաբար ավելի ուշ է ստեղծվել, բայց Ռաշտի հայ գաղութը:

Վերջին տարիներս Փահանջի հայ բնակչությունը նվազել է և այժմ այնտեղ կա ոչ ավելի, քան 400 հայ:

Մաշնագումարի տարին Սարդարում ապրում էին մեծ թվով հայեր: Ռուսաստանի հայերն այդ տարիներին Սարդար քաղաքում հիմնել էին բամբակաղութիւն գործարան, որտեղ աշխատում էին շատ հայեր: Դարասկղորին, իր Մաշնագոր խոշոր առևտրական կենտրոնի գերուներ իրանա-ոռուսական առևտրական հարաբերություններում, այնտեղ կար 120—150 հայ ընտանիք: Այս բանից հետո, երբ Մաշնագը կորցրեց իր վագեմի նշանակությունը, իսկ Սարդարի գործարանը փակվեց, բաղարի ու նահանգի հայ բնակչության թիվը նկատելիորեն նվազեց: Այժմ արդեն այնտեղ բնակվում է ընդամենը 200 հայ:

Մի բանի հայ ընտանիքներ կան Ղուշան ու Նիշարուր քաղաքներում¹:

Քերմանշահ — իրաքին սահմանակից Քերմանշահ գավառի կենտրոնն է: Առևտրական կենտրոն լինելով, նու իր կողմը հրապուրեց մի բանի հայ ընտանիքներ:

Քսանական թվականներին այդտեղի հայերի թիվը զգալիորեն աճեց: Այդ շրջանում տեղի հայ բնակչությունը ավելացավ նաև ի հաշիվ Արևմտյան Հայաստանից փախստականների²:

Ուկայն, առաջանալով փաստորեն միայն 20-ական թվականներին, բաղարի հայ բնակչությունը շուտով սկսեց նվազել: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը 1929—1933 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճղնաժամն էր: 1931 թ. այնտեղ կար 272 հայ³:

Հետագա տարիներին բաղարի հայ բնակչությունը թիւ աճեց: Այժմ Քերմանշահում կա ոչ ավելի քան 400 հայ:

Համարն — իրանի այդ հնագույն քաղաքը (հնագույն էքքաթանը) հայերով բնակեցվել է դեռևս XVII դարում: Ըստ եղած

¹ «Ամենուն տարեգիրք», Թեյրուտ, 1958, էջ 387:

² «Ալիք», 1931, օգոստոսի 16:

³ նույն տեղում:

տեղեկությունների ոչ մեծ թվով հայ դաղթականներ Շահ Աբբասի օրոք բնակություն են հաստատել քաղաքի Ղալե թաղամասում։ Քաղաքի հայ բնակչությունը հետագայում համալրվեց երկրի մյուս գավառներից փոխադրվածներով, ինչպես նաև արևմտյան հայերով։ Հայերի թիվը Համագանում հասավ 820-ի¹։

Թաղա մինչև 1605 թվականը Համադանի արվարձաններում հայեր էին բնակվում, որոնց կենտրոնը Շակար (կամ Շավարին) գյուղն էր²։

Տեղացի հայերի շատ ընտանիքներ վերջին տասնամյակներում փոխադրվել են Թեհրան։ Այնտեղ այժմ մնացել է 550 հայ։

* * *

Վեց հարյուրից վեց հարյուր հիսուն մարդ կա Մտղանդարան գալառի առաջին բնակավայրերում։ Հայ ընտանիքները փոքր խմբերով բնակվում են Թանդարշահում, Շահուուրում ու Գոլեստանում, ինչպես նաև դրանց շրջակա մի քանի գյուղերում։ Մի քանի հարյուր հայ հաստատվել են Գորգան գավառում։

Հյուսիսային շրջան

Հյուսիսային շրջանի գաղութի հայերը հիմնականում բնիկներ են։ Աւոր շրջանը իրանի հայկական հին բնակավայրերից մեկն է։ Թավորիցից բացի շրջանի մեջ են մտնում Ռեղաիե, Խոյ, Սալմաստ, Մաքու, Ղարադաղ ու Մարաղա մարզերի հայ բնակատեղիները։

Ուղարիս (նախկին Ուրմիա)՝ Արևմտյան Աղրբեցան նահանգի աղմինիստրատիվ կենտրոն Ռեղաիեում 1928 թ. կար 226 հայ³, ներկայումս նրանց թիվը հասնում է 550—600-ի։

Թավորիդի թեմական խորհրդի տվյալների համաձայն 1922—1923 թթ. Ռեղաիեի շրջանում կար 2400 հայ, որոնք բնակվում էին 33 գյուղերում⁴։ Այժմ մարզում կա 14 հայկական գյուղ՝ Գեարդարադ, Նախիջևան Թապա, Իրաղազ, Կարակեդ, Կարաջալու, Դարբան, Թալանիշ, Դիղաթաքա, Արդիշատաքա, Շիրաբադ, Թագլրո, Դարգառու, Ռիհանաբադ, Ֆակիրեկլու։

1 «Պարսկական տարեցույց», 1927, էջ 79։

2 «Ալիք», 1954, հունիսի 28։

3 «Պարսկական տարեցույց», 1929, էջ 152։

4 Նույն տեղում, 1927, էջ 52—58։

**Բնական աճի հետ մեկտեղ մարզում պետք է որ բնակվելու լինի
3,5 հազար հայ:**

Խոր մասնի այս հին հայկական բնակավայրի մասին հիշատասկվում է գեռևս XIX դարից¹: Ներկայումս հոյում և նրա շրջակայրում հայեր գոեթե չեն մնացել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական արշավանքների ժամանակ տեղի հայ բնակչությունը կոտորվել կամ փախել է այլ շրջաններ ու Կովկաս, Մարզի որոշ գյուղերում ապրում են մի քանի հայ ընտանիքներ, որոնց թիվը, սակայն, աննշան է:

Սալմասում Սալմասում հայերը բնակվել են գեռևս XIX դարից²: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը մարզում (կենտրոնն է Շահիսուր, նախկին Դիլիմանը) բնակվում էր մինչև 15000 հայ³: Հավթվան գյուղն այդ ժամանակ ուներ 4500 բնակիչ: Այն մինչև այժմ էլ մնում է մարզի ամենամեծ հայաբնակ գյուղը, սակայն ունի միայն 200 բնակիչ, որոնք բոլորն էլ հայեր են:

1930 թ. մայիսին այդտեղ, ինչպես նաև նրա շրջապատի գյուղերում մեծ երկրաշարժ եղավ, սակայն մի քանի տարի անց գյուղը վերականգնվեց ու կառուցապատվեց ժամանակակից ոնով⁴:

Խոսրովա, Մահլամ, Ղալասար գյուղերում հայերն ապրում են տեղի բնակիչների հետ կողք-կողքի, Մահլամում ու Ղալասարում՝ քրդերի, Խոսրովում՝ ասորիների հետ:

Հայ մեծ վիճական Բաֆֆու ծննդավայր Փայաջուկը խիստ ավերվել է: Այնտեղ ապրում է ընդամենը ինը հայ ընտանիք, իսկ Շահփուրում՝ 25 հայ ընտանիք⁵:

1943 թ. մարզի հայերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 4000-ի⁶, 1946 թ. Սալմասում գյուղացիների մի մասը հայրենադարձվեց Սովետական Հայաստան, իսկ մյուս մասը փոխադրվեց Թավոհիզ ու Թեհրան: Այժմ այնտեղ մնացել է հազարից ոչ ավելի հայ:

Մաքու—Այստեղ, ինչպես և Խոյում հայեր չեն մնացել, Մաքում ապրում է 50—60 հայ, մեծ մասամբ արհեստավորներ: Մի քանի հայ ընտանիք է ապրում սուրբ Թադևոսի վանքի շրջակայրում, որոնք և հիմնականում հանդիսանում են հայկական ճարտարապե-

1 Ա. Արքահայան, Համառոտ ուրվագիծ, Ա, էջ 242.

2 Նույն տեղում:

3 «Վերածնունդ», 1943, ապրիլի 25:

4 Նույն տեղում, 1944, օգոստոսի 27—28:

5 «Ալիք», 1960, օգոստոսի 21—24:

6 «Վերածնունդ», 1943, ապրիլի 25:

տության նշանավոր այդ կոթողի սպասավորներն ու պահպանողները: Դատելով վանքի հիմնադրման տարեթվից, այդ վայրերում հայերը բնակվում են դեռևս մեր թվականության 71 դարից:

Դարավագան կարծիք այս հնագույն 20-ական թվականներին կար 2,5 հազար հայ: Նըրանք բնակվում էին 21 գյուղերում¹: Ներկայումս մարզում կա 11 հայկական գյուղ՝ Սըղն, Մեհղավ, Ղասեմաշեն, Վինա, Ամբագու, Թարագլուխ, Վարդաշեն, Սևահող, Ողան, Նորաշեն և Ուգության²: Մարզի հայկական բնակչության թիվը 3,5 հազար է:

Հարադաղի հայերը խոսում են Հարաբաղի բարբառին մոտ խոսվածքով:

Մարավարար մեծ թվով հայ բնակչություն, և քաղաքը համարվում էր հայ և ասորական բնակակենտրոններից մեկը: Տեղեկություններ կան, որ մարաղացի հայերը ծագումով մոտակա Փերավա կամ Փերաբարդ գյուղից են, որ գյուղում ունի 300—400 տարուց ի վեր: Այդ գյուղերում մինչև այժմ էլ կանգուն է հայկական եկեղեցին³: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Մարաղայում հայկական գաղթօջախը գոյություն ունի XIII դարից⁴:

Մեր դարի 20-ական թվականներին Մարաղայում և շրջակա գյուղերում ապրում էր 1300 հայ: 1946 թ. տեղի շատ հայ բնտանիքներ վերաբարձան Սովետական Հայաստան: Մարաղա քաղաքում այժմ կա մոտ 500 հայ: Գյուղերում հայկական բնակչությունը փոքրաթիվ է:

Թավրի հինգ — Այդ քաղաքում հայերի մասին հիշատակություն կա դեռևս XIII դարում⁵: Թավրիդը գաղութի հյուսիսային շրջանի կենտրոն դարձավ 1833 թ. (մինչև այդ, դարեր շարունակ գաղութի կենտրոնը սուրբ Թադեոսի վանքն էր): Թուրքմենշայի 1828 թ. պայմանագրից հետո, Արևելահայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո, սուրբ Թադեոսի վանքը ընկալ անմիջապես իրանա-թուրքական սահմանի վրա և կորցրեց իր կենտրոնի ունեցած նշանակությունը:

¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 52—53.

² «Ալիք», 1954, հոկտեմբերի 6:

³ Նոյն տեղում, 1956, սեպտեմբերի 11:

⁴ Ա. Աբրամյան, Համառոտ ուրվագիծ..., Ա, էջ 242:

⁵ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 52—53:

⁶ Ա. Աբրամյան, Համառոտ ուրվագիծ..., Ա, էջ 242:

XIX դարի սկզբին քաղաքում թավականին մեծ թվով հայեր կային: Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո հարյուրավոր ընտանիքներ (մոտ 45 000 մարդ) թավրիզից ու հյուսիսային հրանի այլ վարչութից փոխադրվեցին այն ժամանակվա երևանյան ու Նախիջևանի նահանգները, ինչպես նաև Կովկասի ու Ռուսաստանի այլ շրջաններ:

Այն ժամանակ թավրիզում մնաց 40 հայ ընտանիք¹:

1922—1923 թթ. թավրիզում կային 5 500 հայեր²:

Արդեն 9 տարի անց այնտեղ կար ավելի քան 6,5 հազար հայ³, Այժմ քաղաքում բնակվում է շրջանի հայ բնակչության կեսը:

Թավրիզի հայ ընտանիքները հիմնականում բնակվում են քաղաքի երկու՝ Ղալա (կամ Բերդաթաղ) և Լիլավա թաղամասերում:

* * *

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, 1912—1914 թթ. մարդահամարի տվյալներով Հյուսիսային շրջաններում կար 32,750 մարդ⁴: 1926—1927 թթ. այնտեղ կար 14,480 հայ⁵:

Տեղի ավելի քան 5 000 հայեր ներդադրեցին Սովետական Հայաստան:

Մի քանի հայ ընտանիքներ կան իրանական Թուրքիստանում, Միանդար քաղաքում ու մի քանի շրջակա գյուղերում: Այդ լայրերի 10 դյուզմերում 20-ական թվականներին բնակվում էր 1000 հայ⁶, նրանց մեծ մասը հայրենադարձեց ՀՍՍՀ:

Հ ա ր ա վ ա յ ի ն շ ր ջ ա ն

Հարավային շրջանում բնակվող հայերի մեծամասնությունը ծաղումով Արևմտյան Հայաստանի արևելյան գավառներից, Նախիջևան և Ջուղա քաղաքների ու նրանց հարակից շրջաններից ու ներկայումս Հայկական ՍՍՀ-ի սահմանում գտնվող տերիտորիայի մի մասից են:

Հարավային շրջանում հայկական բնակավայրերի գլխավոր օջախներն են՝ Նոր Ջուղա, Զհարմհալ և Փերիա շրջանի գյուղերը:

1 «Պարսկահայ տարեցուց», 1929, էջ 123:

2 Նույն տեղում, 1927, էջ 52—53:

3 «Ալիք», 1931, դեկտեմբերի 3:

4 «Պարսկահայ տարեցուց», 1929, էջ 156:

5 Նույն տեղում, 1927, էջ 52—53:

6 Նույն տեղում:

Արադանը, Խորրամշահը, Մասշեղե-Սովեյմանը, Աղա-Ճարին,
Ահաղը և Շիրաղը:

Օջախներն այդ գտնվում են Խուզիստանի, Ֆարս գավառներում
ու Բախտիարի գեներալ-նահանգապետությունում¹:

Նոր Զուղա — 1606թ. Խոփահանը հարավից օղակող Զա-
յանդե-Ռուտ գետի աջ ափին կառուցվեց մի փոքրիկ եկեղեցի, որը
հայերը Արաքսի ափին գտնվող Ջուլֆայի տաճարի անունով կոչե-
ցին Ամենափրկիլ²: Հստ էության քաղաքն էլ կառուցվել սկսեց այդ
իսկ թվականին ու ստացավ նոր Զուղա (Նոր Ջուլֆա) անվանումը:
Քաղաքը բաժանված էր ութ թաղամասերի՝ Մեծ Մելդան, Փոքր
Մելդան, Գարսու, Հակոբշանենց, Կարագյոլ, Թոշեր, Դավրեժ և Երե-
ղան:

Իրանցի և եվրոպացի պատմագետները տարբեր տվյալներ են
թողել այդ ժամանակաշրջանում նոր Զուղայում եղած հայ բնակչու-
թյան թվի մասին³:

Հստ Զոնսոնի վկայության նոր Զուղայում կար 12 000, ըստ
Մորրերի՝ 3400, իսկ ըստ Մալկոմի՝ 2500 հայ ընտանիք: Իրանցի
պատմաբան Քավահիր-օլ-Քյալամը նշում է, որ այդ թիվը հաս-
նում էր 30 000-ի⁴: Մոտավորապես նույն թիվն է նշում Զ. Անանյա-
նը, որը քննել է հայ և օտար աղբյուրների տվյալները⁵: Պետք է
ենթադրել, որ նոր Զուղայի բնակչության թիվը չէր անցնում
30 000-ից:

1724թ. նոր Զուղան ավերվեց աֆղանների կողմից և քաղաքը
մայրաքաղաքի իր նշանակությունը կորցրած Խոփահանի հետ մեկ-
տեղ անկում ապրեց: Նոր Զուղայի բնակիչների նշանակալից մասը
(առավելապես հարուստ խավը) քաղաքից փախավ տարբեր ուղ-
ղություններով. Բուշիր նավահանգստով՝ Հնդկաստան թասրայով՝
իրաք, իսկ Կասպից ծովի նավահանգստուներով՝ Կովկաս և Ռու-
սաստան:

Հստ Զավահիր-օլ-Քյալամի տվյալների, մեր դարի 30-ական
թվականներին նոր Զուղայում ապրում էր 4000 հայ, որոնք բնակ-
վում էին քաղաքի 9 թաղերում (Դավրեժ, Մանգթրաշան, Մեծ Մել-

¹ Գեներալ-նահանգապետության կենտրոնն է Շահրեսուրդ քաղաքը:

² 1655թ. եկեղեցին քանդվեց ու նրա տեղում կառուցվեց ներկայիս Ամենա-
փրկիլ վանքը:

³ Ա. Արքահամայնք, Համառոտ ուրվագիծ..., Ա, էջ 256.

⁴ Ակերածնունդ, 1934, հունիսի 12—սեպտեմբերի 12.

⁵ Ալիքը, 1952, հունիսի 16—17:

դան, Զտրսու, Երևան, Փոքր Մելքան Հակոբանենց, Կարագյոլ) և
վերակառուցված նազարի փողոցում¹:

Վերջին տասնամյակներում նոր Զուղայի հայ բնակչության թի-
վը կազմում է 5000 մարդ:

Զ հ ա ր մ հ ա լ ու Փ ե ր ի ա շ ր շ ա ն ն ե ր ի գյուղերը—XVII
դարի սկզբին Հայաստանից իրան գաղթածների մեծ մասը գյուղա-
ցիներ էին: Նույնիսկ ամենապարզ հաշվումներից պարզում է, որ
այդ տարիներին Խսֆահանում և նոր Զուղայում բնակություն հաս-
տատեց մոտ 80 000 հայ:

Հստ Առաքել Դավրիժեցու վկայության 1586 թ. Հայաստանի
արևելյան գավառներից՝ Դիզաք, Աղվանք, Գողթան և այլն, իրան
փոխադրվեցին մի քանի խումբ հայ գյուղացիներ (հաճախ ընտա-
նիքներով): Նրանք հաստատվեցին Խսֆահանում: 1603 թ. Շահ-
Աբբասը իրան փոխադրեց 60 000 հայ: Նրանց կեսը բնակեցվեցին
Քաշանի շրջակայքում, մյուս կեսը՝ Խսֆահանում: 1605 թ., ըստ
պատմաբանների հաշվումների, իրանի մայրաքաղաքի շրջակայքը
եկավ գաղթականների 75 000 հոգուց բաղկացած քարավան: Հետա-
գա տարիներին Խսֆահան փոխադրվեց ևս մի քանի հազար հայ:

Եթե հայ գաղթականների ընդհանուր թիվը Խսֆահանում (չհաշ-
ված նրանց ովքեր բնակեցվել էին այլ վայրերում) ընդունելու լի-
նենք 110 000 մարդ, ապա եթե դրանից հանենք 20 000 արհեստա-
վորներին, վարպետներին ու առևտրականներին, ինչպես նաև Խս-
ֆահանում հիմնված 10 000 մարդկանց, կտանանք մեր ենթադրելի
թիվը: Հայտնի է, որ 1630 թ. հայերը Խսֆահանից սկսեցին փոխա-
դրվել նոր Զուղա: Հենց այդ տարիներից էլ նոր Զուղայի բնակչու-
թյան թիվը հասավ 30 000-ի:

Երբ և ինչպես տեղաբաշխվեց հայ գյուղացիությունը Խսֆահա-
նի գավառում և Բախտիարի լեռնաշղթայի նախալեռնային շրջա-
նում:

Հարություն Տեր-Հովհանյանցը հիշատակում է, թե հայաստան-
ցի հայերը բնակեցվեցին լնջան, Ալինջան, Գյանդուման, Զղախոր,
Չհարմհալ, Փերիա և Բուրվառի շրջաններում²:

Ինչպես հայտնի է, Հարություն Տեր-Հովհանյանցն իր աշխա-
տությունը գրել է XIX դարի երկրորդ կեսին: Այդ իսկ պատճառով

¹ Եկեղեցնունդ, 1934, սեպտեմբերի 1:

² Հ ա ր ու թ յ ու ն Տ ե ր -Հ ո վ հ ա ն յ ա ն ց, Պատմություն նոր Զուղայի,
հ. 1, էջ 31:

այդ շրջանները թվարկելիս նա նկատի է առել հրանի հայարնակ գյուղերի այդ ժամանակ արդեն կազմավորված աշխարհագրությունը։ Սակայն, պետք է նկատել, որ այդ շրջանները հսֆահանից ու նոր ջուղայից միևնույն հեռավորության վրա չեն գտնվում։ Եթե լնջան ու Ալինջան շրջանները անմիջականորեն հարում են հսֆահանին, ապա Զհարմհալն ու Փերիան նրանից հեռու են միշին հաշվով 150 կմ, Բուրվառին՝ 200 կմ։ Մի շարք հայկական գյուղերի հսֆահանից ունեցած հեռավորությունը միայն ցույց է տալիս, որ հրանում հայկական գյուղական բնակավայրերի առաջացումը երկարատև ու աստիճանական է եղել։

Հայ գյուղացիների առաջին ապաստարանները, անկասկած, եղել են լնջան ու Ալինջան շրջանները։ Հարություն Տեր-Հովհանյանցը նշում է, որ այդ շրջաններում բնակեցման առաջին տարիններին հիմնվեց 17 հայկական գյուղ։ յոթը՝ Ալինջանում և 10 լնջանում¹։ Այդ գյուղերից մեկը մինչև այժմ էլ կրում է Քյալի Արմանի («հայկական գյուղ») անունը։ Լնջան ու Ալինջան շրջանները գյուղացիների՝ Փերիայի ու Զհարմհալ գավառներում, ինչպես նաև հրանի մյուս մասերում տարածվելու ելակետերն էին։

Հայկական գյուղերի ստեղծման հետագա պրոցեսը ընթացել է հիմնական երկու ուղղություններով։ Լնջան ու Ալինջան շրջաններից հարավ ու հարավ արևմուտք՝ Զհարմհալի շրջանը, գրանցից արևմուտք՝ Փերիայի, Քերպանդ, ինչպես նաև Բուրվառի և Գյափլա շրջանները։ Զհարմհալ, Փերիա և Քերպանդ շրջաններում պրոցեսն այդ ընթացել է XVII—XVIII դարերում։ Բուրվառի, Գյափլա, ապա և Քամարա ու Քաղազ շրջանների բնակեցումը հայ գյուղացիներով տեղի է ունեցել XVI—XIX դարերում։

Այդ վայրերը բնակեցվել են ոչ անմիջապես։ ռիրանի Զհարմհալ գավառը գրքի հեղինակ Ա. Եղագարյանը որոշակի լույս է սփռում Զհարմհալում և այլ հայկական գյուղական բնակավայրերի ստեղծման պատմության վրա։ Նա ենթադրում է ու դրանում նրա հետ լի կարելի շհամաձայնել, որ ճանապարհների ու ժամանակակից փոխադրամիշոցների բացակայության պատճառով հայ գյուղացիների բնակեցումը Զհարմհալ ու Փերիա շրջաններում կարող էր սկսվել ոչ ավելի վաղ, քան 1610 թ.²։

Հարություն Տեր-Հովհանյանցի վկայությամբ, ժամանակի ըն-

1 Հարություն Տեր-Հովհանյանը, Պատմություն նոր ջուղայի, հ. 1, էջ 32։

2 Ա. Եղագարյան, հրանի Զհարմհալ գավառը, Թեհրան, 1963, էջ 27։

թացքում բոլոր հայ գյուղացիները հեռացան լնջան ու Ալինջան շրջաններից: Նրանց այդուղ լինելու հետքերը լրիվ անհետացել են, չհաշված վերոհիշյալ «Քյալե Արմանի» գյուղը:

Զ հ ա ր մ հ ա լ ի շ ր ջ ա ն ը — XVII դարի առաջին տասնամյակներին հայ գյուղացիները շարժվելով դեպի հարավ՝ արևմուտք, մտան Զհարմհալ շրջանն ու այնտեղ մի քանի գյուղ հիմնեցին: Առաքել Դավրիժեցին մի քանի անդամ հիշատակում է Զհարմհալի շրջանի հայ գյուղացիների Գեանդուման և Ճղախոր բնակավայրերի անունները¹:

Առաքել Դավրիժեցու և Հ. Տեր-Հովհանյանցի, ինչպես նաև իր ժողոված տվյալների հիման վրա Եղարյանը ենթադրում է, որ Զհարմհալում բնակություն հաստատած հայերը ծագումով եղել են Արևմտյան Հաւաստանի Բասենի շրջանից: Նա մասնավորապես նշում է, որ մինչև հիմա էլ շրջանի բնակիչներից կարելի է լսել «Բասենայ դովրենա» («Բասենի ժամանակ») արտահայտությունը²:

Հարություն Տեր-Հովհանյանցի աշխատության մեջ տրված տեղեկությունները ամբողջական պատկերացում չեն տալիս Զհարմհալում հայերի տեղաբաշխման թվի և աշխարհագրության մասին: Հարություն Տեր-Հովհանյանցի տվյալների համաձայն Զհարմհալի շրջանում կար 4 հայկական գյուղ: Նրա տվյալներով դարակեսին հայ ընտանիքների մի մասը դուրս գալով Ահմադարադ և Գիշնիգան գյուղերից հիմնել է Մամոքան (Մամուրան) և Բոլղազի նոր գյուղերը³:

1856 թ. մարդահամարի տվյալներով (ըստ երկութին այն առաջինն էր նոր Զուղայում և նրան ենթակա գյուղական հայ բնակավայրերում) Զհարմհալի շրջանում կային 5 հայկական գյուղեր՝ Սիրաք, Ահմադարադ, Գիշնիգան, Մամամրա և Լիվասիան: Բոլոր այդ գյուղերում այն ժամանակ կար 2063 հայ⁴:

Սակայն Եղարյանը վկայում է, որ Զհարմհալում կային նաև ուրիշ գյուղեր, որոնք մոռացվեցին: Դրանցից էին Ոստիգանը, Շալամաղարը, Սուկուգանը, Զիվրիգանը և Ռոստովը⁵:

1 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 46, 215—216:

2 Ա. Եղարյան, Խրանի Զհարմհալ գավառը, էջ 26:

3 Հարություն Տեր-Հովհանյանը, Պատմություն նոր Զուղայի,

էջ 2, էջ 296:

4 Նույն տեղում:

5 Ա. Եղարյան, Խրանի Զհարմհալ գավառը, էջ 28:

XVIII դարի 20-ական թվականներին աֆունական արշավանքի ժամանակ հայկական բնակչության մի մասը Զհարմհալից տեղաշարժվեց Փերիայի գավառ։ Լ. Մինասյանը, որն ուսումնասիրել է հայ գյուղացիների տեղաբաշխումը Զհարմհալում, նշում է, որ Նըրանց տեղաշարժման մասին են վկայում դերեղմանաքարերի արձանագրությունները, որոնց խրոնոլոգիան սկսվում է 1720 թ.՝ Նույն թվականով ել ընդհատվում են գերեղմանաքարերի արձանագրությունները նախկին վայրերում¹:

Զհարմհալի, Փերիայի և Քերավանդի շրջանների հայ գյուղացիունը, բացի հարավային շրջանի սահմաններում տեղաշարժվելուց, փոխադրվել է նաև Հնդկաստան, Կովկաս ու Ռուսաստան։

XIX դարի վերջին և **XX** դարի սկզբին շրջանում ստեղծվեցին հայկական նոր գյուղեր։ 1882 թ. հիմնադրվեց Վերին Քոնարկը, ավելի ուշ, նրանից ոչ հեռու՝ ներքին Քոնարկը։ 1836 թ. բարձրացավ հողիմարադ գյուղը, 1900 թ.՝ Սինագանը։

1907 թ. վերաբնակեցվեց հայերի կողմից դեռևս 1622 թ. լքված Ախրուզաղ գյուղը։

Ինչպես վկայում են հիմնադրման ժամանակի ու տեղի վերաբերյալ տվյալները, Հ. Տեր-Հովհանյանցի հիշատակած գյուղացիներն են հիմնել նաև Մամուկա գյուղը։

Դարիս սկզբին Զհարմհալում կար ընդամենը 11 հայկական գյուղ։ Շրջանի բնակչության թիվը 1917 թ. 4272 է²։

XX դարի առաջին տասնամյակներին լհարմհալցի հարյուրավոր գյուղացիներ փոխադրվեցին Հնդկաստան։ Մոտ 2000 մարդ բնակություն հաստատեց իրանի հյուսիսում։

1946 թ. օգոստոսին Հայկական ՍՍՀ հայրենադարձիցին Վերին Քոնարկ ու Ներքին Քոնարկ, Մամուրան, Լիվասիան, Սինադան և Ախրուզաղ գյուղերի 1245 բնակիչներ։ Դրանից հետո շրջանում մնաց հայկական երեք գյուղ՝ Մամուրան, Հաշիարադն ու Սիրաքը։ 1943 թ. նրանցում բնակվում էր 836 հայ³։ Հետագա տարիներին Զհարմհալի բնակչությունն աստիճանաբար քշացավ։ 1960 թ. շրջանում հաշվում էր 272 հայ⁴։ Հիմա շրջանում 150—250 հայ կա։ Հարկ է ավելացնել, որ լրիվ հայկական բնակչությամբ միակ գյուղը այժմ շրջանում Մամուրան է, Հաշիարադն ու գավառի ամենահին

¹ «Ալիք», 1951, փետրվարի 7։

² Ա. Եղաբյան, իրանի Զհարմհալ գավառը, էջ 186։

³ «Ալիք», 1951, փետրվարի 7։

⁴ Ա. Եղաբյան, իրանի Զհարմհալ գավառը, էջ 187։

Հայկական գյուղը՝ Սիրաքը (Հիմնված է մոտավորապես 1610 թ.)
ունի խառը բնակչություն՝ հայեր ու պարսիկներ:

Տեղի բախտիարի խաների ֆեոդալական շահագործումից փրկելու համար հայերը լրում էին իրենց գյուղերը ու հիմնվուարադաներում և արդյունաբերական կենտրոններում։ Հնդկական հաղողութիւն հետ ունեցած բազմաթիվ կապերի շնորհիվ այդ շրջանի հայ բնակչության մի մասը, ինչպես նչպեց, փոխադրվելու Հնդկաստան։ Սակայն Հարմազալցիների մեծ մասը հաստատվեց իրանի նավթարդյունաբերական կենտրոններում՝ Մասշեդե-Սուլեյմանում, Աղա-Զարիում, Արագանում, Ահվազում և այլուր։

Փերի այսի շրջանը—Սկսած XVII դարից այդ շրջանի տերիառիայում գոյություն է ունեցել հայ գյուղական բնակչության օջախ։ Զհարմհալի համեմատությամբ այն կայուն է և ավելի քան երեք և կես դար հանդիսանում է երկրում հայ բնակչության կենտրոնացման հիմնական կետերից մեկը։

Լնջան և Ալինջան շրջանների հայ գյուղացիները Փերիայի շրջան ևն ևկել XVII դարի առաջին տասնամյակներին, XVII դարի 20-ական թվականներին, աֆղանների արշավանքների ժամանակ, հայ գյուղացիները տեղաշարժվեցին դեպի արևմուտք և բնակություն հաստատեցին այժմյան վայրերում։ Հարություն Տեր-Հովհանյանցի ավյաների համաձայն, XIX դարի կեսերին շրջանում կար 22 հայկական գյուղ¹։

1919 թ. մարդահամարի տվյալներով Փերիայի շրջանում կար 27 հայկական գյուղ, ընդամենը 12 130 բնակչությամբ²։ 1946 թ. այսուղի կար 24 հայկական գյուղ։ 1946 թ. օգոստոսին Սովետական Հայաստան հայրենադարձվեցին 8 գյուղերի բնակիչներ (Սիրաքի կամ Դեհ Արմանի, Ագիդան, Մաղրաբադ, Մուզան, Բշկերտ, Դաշան, Ագնավուլ և Հացիկալա), ընդամենը 2395 մարդ։

Հարեան Քիարվսնդի շրջանից այդ ժամանակ հայրենադարձվեցին երկու՝ Դովլաթարադ և Վերին Քրգեր գյուղերը։ Հայրենիք վերադարձան նաև Փերիայի շրջանի տարբեր գյուղերից առանձին ընտանիքներ։ Հայրենադարձությունից հետո շրջանում մնաց 12 718 հայ³։

1949 թ. շրջանում մնացել էր 16 հայկական գյուղ, Հետադյուս

1. Հարություն Տեր-Հովհանյանը, Պատմություն նոր Զուղայիք հ. 1, էջ 32։

2. «Պարոկահայ տարեցույց», 1927. էջ 60։

3. «Ալիբր», 1949, հունիսի 20 և 30։

շրջանում ավելացավ ևս մեկ հայկական գյուղ: Ներկայումս այնտեղ
կան հետևյալ գյուղերը:

1. Խոյգան	1450	մարդ	10. Սվարան	590	մարդ
2. Նամակերտ	1430	>	11. Մնկերտ	490	>
3. Բոլորան	1160	>	12. Խունկ	440	>
4. Սանգիրաբան	1150	>	13. Շահրուլաղ	330	>
5. Ղարդուն	950	>	14. Զիդան	230	>
6. Հեղարջրիր	835	>	15. Դրախտակ	210	>
7. Շուրիշքան	760	>	16. Ղալամելիք	153	>
8. Հագան	690	>	17. Դաշան	60	>
9. Միլակերտ	685	>			

Այդ շրջանների բնակչության ընդհանուր թիվը (բնական աճով) ներկայումս կազմում է 15 000 մարդ¹: Գրեթե բոլոր հայկական գյուղական բնակավայրերի համեմատությամբ Փերիայի շրջանում առավել շատ են մանր հողատերերը: Այդ պատճառով այն չի ենթարկվել այնպիսի ուժեղ դեգրադացիայի, ինչպես Գյափլայի, Թուրվառի, Չհարմհալի և (ավելի պակաս) այլ օչախները:

Ա բ ա դ ա ն — Իրանի նավթարդյունաբերության խոշորագույն կենտրոնն է: Հայերով սկսեց բնակեցվել «նավթային պատմության» արշալույսին՝ XX դարի սկզբին: Տեղի հայ բնակչությունը հատկապես ավելացավ 20-ական թվականներին: Ի հաշիվ Իրանի տարբեր շրջանների, ինչպես նաև Վան-Վասպուրականի, Խոյի, Սարմաստի փախստականների համար իրաքի նայութեալ վայրում անգիտացիների կառուցած գաղութի հայերի:

Քաղաքի հայ բնակչության թիվը հետագայում մեծացավ, սակայն նավթային ընկերության ձեռնարկություններում նավթարդյունաբերման ավտոմատացման հետևանքով վերջին տարիներս դադարեց հայերի հոսքը Աբագան: Այժմ քաղաքում կա 4,5—5000 հայ: Խորրամ շ ա հ ր (ն ա խ կ ի ն Մ ո հ ա մ ա ր ա շ) — Աբագանից հեռու է 14 կմ, Իրանի հարավի կարեռագույն նավահանգիստն է: Մինչև վերջին ժամանակներս Խորրամշահրի հայկական բնակչությունը Աբագանի հետ մեկտեղ վարչական մի ամբողջություն էր կազմում: Զնայած փոքրաթիվ լինելուն (ընդամենը 200 մարդ) 1960 թ. այն կազմեց առանձին համայնք²:

1 Հայկական գյուղերից բացի շրջանում կա 10 վրացական, 34 թրամական, 8 պարսկական, 30 լուրական և 27 խառը բնակչությամբ գյուղեր (տե՛ս «Ալիք», 1949, հունիսի 20):

2 «Ալիք», 1960, մայիսի 3:

Մասշենք - Սուլեյմանում հայերի թիվը գդակիորեն աճեց 1920 թ.

և հասաղա տարիներին: 1930 թ. այստեղ կար 500, 1955 թ.՝ 1500 հայ, Քաղաքի հայկական բնակչության մեծ մասը ծագումով Փերիա, Զհարմհալ շրջաններից են ու նոր Զուղալից¹:

Այժմ քաղաքում 2000 հայ կա:

Աղա-Զարիսի հարավի ավելի հարուստ նավթահանքերի կենտրոնը հանդիսացող այս քաղաքում հայերը բնակվում են 1936 թ., Քաղաքի հայ բնակչությունը սկսեց համալրվել 40-ական թվականների կեսերին, ի հաշիվ Խուզիստանի այլ շրջաններից ժամանածների:

Աղա-Զարիսի այժմ 1000 հայ է բնակվում:

Ա զ ա լ — Խուզիստանի նահանգի կենտրոնն է: Հայերն սկսել են այստեղ բնակվել XX դարի սկզբին: Հետագայում քաղաքի հայ բնակչությունը սկսեց ավելանալ, բայց ոչ դգալի շափով, այժմ այնտեղ ապրում է 800 հայ:

Շիրազ — Շիրազի հայերը հիմնականում այն 3000 հայերի քնացորդներն են, որոնց Շահ-Աբբասը որպես «Նվեր» 1605 թ. հանձնեց իր զորավարներից մեկին: XVII դարում այդ բնակչավայրը դդալիորեն աճեց: Սակայն աֆղանների կողմից Շիրազի գրավումից հետո (1725) տեղի հայերին վիճակվեց այն բախտը, ինչ որ նորջությաներին: Ներկայումս Ֆարս նահանգի կենտրոն Շիրազում կանգամենք 40 հայ ընտանիք:

* * *

Փոքր խմբերով հայ ընտանիքներ կան Բանդեր Մաշուրում (մոտ 65 ընտանիք), Նաֆթ Սեֆիդում, Լալիում, Նաֆթ Կելեռում և Խուզիստանի այլ վայրերում:

Երկար ժամանակ հայ գյուղական բնակչություն կար հսկահանի նահանգի Քերավանդ շրջանում²: 1919 թ. այստեղ կար երկու հայկական գյուղ, 690 բնակիչներով³: 1946 թ. այդ գյուղերի բնակչու-

1 «Արիք», 1955, հունվարի 31:

2 Ա. Երեմյան, Աղահանի Քերավանդ գավառը, նոր Զուղալ, 1919, էջ 130—136:

3 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 60:

թյան մեծ մասը, ինչպես նշվեց, փոխադրվեց Հայկական ՍՍՀ, իսկ
մնացածը մեկնեց Փերիա¹:

* * *

Որպեսզի ճիշտ պատկերացում ստեղծվի իրանահայ ամբողջ դա-
ղութի քնակության թվի մասին, պետք է նշել, որ մեր հետազոտած
ժամանակաշրջանում, ինչպես և նախկինում երկրի հայ քնակու-
թյունը շարունակ տեղաշարժվել է: Առաջին համաշխարհային պա-
տերազմի սկզբին իրանում կար 60 000 հայ²:

Պատերազմի սկզբին մոտ 35 000 հայ իրանի հյուսիսային
շրջաններից փախել է Կովկաս և Ռուսաստան: Նրանց մեծ մասը հե-
տադայում հետ վերադարձավ, մյուս մասը իրան վերադարձավ
1932—35 թթ.³:

1917 թ. Վան-Վասպուրականից իրան անցան մոտ 55 հազար
հայեր: Նրանցից 15 000 փոխադրվեցին իրաք, իրաք դնացած հայե-
րի այն մասը, որ սկզբում քնակություն հաստատեց Բաղդադի, Բա-
քուրեի շրջակայքում, ապա նայր-օլ-Օմարում (Բասրայի մոտ),
իրանի վրայով վերադարձավ Հայաստան, իսկ մնացած մասը մնաց
Արագանում:

Ենթադրում են, որ մինչև 1922 թ. իրան է ժամանել 35 000
հայ⁴: Հետևաբար այդ թվականին իրանում կար մոտավորապես
95 000 հայ:

Իրանցի հայերի թիվը այդ թվականից ի վեր մեծացել է քնակ-
չության քնական աճի հաշվին (եթե նկատի շառնենք այն մի քանի
հազար իրանահպատակ հայերին, որոնք ՍՍՀՄ-ից փոխադրվեցին
1936—38 թթ.): Սակայն հայերի թիվն իրանում մինչև 1944 թվակա-
նը շատ չաճեց, քանի որ ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում պարբե-
րաբար կազմակերպվում էր հայրենադարձություն Սովետական Հա-
յաստան:

1944 թ. իրանահայության թիվը անցնում էր 100 հազարից,
իրանա-հնդկական թեմի եկեղեցական խորհրդի տվյալներով,
1944 թ. մայիսին հարավային շրջանում (Հայշամին թեհրանը) քնակ-

1 «Ալիք», 1949, հունիսի 20 և 30:

2 Յ. Խաթանաս յան, Հայոց թիվը, Բոստոն, 1965:

3 Նույն տեղում:

4 Նույն տեղում.

վում էր 50 302 մարդ¹, ինչպես նշվեց վերը, այդ ժամանակ թեհրանում կար ավելի քան 25 000 հայ. Մինչև 20 000 հայ կար գաղութի հյուսիսային շրջանում, Հայերի այդ ընդհանուր թվին պետք է ավելացնել նաև 6—7 հազար կաթոլիկներին ու բողոքականներին։

Իրանահայերի հայրենադարձման կենտրոնական կոմիտեի տվյալների համաձայն 1946 թ. Սովետական Հայաստան մեկնեց 20 700 մարդ², Հետևաբար, բնակչության բնական աճի հետ մեկտեղ 1947 թ. գաղութում մնում էր 90 000 մարդ։

Քսան տարում գաղութի բնակչությունը (բնական աճի հետ մեկտեղ) կարող էր ավելանալ մոտավորապես 40—45 000-ով և 1966 թ. դրությամբ կազմել 130—135 հազար. Այդ հաշվումներով կենտրոնական շրջանում այժմ կա 88—90, հյուսիսայինում՝ 16, իսկ հարավայինում՝ 30 000 հայ։

Ինչպես և նախկինում, 1926 թ. սկսվեց նոր հայրենադարձություն իրանից՝ Հայկական ՍՍՀ. Անցած ժամանակաշրջանում իրենց նախնիների հայրենիքը վերադարձան մի քանի հազար իրանահայեր։ Որոշ տվյալներով 20-ական թվականներից հետո իրանից Հայկական ՍՍՀ է հայրենադարձվել 50 000 հայ³։

Գյուղական վայրերից ու դավառական քաղաքներից դեպի մեծ քաղաքներն ու արդյունաբերական քաղաքները տեղի հայերի տեղաշարժերի հետևանքով խիստ փոխվել է գաղութի քաղաքային ու գյուղական բնակչության հարաբերակցությունը։

Մինչև 1917 թ. ամբողջ երկրի մասշտաբով այդ հարաբերակցությունը հետևյալն էր. գյուղերում բնակվում էր ամբողջ հայկական բնակչության ավելի քան 75%-ը, իսկ քաղաքներում՝ մինչև 25%։

Այժմ գաղութի բնակչության հարաբերակցությունը գրեթե հակառակ պատկերն ունի. 130—135 հազար իրանահայերից 100 000-ը այժմ բնակվում է քաղաքներում։ Տոկոսային արտահայտությամբ համապատասխանաբար կազմում է 73 և 27%, Ուշագրավ է այն հանդիմանքը, որ դյուղական և քաղաքային բնակչության տոկոսային հարաբերակցությունը այժմ լի համընկնում նույն հարաբերակցությանը՝ ամբողջ երկրի մասշտաբով։ Այսպէս, իրանի գյուղական բնակչությունը (պաշտոնական տվյալներով) կազմում է 63%, քաղաքայինը՝ 37%։

1 ՀՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆ. 57, «Զեկուցում իրանա-Հնդկաստանի թեմի հայոց կրոնական խորհուրդի», Նոր-Զուղալ, 1944, մայիսի 22։

2 ՀՍՍՀ, ՀՊՊԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 17, էջ 87։

3 Ե. Խաբանասյան, Հայոց թիվը,

Հ. Հ. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԷԶԵՐ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Արարական արշավանքից հետո իրանի սասանյան կուլտուրան իր անկում ապրելով, տարիներ հետո միայն վերածնվեց՝ արարական կուլտուրայի հետ զուգակցված:

Պարսկական արվեստի տարրերը ճյուղերը (նկարչություն, գրականություն, թատրոն) զարգանում են մահմեդական կրոնի ուժեղ ազդեցության ներքո: Մի հանգամանք, որ սահմանափակում էր իրականության ճշմարտացի արտացոլումը արվեստի մեջ, թեև կրոնական շղարշի տակ ևս իրականությունը արտահայտվում էր այլաբանական բարդ միջոցներով:

VII դարից հետո պարսկական գրականության էջերում երևան է գալիս «թատրիյե»¹, «Շարի-խանի»² ժանրը: Այս ժանրի տակ պարսիկ հեղինակները զանազան տարրերակներով շարադրում էին Քարքարայում տեղի ունեցած կրոնական պատերազմների ընթացքում Մոհամմեդի և նրա հետևորդների սխրագործությունները, նըրանց ողբերգական վախճանը: «Թատրիաները» գրվում էին մեծ մասմբ թատերգության ձևով³:

Հետագայում XVI դարի ընթացքում, շիհղմի ուժեղ տարածման հետ կապված «թատրիաները» լայն տարածում գտան ամբողջ իրանում: Այդ պատեհ միջոցը օգտագործեցին ժամանակի իշխող շրջանները: Քաջալերելով թատրիաների «դերասաններին» հաճախակի

1 Թատրիյե—բառացի նշանակում է ողբ, ցալակցություն: Հասանի և Հոսեյնի տառապանքների և մահվան ողբում:

2 Շարի-խանի—դերասանություն:

3 Е. Э. Бертельс, Персидский театр, Л., 1924; Charles Villerme, Le théâtre persan au Le drame de Kerebla, Paris, 1950; Wilhelm Litten, Das Drama in Persie, Berlin, 1929.

«ներկայացումներ» կազմակերպելով՝ իրենց քաղաքական ու վարչական սկզբունքը սկսեցին թելադրել հպատակ ժողովրդին։

«Թաղաղիաների» ուսումնասիրությունը ցուց է տալիս, որ նըռանք լիովին հեռու չեն մնացել աշխարհիկ կյանքից ու պատմական իրադարձություններից, և շատ հաճախ համեմված են եղել հումորային նրբերանգներով։

Որպէս օրինակ կարելի է բերել «թաղաղիաներից» մեկի համառուստ բովանդակությունը։ Դա կոչվում է «Ամիր Թեյմուրը և Սիրիայի իշխանը»։

Պարսկաստանի թաղավոր Ամիր Թեյմուրը Ալի մարդաշեի արյան վրեմն առնելու նպատակով մեծ զորախմբով մտնում է Նորջաֆքագարք, Ալստեղ նա Ալիի գերեզմանի վրա երդվում է, որ մինչև Սիրիայի իշխանը բնակչությունից վրեժինդիր չլինի և Հալեպ քաղաքը ա-

1 Կրոնական թատերախաղերի ունինդիրները հրանում, բոլորաձեւ նսուում էին բեմի (գետնի ճակերեսից թիւ բարձրությամբ պատրաստված հարթակ, որը կոչվում էր «սաքու») շուրջը և շարքերից մեկը ազատ էին թողնում երթևեկության համար։ Հունաստանում ինչպէս զիտենք, հանդիսականները նսուում էին բեմի շուրջ պայտաձև շարքերով պատրաստված աստիճանների վրա, որը կոչվում էր «թատրոն»։ Իրանում ես «թաղաղիաները մեծ մասմբ ներկայացվում էին շափածո խոսրի ձեռվ, որի բնթացքում կարենոր գեր էր կատարում երաժշտությունը»։

2 Ուշագրավ է մի հանգամանք, որ տարիներ շարունակ Քարբավալի ողբերգությունը նկարագրող «թաղաղիաների» պատճառած ձանձրույթը հոգնեցրել էր անգամ մասնակցող դերակատարներին։

Հաճախ «ողբերգության» ամենալարված և ամենատրագիկ պահին դերակատարների երրեմն դիպուկ և իմաստավոր սրախոսությունը խզել է ներկաների խոր հաւաքանությունը, բեկանել է «թաղաղիայի» խորհրդավորությունը, առաջացնելով րուն ծիծաղ հանդիսականների մեջ։

Բնրենը մի օրինակ։

«Թատուիաներից» մեկում համադանցի մի դերասան հրաշալի կատարում էր Մոհամմեդ մարդարեին սպանող Շահմերից գերը, (Համադան քաղաքը Իրանում հայտնի է իր կաշվի արտադրությամբ։ Համադանցի կաշեգործները նույնիսկ էշի կաշի էին մշակում և այդ պատճառով էլ թեհրանցիները համագանցիներին ծաղրելու համար նրանց ուշը գերմողած մականունն էին առվի)։

Եվ ահա, ներկայացման այն պահին, երբ «Շեմրի» դերակատարը «Իմամին» սպանելու համար թուրք բարձրացրած արտասանում է շափածո այս խոսքերը։

— Ինչու իմ թուրք անզոր է այնքան։

Որ մի հարվածով չի կտրում թուրք…

Այս խոսքերի վրա «Իմամի» դերակատարը լհամբերելով իսկուն սրախոսում է. — ունամարդ, այնքան էշ ես քերթել, որ թուրք բթացել էս։

Այս սրամիտ ուղղիկան ընդհանուր քրքիշ է առաջացնում հանդիսականների մեջ, «թաղաղիան» խափանվում է սակայն «հանցավորը» ոչ մի պարսկանքի կամ պատժի չի ենթարկվում։

վերի չի հանգստանա: Նույն երգումը նա կրկնում է Հոսեյն մարդա-

րեի գերեղմանի վրա և ուղերձում է գեղի Սիրիա:

Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սիրիայի իշխանը՝ իր կյանքը փրկե-

լու համար, որոշում է աղջկան կնության տալ Ամիր-Թեյմուրին:

Վերջինս ոչ միայն մերժում է այդ նվիրատվությունը, այլև հրամա-

լում է պատռել աղջկա երեսի քողը, հանել նրա թանկագին հա-

գուստները, իսկ հորը գանահարելուց հետո բանտարկել: Բացի այդ

Ամիր-Թեյմուրը հրամայում է գանահարել նաև Հալեպի պալատա-

կան բոլոր նախարարներին:

Փաստերն ապացուցում են, որ «թագիաները» ունեցել են

իրենց հատուկ գործիչները: Նրանց ղեկավարել են հմուտ «մասնա-

գիտներ», որոնք զբաղվել են՝ գերասանների ընտրությամբ, նրանց

հագուստով, գրիմով և ներկայացման տեղում հարգարելով¹:

Ժամանակի ընթացքում «թագիաները» աստիճանաբար կորց-

նում են իրենց միստիկ նշանակությունը: Ժողովրդի հոգևոր կյանքի

պահանջները այլևս չեն բավարարվում կրօնական միապաղաղ և

արդեն ձանձրալի գարձած սողբերգություններով»: Նոր խոսքի պա-

հանց էր զգացվում: Եվ պատահական չէ, որ «Քերբելայի սղու տե-

սարաններին» գալիս են փոխարինելու անցյալի պտտմության ու

ներկայի հետ առնչվող աշխարհիկ թեմաները: Սղու արարողություն-

ները մղվում են հետին պլան (միայն ներկայացման վեցում եր-

բեմն ձեր համար ցուցադրվում է մի փոքրիկ պատկեր Քերբելայի

զեպքերից):

Նոր «թագիաները» նույնիսկ ստանում են հումորային երանդ:

Իրանում տարածված «թագիաներից» եղել են՝ «Ամիր թեյմու-

րը», «Դորրաթ-օլ-Մաղաֆը», «Հովսեփ մարգարեն և ղորեյշը

աղջկա ամուսնությունը» և այլն:

«Թագիաներ» կաղմակերպող և ղեկավարող վարպետներից

իրանում մեծ հոչակ է վայելել Միրզա Մոհամմեդ Թաղին: Նա ստա-

ցել էր սթագիյե-գարգան» («թագիաներ ղեկավարող») համբավը

և իր շուրջն էր հավաքել լավագույն գերակատարներին:

Այդ տարիներին հրանում որոշ տարածում էր զուել նաև տիկ-

նիկային թատրոնը իր կենցաղային բովանդակությամբ:

Տիկնիկային թատրոնը սկսած XII—XIII դարերից, Սելջուկ-

¹ غيدالله مستوفى ، تاريخ اجتماعي واداري دوره قاجاريه ، جلد ٢ ٨٤-

أول تهران ١٣٢١ ، ص ٢٨٩-٢٨٨

ների իշխանության օրոք, եղել է ժողովրդի սիրած ժամանցներից մեկը։ Այդ դարաշրջանում այն կոչվել է «լոռուբաթ» (տիկնիկ), իսկ ձեռնածուներին անվանել են «լոռուբաթ-բազ» («տիկնիկ պարեցնող»)։

XIII դարի հոչակավոր բանաստեղծ Օմար Խայամի քառյակներից մեկում հիշատակություն կա այդօրինակ թատրոնի գոյության մասին։ Բանաստեղծն այսպես է ներկայացնում մարդկային կյանքի անցողիկության գաղափարը։

Մենք տիկնիկներ ենք, կյանքը ձեռնածու,
Ճշմարտություն է սա և ոչ թե կատակ,
Խաղում ենք անվերջ գոյության բեմում
Ու մեկ-մեկ ընկնում անէության գիրկը։

XVI դարում, Ստիֆավիների տիրապետության ժամանակ «լոռուրաթ-բաղին» սկսեց կոչվել երկու անունով՝ «Խեմե-շաբբազի»¹ և «Փաճիկան քաշալ»։ Ժողովրդական այս պարզունակ թատրոնի համար արդեն գրվում էին երգիծական բնույթի հատուկ պիեսներ զանազան թևմատիկայով (լիրիկական, կենցաղային և այլն)։

Պարսկական թատրոնի զարգացման պատմության մեջ զգալի դեր են ունեցել պալատական ժաղդածուները։

Այստեղ կարենոր է նշել մի հանգամանք, պալատական ժաղդածուները շատ անդամ հենց թագավորի գաղտնի ցուցումով իրենց թատերախաղի ընթացքում ժաղդի առարկա էին դարձնում այս կամ այն պալատական նախարարի բնավորության կամ արարքի պախառակելի կողմերը, նաև էդգին շահի օրոք գրված հետեւյալ քառյակը վկայում է պալատական ժաղդածու՝ Քարիմ Շիրեյիի համարձակ ելույթների մասին։

Նասեր-էդգին շահի օրոք, հիմարը,
Բամբասում է միշտ ամեն գիտունի,
Այնպես է կորել խելքի նժարը,
Որ Քարիմը հեգնում է Ֆախրե Ռազիին²։

1 Խեմե-շաբ-բաղին ներկայացվում էր մեծ մասամբ զիշերը։ Տիկնիկները շարժման մեջ էին գրվում վերերի կապլած թելերի օգնությամբ։ Փակեան քաշալը ներկայացվում էր ցերեկով, վրանի տանիքի վրա հարմարեցված հարթակի վրա։ Վրանի մեջ մտած զերասանը մատների օգնությամբ խաղացնում էր տիկնիկներին։

2 Միշնազարյան հայտնի պարսիկ փիլիսոփա Մտածող։

Պալատական ծաղրածուներից հրանում մեծ համբավ է ստացել
Շահ-Աբբասի պալատական ծաղրածու Քալ-Անայաթը, Նասեր-էդ-
դին շահի օրոք՝ Քարիմ Շիրեյին, հսմայիլ Բազգազը, Շաղալ օլ-
Մուքը:

Պալատական ծաղրածուներից բացի հրանում կային նաև այլ
կարգի «զվարճացնող-դերասաններ» որոնց ժողովուրդը «լութի» էր
անվանում:

Սոցիալական ծագման պատճառով նրանց չեր թույլատրվում
պալատ մտնել (որքան էլ շնորհալի լինեին): «Լութիները» մնում
էին հասարակության մեջ և նրանց գնահատողը հենց ինքը ժողո-
վուրդն էր: Ներկայացման առիթները լինում էին հարսանյաց հան-
դեսները կամ այլ տոնակատարությունները: Հյուրերին զվարձաց-
նելու համար տանուտերը հրավիրում էր «լութիներին»: Այդ ներկա-
յացումները կոչվում էին «Թափիթե հոռողի» («ավագանի բեմ»),
որովհետև բեմը պատրաստվում էր տան մեջտեղում գտնվող ավա-
գանի վրա (հրանում համարյա բոլոր տների բակերի մեջտեղում
կար կլոր ավագան), որի շուրջը նստած հանդիսականները դիտում
էին ներկայացումը:

Պարսիկ հայտնի բանասեր պատմաբան Ռեզաղաղե Շաֆաղն
այդ մասին գրում է:

«...Երգիծական ներկայացումների մասսայականացումը կա-
տարվում էր «Լութիների» միջոցով: Իրանում պարսիկ լութիներին
կարելի է համեմատել Եվրոպայի ծաղրածուների հետ: Որպես հրա-
նի հասարակական ու սոցիալական ախտերը մերկացնող հմուտ կա-
տարողներ, այդ մարդիկ իրոք որ կատարյալ դերասաններ էին»:
«Լութիների» մեջ մեծ համբավ ունեին Հոսեյն Դուղին, Շելիս-
շեյփուրը, Շելիս-քառը, Հասան-գորբեն և ուրիշներ: Նրանց հորի-
նած և ներկայացրած վոդկիները, ինչպես «Փահլւան» քաշական²,

دکتر رضا زاده شفق «دیاه معاصر ایران» نشریه امیر خارجه¹
خاورمیانه

جلد چهارم شماره اول، ص ۱۰۲ • دکتر خلیل نفیی • صد و پنجاه³
مقاله «تهران»، ۱۳۴۰، ص ۱۹۹

Դոկտոր Իլահի Սաղաթին իր «150 հողված» աշխատության մեջ որում
է: «Փահլւան քաշալը վոդկին նման ներկայացումների հանդիպում ենք նաև թուր-
քիայում «Ղարա գյող», իսկ եվրոպական երկրներում «Polichinelle» անվան տակ:
Այդպիսի թատերախաղերում գլխավոր և պատասխանատու գերը կատարում էր

«Փա՛լեան փանքես» («Թամբակե փա՞լեան»), «Արուսե հալու».
«Տիմար հարսը», «Խալե Ծոռւ-Ծոռւ» («Ծոռւ-Ծոռւ մորաքույրը»),
«Թարիբե քաշի» («Քաշանցի բժիշկը») և այլն, մինչև օրս էլ չեն
կորցրել իրենց թարմությունը։ Նրանց մեջ բացահայտվում էին
կյանքի դառնությունները, քննադատվում էին հասարակության մեջ
արմատավորված բարոյական ախտերը, որոնք կատակի ու ծիծաղի
բաղցը բուկով հրամցվում էին ժողովրդին։

XIX դարի սկզբից եվրոպական կուլտուրան աստիճանաբար
մուաք է գործում իրան։

Ցաթալի շահի որդի, թագաժառանգ Արքաս Միրզայի նախա-
ձեռնությամբ Եվրոպա ուղարկված պարսկի ուսանողների վերադար-
ձից հետո, որոշակի փոփոխություններ տեղի ունեցան Իրանի պե-
տական հիմնարկներում։ Հատկապես զգալի բարեփոխումներ
մտցվեցին լուսավորության և կրթության բնագավառներում։ Զարկ
տրվեց տպագրական գործին, որի հետևանքով ժողովուրդը հնարա-
վորություն ստացալ ծանոթանալու և ազգային, և եվրոպական
դրակոնության, լեզվի և մշակույթի հետ։

Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Իրանի քաղաքական ու տղն-
ական կյանքում տեղի էին ոմենում զգալի տեղաշարժեր։ Ֆեո-
դալական կարգերին գալիս էին գոխարինելու դասակարգային նոր
հարաբերություններ։ Հասարակական միտքը հարստանում էր հա-
մամատորար ավելի առաջարկմ զաղափարներով, և պարսկական
նորաստեղծ մամուլն ու դրականությունը հետզհետե զարգանալով,
առաջառար դիրքեր էին գրավում։

Այդ ժամանակաշրջանում աշխուժացում է ապրում նաև պարս-
կական թատրոնը¹։ Դա շրջադարձային մի էտապ էր, երբ պալատա-
կան ծաղրածուների զվարճալի ելույթներին, շրջիկ «լութիների» կեն-
դացային բարքերը ծաղրող կոմիկական փոքրիկ թատերախաղերին։

¹ Խափիշիկր «Սիա հայտ» նա պետք է խոսեր և անվրեա տաներ դժվարին դերը։
Կարելի է ասել, որ մրցության դեպքում պարսիկ գերակատարները կարող էին շատ
րանով զերաղանցել Եվրոպայի կոմիկ գերասաններին։

ملك الشعراً بهار سبک شناسی، جلد سوم، تهران ۱۳۲۹، ص ۳۴۵
نخستین کنگره تویسندگان ایران، تهران ۱۹۶۷، ص ۱۲۸، عباس اقبال
تاریخ تمدن ادوبیا وایران، تهران سال ۱۳۲۳، ص ۵۹، علی نصیریان
نظري بهترمایش در ایران، مجله نمایش شماره ۹ تهران ۱۳۲۶، ص ۱۶

գոյխարինելու եկան սոցիալական լուրջ հարցեր շոշափող պիեսներ,
և որ կարևորն է, դուրս գալով իր նեղ սահմաններից թատրոնը աս-
տիճանաբար դարձավ պարսիկ ժողովրդի հոգեսոր կյանքի պահանջ-
ները բավարարող բնադրավառներից մեկը:

Այս ժամանակաշրջանում հանդես են գալիս օտար լեզուներից
թարգմանված պիեսներ: Մեծ ժողովրդականություն են վայելում
ադրբեջանական հայտնի լուսավորիչ-դեմոկրատ Սիրզա Ֆաթալի
Ախումդովի, աշխարհահոչակ կատակերգու Մոլիերի ստեղծագործու-
թյունները: Հետաքրքրական է նշել, որ պարսիկ թարգմանիչները
օտարազգի կատակերգությունները պարսկերենի վերածելիս աշխա-
տում էին նրանց տալ ազգային կոլորիտ: Փոխում էին գործող ան-
ձանց անունները, շատ անգամ դեպքերը համապատասխանեցնում
պարսկական իրականությանը, հնարավորության դեպքում դրանք
համեմում էին իրենց ժողովրդի ասուլիթներով ու առակներով,
պարզեցնում լեզուն և այդպիսով մատչելի դարձնում հանդիսական-
ներին¹:

Եվրոպական լեզուներից կատարված թարգմանությունները գոր-
ծոն ազդեցություն ունեցան պարսկական ազգային դրամատուրգիա-
յի ձեր և բովանդակության վերափոխման հետ կապված հարցերի
վրա: Պարսկերեն լեզվով առաջին ազգային պիեսների ստեղծման
նախաձեռնությունը պատկանում է իրանի հայտնի քաղաքական
գործիչ, գեմոկրատ-լուսավորիչ, ծագումով հայ Միրզա-Մելքոն խա-
նին (1833—1909), որը եղել է Նասեր Էդդին շահի հատուկ թարգ-
մանիչը և մեծ ծառայություն է մատուցել իրանի քաղաքական, տրն-
տեսական ու կուլտուրական կյանքի զարգացման գործին: Ժամա-
նակի համար սոցիալական հույժ կարևոր նշանակություն ունեցող,
ազգային ոգով գրած նրա երեք կոմեդիաները: «Արարատանի նա-
հանգապետ Աշրաֆ-խանի արկածները Թեհրանում», «Զաման խան
թորուզերդցու կառավարման մեթոդը և նրա արկածները», «Շահ-Ղո-
լի Միրզայի ճանապարհորդությունը Քարբալա և Քերմանշահանի
նահանգապետ՝ Շահ-Մորադ Միրզայի մոտ մի քանի օր իշկանելու
հետ կապված արկածները» հանդիսացան պարսկական թատերա-
գորության հիմնաքարերը: Մելքոն խանը ունեցել է բազմաթիվ հե-
տևողներ²: Նոր պիեսների երեսն գալը իր հետ բերեց թատրոնի

1 Е. Э. Бертельс, Персидский театр, Л., 1924, стр. 72.

2 Տե՛ս Հ. Մ. Ե գ ա ն լ ա ն, Հասարակական-քաղաքական հոսանքները Իրա-
նում, Երևան, 1966, էջ 150—193:

Համար անհրաժեշտ հարմարանքներ, մասնագետ դերասաններ և համապատասխան շենք ունենալու մտահոգությունը¹:

Հետզհետե մի շարք արվեստագետների նախաձեռնությամբ ստեղծվում են թատերասերների փոքրիկ խմբեր, որոնցից առաջինը պետք է համարել «Ֆարհանգ» ընկերությունը², Այնուհետև Միրզա Հաշեմ Բեհնամի, Ռեղա Ահիի, Էնայաթօլլա Շեյրանիի և մի քանի այլ թատերասերների համագործակցությամբ կազմակերպվում է «Թիեաթրի մելլիս» («Աղջային թատրոնը»), որտեղ բացի արևմտաեվրոպական դրամատուրգների թարգմանած պիեսներից բեմադրվում էին նաև պարսիկ թատերագետներ Մոհամադ-օլ-Դուռլիի և Զամշիդ պատմական և Արոլհասան Ֆորուշիի «Երդուզ վա Նահիդ» («Երդուզ և Նահիդ») չափածո պիեսները, Վերջինս մեծ հաջողություն էր վայելում իրանում և մասնագետների վկայությամբ զարգացման նորույնի հարթեց պարսիկ դերասան արվեստագետների համար³:

ՄՊՀՀԱՂՋ-ՕԴ-ԳՈՌՎԵԲԻ մահեց հետո «ԹԵՍԹՐԵ մԵԼԻԽՆ նյութական ծանր պալմանների հետևանքով անգործության է մատնիւմ»:

1905—1906 թվականին Եվրոպայում ուսումնառությունը ավարտելուց հետո է Իրան է վերադառնում Հայտնի թատերագիտ-դերասան Սևիդ-Ալի Նասրը⁴. Մեծ ջանքերից հետո նրան հաջողվում է լուսավորության նախարարությունից իրավունք ստանալ «Քոմենդիյե Իրան» («Իրանի կոմենդիա») թատրոնը հիմնելու համար։ Նախորդ

استاد داود نعيمى جديد دراون، مجده تمايش، تهران شماره ۱ سال ۱۹۵۹
دشاخانه نجفیان، نورانى، نوران شماره ۱ سال ۱۹۵۹

² TRY TO GET THE CHILDREN TO TALK WITH YOU AND LET THEM KNOW HOW THEY FEEL.

رسید یاسمنی، ادبیات معاصر تهران ۱۳۹۷، ص ۲۷۵

سی سه روز تاریخ در گردیدگان و عده‌ای از مستعارین ایران و عرب تهران

Թատերական կազմակերպությունների համեմատ «Քոմեդիյի իրանը» ավելի կազմակերպված և ավելի մասնագիտացված խոմք էր։ Նա կարողանում էր ամիսը երկու անգամ ներկայացումներ տալ թեհրանի ռդրանգ հոթել հյուրանոցի դահլիճում։

Սեփական կողմից ներկայացված կոմեդիաները ժամանակի ընթացքում իրենց բարերար ազդեցությունն ունեցան պարսիկ հասարակության էսթետիկական զարգացման, նրա գեղարվեստական ճաշակի բարձրացման համար։

«Քոմեդիյի իրան» թատերախմբի և նրա ղեկավար՝ Սեփական կողմից բրտնաշան աշխատանքի շնորհիվ, առաջին անգամ պարսիկ իրականության մեջ կինը ոտք դրեց պարսկական թատրոնի բեմահարթակի վրա։ Դա մի խոշոր նվաճում էր իրանի հասարակական կյանքում, որովհետեւ, ինչպես հայտնի է, ֆեղալ-կալվածատիրական դասակարգի գաղափարախոսության և մուսուլմանական կրոնի դոգմաների համաձայն իրանցի կինը զուրկ էր քաղաքացիական իրավունքներից։ Ճիշտ է, պարսկական թատրոնի բեմահարթակ բարձրացած առաջին կին գերակատարները հայուհիներ էին, սակայն էականն այն է, որ այդ երևույթն իր անմիջական վերափոխի ազդեցությունն ունեցավ պարսկական զուրկ աշխարհայացքի վրա և առաջնորդեց նրան։ մասնակցելու իր երկրի հասարակական կյանքին¹։

¹ Հասարակական կյանքից կտրված, իրավագործ պարսիկ կինը, դարեր շարունակ կորցրել է նաև իր ընդունակությունները։ Սոցիալական պայմանները ոչնչացրել են նրա ունակություններն ու շրջապատին օդտակար լինելու ձգտումները։

Այդ ընդունակությունները նա դրսենորել է հարեմի կամ առանձնասենյակների շորով պատերի մեջ, տղամարդկանց աշքից հեռու և դժգոհությունն ու բրդոքը նա արտահայտել է թագուն, հարեմի սենյակներից որևէ մեկում՝ կանանց հավաքությունների ժամանակ։

Այդ հավաքությունների ժամանակ, որ գոյություն ունեին սրանց գեռ 30 տարի առաջ, կանայք գաղտնի հավաքվում էին մի որևէ սենյակում, և ծիծաղաշարժ ժամանելու էին ներկայացնում։ Այդ «խաղերում» շոշափվում էին կենցաղային մասեր մոնր դեպքեր (ազատ սիրո, անհամապատասխան ամուսնության և այլն)։

Կառերն այն է, որ նրանց մեջ կային տղամարդու դերը կատարող շնորհալի կանայք, որոնք իրենց տիպիկ շարժուձերով ու ձայնի ընդորինակությամբ ոչնչով չեին տարրերվում տղամարդուց։

Այդ խաղերից պարսկական թատրոնի պատմության մեջ հիշատակվում են «Մաղավաճառ մորաքույրը», «Պուտուկը գլխին մորաքույրը», «Շեյխի կինը», «Կանաչալաճառ քեռին», «Ցորենի ծաղիկ», «Մոռլուգի», «Օմարի սպանությունը»։

86' چیام ڏوڊن پشماره ۷ مسِدداد سال ۱۳۴۴، ص ۶۰ علی بلو کبashi، مجله خایشهای شادی اور زانه تهران

Հայ դերասան-դերասանուհիների ծառայությունը պարսկական բևմին հատկապես աշքի է ընկնում առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանում, երր Սովետական Միությունից և կովկասյան երկրներից իրան են զալիս հայ թատերական խմբեր: Իրենց դերասանական հմտությամբ և տեխնիկական վարպետությամբ հայ արվեստագետները նոր ուղղու վրա են դնում պարսկական բեմական արվեստը¹:

Թե՛հրանի, Թավրիզի թատրոններում հայ դերասանները ներկայացնում են «Արշին Մալալան», «Մաշհադի Էրադ», «Ասլի Թառմ», «Աշրդ Ղարիբ» և այլ պիեսներ, որոնք հետագայում թարգմանվում են պարսկերենի:

Հիշյալ ժամանակաշրջանի պարսկական թատրոնի պատմության մեջ որոշակի ավանդ ունեն հայ նշանավոր դերասանուհիներ՝ Սիրանուչշը, Փարի Ազարարովը, տիկին Կոստանլանը, Լորետան և ուրիշներ: Դերասանների մեջ մեծ հողակ են ստացել Արսենյանը, Մանվելյանը, Մարությանը, Արելյանը, Ռոկանյանը, Ավետյանը. Արմենյանը, Հայկ Գարագարը, Խնչպես թատերագետ Ալի Նասիրյանն է գրում «...ինչ խոսր, որ Զիշյալ դերասաններն ու գերասանուհիները դժվարանում էին պարսկերեն արտահայտվել: Նրանց համար խորթ էր այդ լեզվի հնչունական և արտաքերման առանձնահատկությունները, սակայն էականն այն էր, որ իրենց դերասանական վարպետությամբ և թատերական արվեստի բարձր մակարդակով նրանք մի ամբողջ սերունդ դաստիարակեցին պարսկական բեմի համար²:

1925—1941 թթ. համընկնում են ոեղաշահյան բռնապետական իշխանության ժամանակաշրջանի հետ, պատմական մի էտապ. որի ընթացքում զգալի անկում է ապրում պարսկական արվեստի ու դրականության առաջադեմ թերը: Դրա լավագույն պացցույցն այն է, որ այդ ժամանակամիջոցում գոյություն ունեցող և նոր կազմակերպվող թատերական խմբերը մեկը մյուսի ետևից քայլայվում ու լուծարքի են ենթարկվում:

Այսպիսս, 1924 թվականին ցրվում է «Քոմեղիյե իրան» խումբը: 1925—1926 թվականին թատերագետ-դերասան Զահիր օդ-Դինի նախաձեռնությամբ կազմակերպվում է «Քոմեղիյե Ախավան»

غ. فکری تاریخچه سوسن پنجم ساله دار ایران، سالنامه پارس قهستان¹
۱۴۷-۱۵۵، ص ۱۳۳۰

علی ذصیریان-نظری بهمنر گمایش در ایران، مجله گمایش شاهزاد²
سال ۱۳۳۶، ص ۱۶

խումբը։ Հաղիվ իր գոյության տարին բոլորած՝ նա ևս լուժարքի է ենթարկվում նյութական շափառանց անապահով վիճակում։ Նույն բախտին է արժանանում 1928—1929 թթ. Արտաշես Նազարյանի կողմից հիմնված «Միրուս» կոչվող թատերախումբը։

1933 թվականի նոյեմբերին իրանի «Շիր-օ-հորշիդ» բարեգործական ընկերության հրավերով թեհրան է ժամանում հոչակավոր դերասան Վահրամ Փափազյանը։ Հրավերի հիմնական նպատակն էր մեծանուն դերասանի աշակեցությամբ կազմակերպել աղքային թատրոն ինչպես դրում է Վ. Փափազյանը «Հանձնաժողովը մշակել էր այսպիսի ծրագիր Շեքսպիրի «Համլետը», «Օթելոն», Մոլիերի «Տարտյուֆը» և «Դուն-Ժուանը», Շիլլերի «Ավաղակները» ու Լերմոնտովի «Դիմակահանդեսը»։ Այս պիեսները մոտիկ ապադայում պիտի թարգմանվեին պարսկերենի և բեմադրվեին։ Այսպիսի ընտրությունը ոչ միայն բխում էր դասական դրամատորգիան տարածելու նպատակից, այլև պարսկական աղքային դրամատորգիայի բացակայությունիցը¹։

Պարսկական թատրոնի պատմության մեջ հատկապես անշնչելի մնաց 1934 թվականին Վ. Փափազյանի ղեկավարությամբ կազմակերպած «Օթելո» ողբերգության պարսկերեն բեմադրության տպալորությունը, որը պայծառ օրինակ հանդիսացավ պարսիկ դերասանների համար։

Սակայն պետք է նշել, որ ինչպես նախկինում, այդ տարիներին ևս քաղաքական պայմանները այս կամ այն կերպ խոշընդուռում էին թատերական արվեստի զարգացումը իրանում։ Մինչև 1935 թվականները պարսկական թատրոնի պատմության երկնակամարում ասուպների պես փայլատակում ու մարում են զանազան սիրողների շանքերով կազմակերպված բեմադրություններ։

Բնմակետական ուժիմը իրանում կազմալուժում էր այն ամենը, ինչ կարող էր գաղափարապես դինել ժողովրդին։ Այնպես որ մինչև 1939—1940 թթ. մայրամուտ են ապրում նաև իրանի դեմոկրատական գրականությունն ու արվեստը։ Թեհրանում և այլ խոշոր քաղաքներում եղած թատերական խմբերը մատնվում են կատարալ անդորժության։

¹ В. И а п а з я п., По театрам мира, М., 1937, стр. 328. Վ. Փափազյանի ներկայացումներում կանանց գլխավոր դերերը կատարում էին տիկին կորետան (աղքությամբ հայ) և իմանում նուրին։

Ճիշտ է այդ ժամանակամիջոցում թատերական բեմահարթակ-ները մնում են թափուր, սակայն մի շաբք արձակագիրներ գրում են պատմական, սոցիալ-քաղաքական ու կենցաղային բովանդակությամբ պիեսներ։ Այդ գործերը լույս աշխարհ ևն գալիս ու բեմականացվում են ռեղաշահյան իշխանության անկումից հետո 40-ական թվականներին և մեծ ընդունելություն են գտնում հասարակության լայն խավերի կողմից։

Պատմական թեմայով գրված ստեղծագործություններից հիշենք Ռաճմ-ղադե Սաֆավիի «Նադեր-շահ-Աֆշարը», Սահեր Նաֆիսիի «Ախարին յագգարե Նադեր շահ» («Նադեր շահի վերջին հիշատակը»), Սեհեր Արդուլա-հալիսիի «Դասթանե Խունին յա Դասթանե Թարմաքան» («Արյունոտ պատմություն կամ Թարմաքիների մասին»), Սաղեղ Հեղայաթի «Մաղյար», «Փարվին, դոխթարե Սասան» («Սասանի դուստր Փարվինը») և այլն, Սոցիալ-քաղաքական բովանդակություն կրող պիեսներից հայտնի են Հասան Մողագուի «Ձագար-խան աղ ֆարանգ ամադե» («Ձագար խանը Եվրոպայից և եկել», Ձարիհօլա Թեհրուղի «Ձիշաք Ալիշահ», Միր-ղագե Էշղիի «Խասթախիզ» («Հարություն»), «Սալաթինե Իրան» («Իրանի թագավորներ», «Թալեհ գեղա» («Աղքատ երեխան»), դոկտոր Ալի Աքրար Սիասիի «Էշղ օ վաթան» («Սեր և հայրեինք») պիեսները։ Ստեղծագործությունների մեծ մասը պատկանում են Իրանի պատմական փառավոր անցյալի էջերին, որոնց մեջ արծարժվում են պարսիկ ժողովրդի անձնազո՞ր հայրենասիրությունը, նրանց ազատ ապրելու մարտական ոգին, ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ անհաշտ պայքարի տրամադրությունները։ Ենելով այս սկզբունքից, հասկանալի է դառնում թե ինչ նպատակ էին հետապնդում պարսիկ առաջադեմ մտածողները ռեղաշահյան բռնապետության օրոք, երբ դիմում էին պատմական թեմաներին։

1939 թ. ռեժիսյոր-գերասան Սեհեր Ալի նասրի տնօրինությամբ Թեհրանում հիմնվում է թատերական դպրոց («Հոնարեսթան հոնարփիշեգի»), որտեղ հիմնականում ուսուցանում էին թատերական արվեստ։

Առաջին շրջանավարտները տալուց հետո, Սեհեր Ալի նասրի և Ահմադ Դեհղանի նախաձեռնությամբ մայրաքաղաքում հիմնվում է «Թեհրան» թատրոնը։ Այս թատրոնը ոմեցել է համեմատաբար երկարատև կյանք։ Դա պայմանավորված էր 40-ական թվականներին Իրանում տեղի ունեցող դեմոկրատական շարժումների հետ, երբ ժողովրդի ցասումը եկավ ոչնչացնելու այն ամենը, ինչ արգելա-

կում էր խոսքի, մամուլի, գրականության ու մշակույթի առաջընթացը:

Թեհրանի բեմերում ներկայացվեցին ժամանակի սոցիալ-քաղաքական ու կենցաղային հրատապ խնդիրների հետ կապվող այնպիսի արժեքավոր կատակերգություններ ինչպիսիք են՝ Մ. Հեղազիի «Մահմուդ-աղարո վարի քոնիդ» («Մահմուդ աղային դեպուտատ դարձրեք»), Է. Շեյբանիի «Բինավա մոսթախումեն էդարե» («Հիմնարկի խեղճ ծառայող»), Հ. Խեյրիսահի «Եղիշեվազն դադիմ վա շադիդ» («Հին և նոր ամուսնություն»), Ա. Դարրարեգիի «Բալայե զոմար» («Ղումարի շարիքը»), Ս. Չուրաքի «Թուսիկ լասթիքի» («Ուտինե գնդակ») և Ա. Նուշինի «Խորուսե սահար» («Արշալուսի աքաղը») և այլ պիեսներ:

Ուշագրավ է մի հանգամանք. 40-ական թիվականների դեմոկրատական շարժումների գաղափարական նպատակասլացությունը այնքան ուժգին էր, որ շրավարարվելով հրատապ թեմաներով, պիեսների ցուցադրումներով, թատրոնի դեկավարությունը ներկայացման ընդմիջումներին վարագույրի առջև (փիշ-փարունակությունը) հանդիսատեսներին զբաղեցնելու անվան տակ կազմակերպում էր դերասանների անհատական երգիծական ելույթները (երգ, արտասանություն), որոնց մեջ ծաղր ու ծանակի էին ենթարկվում հասարակության մեջ բռն դրած պորտարույժները: Դրանց մեջ քննադատական սուր խոսք էր ասվում և կառավարության կողմից Թեհրան հրավիրված անդու-ամերիկյան խորհրդականների հասցեին,

Այդ երգերից մեկի քառյակը հետևյալն էր.

Ես իրանի Խորհրդականն են
Ոչ մի բան անել չգիտեմ,
Միայն ամսվա գլխին
Փող ստանալ գիտեմ...

40-ական թվականների դեմոկրատական կարգերի ստեղծման հետ մեկտեղ զարգացման նոր փուլ է ապրում պարսկական թատրոնը (թեև կառավարության կողմից ոչ մի նպաստ կամ բարոյական հովանավորություն չի գտնում): Նրա զարգացման գործում հատկապես մեծ է առաջավոր մտավորական, տաղանդավոր դերասան-դրող Արդուլ Հոսեյն Նուշինի ծառայությունը: Այդ ժամանակ նա հիմնեց «Ֆալհանգ» թատրոնը: Այստեղ ազգային շնչով գրված դրամաներից ու կատակերգություններից բացի լայնորեն բեմադրվեցին նաև ելուսպացի, ոռու և հայ դրամատուրգների ստեղծագործություն-

ները, ինչպես թեն ջոնսոնի «Վոլփիոն», Շեքսպիրի «Վենետիկի վաճառականը», Մարտել Պանյոլի «Թոփաղը», Բրիստելի «Քննիչը», Մետերլինկի «Կապույտ թոշումը», Շիրվանզադեի «Պատվի համարը», «Նամուսը», «Չար ոգին», Մարշակի «12 ամիսներ» և Զեխովի պիեսների մեծ մասը:

Հենց այդ տարիներին դերասաններ նուշինի, Խելյանահի, Հալաթիի, Խաչիի և Ալմասիի շանքերով իրանի թատրոնի պատմության մեջ առաջին անդամ կազմակերպվում է «Դերասանների միություն»: Միության ժրագան գործունեության շնորհիվ «Ֆարհանդ» թատրոնը մեծ ժողովրդականություն է վայելում պարսիկ հասարակայնության մեջ: Թատերական կուլտուրան իր զարդացման վերելքն է ապրում և կարելի է ասել սկսած 40-ական թվականներից մինչև Հ9-ական թվականների սկիզբը թատրոնը ինչպես և պարսկական առաջադեմ գեղարվեստական արձակագրությունը, դառնում է ժողովրդի գեմուրատական մաքի զարդացման կենդանի արտահայտիչը: Իրանում սկսում են հրատարակվել թատրոնին և դերասանական արվեստին վերաբերող տեսական աշխատություններ և մասնագիտական ամսագրեր: Դրանցից էին նուշինի «Հոնարե թէաթր» («Թատրոնի արվեստը»), Խելյանահի «Թեքնիք թեաթր» («Թատրոնի տեխնիկան») աշխատությունները, Ռեղա խան Թաբաթաբայի խմբագրությամբ «Թեաթր» («Թատրոն»), Աթա-Օլլա Զահեղիի և Մեհդի Ամինիի խմբագրությամբ «Մաշալլե թեաթր» և քիչ ավելի ուշ՝ 1947 թվականից Աբովլալի Քամալիյի խմբագրությամբ հրատարակվող «Թուսթանե հոնար յա մագրեսյեն նամայեց» («Արվեստի բուրաստան կամ թատերական դպրոց») ամսագրերը:

Թատերական արվեստին վերաբերող հոդվածներով պարսկական մամուլում հանդս են գալիս գրող-քննադատներ Հասան Մողաղդամը, Ռաշիդ Մասամին, Սակո Նաֆիսին, գոկտոր Ռեզա-զագե Շաֆազը, գոկտոր Փարվիզ Խանլարին, Ղուլամալի Ֆերդին, Շահեն Պետրոսյանը, իրազ Աֆշարը և ուրիշներ:

50-ական թվականներին իրանում սկսված ուսակցիոն ուժերի հալածող ալիքը գալիս է սրբելու այն, ինչ առաջադիմական ու ժողովրդական էր: Դեներալ Ջահեղիի զինվորական դիկտատուրան անխնա ձնշում է գործադրում գեմուրատական մամուլի, դրականության և արվեստի վրա: Թատրոնը ևս կորցնում է իր բեմագրությունների ազատ ընտրությունը: Կառավարության ուժեղ հսկողությունը արգելում է քաղաքական կամ սոցիալական առումով սուր կոնֆլիկտային ստեղծագործությունների բեմագրությունը:

Այժմ թեհրանում գործում են շուրջ յոթ մասնավոր փոքրիկ թատրոններ— «Մեհրթաշ», «Թեհրան», «Դեհղան», «Փարս», «Ֆեռգուս», «Նոու», «Գիթի», «Շահրդադ» անուններով։ Ներկայիս հրանի քաղաքական դրությունն այնպիսին է, որ թատրոնի զարգացման, առավել ես բարեկարգման համար առայժմ օբյեկտիվ ոչ մի պայման չկա։ Այս հանգամանքը տարիներ շարունակ անբարերար ազգեցություն է թողել նաև գերասանների հոգեվիճակի ու բարոյական կրանքի վրա։ Բոլորովին զարմանալի չէ, որ թատերական խմբավորումները, որոնք հրանում հաճախ ենթակա են եղել հալածանքի, եղել են տնտեսական անմիտիթար պայմանների մեջ, ունեցել են կարճատև ու անփառունակ կյանք։ Իսկ նման դեպքերում չէր բաշտվում նաև դերասանների կյանքի ողբերգական վախճանը¹։

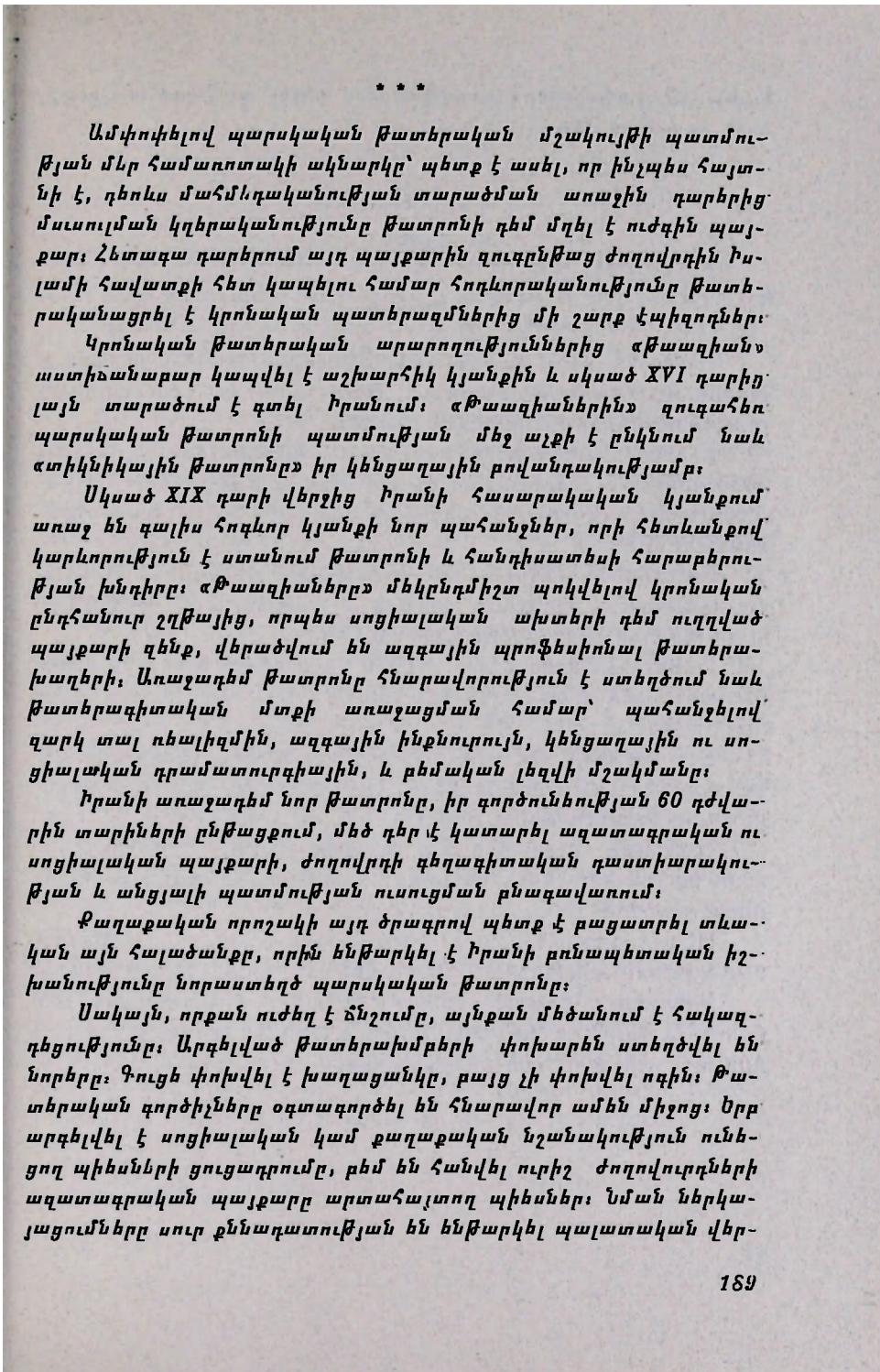
Այսօր էլ հայրենասեր ու առաջադեմ արվեստագետներին խորապես մտահոգում է իրենց թատրոնի զարգացման անորոշ հեռանկարը։ Թեմահարթակներից կատակերգություն անվան տակ ժողովրդին հրամցվող զանազան ժամանցային միմոսություններն ու գոեհիկ արտահայտությունները պարզապես բացասաբար են ազդում հանդիսատեսի բարոյական դաստիարակության, մտքի ու ճաշակի զարգացման վրա։ Այս իրականությունն է, որ լրջորեն անհանգստություն է պատճառում հայտնի դերասան-ռեժիսոր Դարմսիրին։ Նա գրում է.

«—Հիմա մարդիկ խտղտանքի են սովորել։ Ներկայումս ոչ մի խորիմաստ երգիծանք նրանց մեջ ծիծաղ չի առաջացնում...»։

Այս կապակցությամբ բնորոշ է նաև արվեստագետ Հասան Շիրվանիի քննադատական հոդվածը «Նամայեց» («Թատրոն»)՝ ամսագրում, որտեղ նա անդրադառնալով թատերական արվեստի հանրօգուտ նշանակության հարցին գրում է.

«...Մարդկանց պետք է դաստիարակել, նրանց պետք է սովորեցնել ըմբռնելու ճշմարիտ արվեստը։ Մաղրածուներին ու արվեստը գոեհկացնողներին պետք է ճանաշի ժողովուրդը և խուսափի նրանց ներկայացումները դիտելուց։ Մեր կուլտուրայի բնագավառում թատրոնը համեմատաբար ետ է մնում։ Մինչեն թատրոնը մեր ժողովրդի մտավոր ու հոգեոր կյանքի զարգացման ու դաստիարակության խնդրում ամենաէական ու ազդեցիկ գործուներից մեկն է»²։

حلال میزبان-چهره‌های آشنا ، جلد اول تهران ۱۳۳۷ ، ص ۲۴۶^۱
مجله نمایشن ، شماره ۲ ، تیرماه ۱۳۳۵ ، ص ۲^۲

Ամփոփելով պարսկական թատերական մշակույթի պատմության մեր համառոտակի ակնարկը՝ պետք է ասել, որ ինչպես հայտնի է, դեռևս մահմեղականության տարածման առաջին դարերից մասսում կղերականությունը թատրոնի դեմ մղել է ուժգին պայքար: Հետագա դարերում այդ պայքարին զուգընթաց ժողովրդին հսկամի հավատքի հետ կապելու համար հողկորականությունը թատերականացրել է կրոնական պատերազմներից մի շարք էպիզոդներ:

Կրոնական թատերական արարողություններից «Թաազիան» աստիճանաբար կապվել է աշխարհիկ կյանքին և սկսած XVI դարից լայն տարածում է գտել իրանում: «Թաազիաներին» զուգահեռ պարսկական թատրոնի պատմության մեջ աշքի է ընկնում նաև առիկնիկային թատրոնը իր կենցաղային բովանդակությամբ:

Սկսած XIX դարի վերջից իրանի հասարակական կյանքում առաջ են գալիս հոգևոր կյանքի նոր պահանջներ, որի հետևանքով կարևորություն է ստանում թատրոնի և հանդիսատեսի հարաբերության խնդիրը: «Թաազիաները» մեկընդմիշտ պոկվելով կրոնական ընդհանուր շղթայից, որպես սոցիալական ախտերի դեմ ուղղված պայքարի գենք, վերածվում են ազգային պրոֆեսիոնալ թատերախաղերի: Առաջադեմ թատրոնը հնարավորություն է ստեղծում նաև թատերագիտական մտքի առաջացման համար՝ պահանջելով զարկ տալ ոեալիզմին, ազգային ինքնուրույն, կենցաղային ու սոցիալական դրամատուրգիային, և բեմական լեզվի մշակմանը:

Իրանի առաջադեմ նոր թատրոնը, իր գործունեության 60 դժվարին տարիների ընթացքում, մեծ դեր է կատարել ազատագրական ու սոցիալական պայքարի, ժողովրդի գեղագիտական դաստիարակության և անցյալի պատմության ուսուցման բնագավառում:

Քաղաքական որոշակի այդ ծրագրով պետք է բացատրել տեսական այն հալածանքը, որին ենթարկել է իրանի բոնապետական իշխանությունը նորաստեղծ պարսկական թատրոնը:

Սակայն, որքան ուժեղ է ձնշումը, այնքան մեծանում է հակագությունը: Արգելված թատերախմբերի փոխարեն ստեղծվել են նորերը: Գուցե փոխվել է խաղացանկը, բայց չի փոխվել ոգին: Թատերական գործիչները օգտագործել են հնարավոր ամեն միշոց: Երբ արգելվել է սոցիալական կամ քաղաքական նշանակություն ունեցող պիեսների ցուցադրումը, բեմ են հանվել ուրիշ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը արտահայտող պիեսներ: Նման ներկայացումները սուր քննադատության են ենթարկել պալատական վեր-

Յախավին, շահագործող դասակարգին, անշել պահելով պայքարի
ոգին ժողովրդի մեջ,

Г. О. МОССЕЯН

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ПЕРСИДСКОГО ТЕАТРА

Резюме

Известно, что с первых веков распространения ислама в Иране местное мусульманское духовенство заняло непримиримую позицию в отношении театра.

В последующие века, наряду с борьбой против театра, духовенство с целью привлечения народа к религии «театрализировало» несколько траурных эпизодов из истории религиозных войн.

Религиозно-театральные церемонии (таазия) постоянно связывались со светской жизнью и начиная с 16 века получили широкое распространение в Иране.

Наряду с таазия в истории персидского театра своей бытовой тематикой отличался также кукольный театр (хейме шаббази).

В конце XIX века в общественной жизни Ирана появляются новые духовные запросы, складываются новые отношения между зрителем и театром.

Навсегда отрывившись от религиозной тематики, таазия постепенно превращается в национально-театральное представление.

Новый прогрессивный театр Ирана создает благоприятные условия для развития передовой театроведческой мысли.

Возникают реалистические тенденции в литературе. Все более ощущается необходимость в создании национальной драматургии и в усовершенствовании сценической речи.

Л. Г. ШЕХОЯН

САТИРИЧЕСКИЕ ГАЗЕТНЫЕ ЖАНРЫ В ПЕРСИДСКОЙ
ПРЕССЕ НАЧАЛА ВЕКА И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ
РАЗВИТИЯ ПРОЗЫ НОВОГО ТИПА

С конца XIX и особенно в первом десятилетии нынешнего века в Иране происходили значительные общественно-политические сдвиги. Пробудившаяся от «восточной неподвижности» страна в этот короткий срок пережила несколько антиимпериалистических бунтов, буржуазно-демократическую революцию 1905—1907 гг. и бурную волну народно-освободительных движений.

В этот период общественно-политического подъема в жизни страны широкое развитие получила передовая периодическая пресса (по приблизительным данным в период 1905—1911 гг. в стране издавалось 200 газет и журналов)¹, которая превратилась в мощное средство стимулирования активности народных масс, трибуны идейной борьбы. Эта трибуна использовалась передовыми представителями иранской общественности для распространения революционных идей, для борьбы за демократические свободы, против иностранного закабаления, всего того, что тормозило прогресс страны.

Естественно, что от этой решающей судьбу народа борьбы не могли остаться в стороне литераторы. Но бурное развитие событий требовало таких литературных форм, которые позволяли бы молниеносно откликаться на события. Назрела необходимость не только призывать к борьбе против указанных выше явлений, но и показать их обусловленность, соче-

¹ И. С. Брагинский, Д. С. Комиссаров, Персидская литература, М., 1964, стр. 100.

тать художественное осмысление происходящего с документальностью и публицистичностью, с общедоступными выразительными средствами.

Нужны были мобильные, оперативные жанры прозы. И эти условия в персидской литературе вызывают к жизни полубеллетристические-полупублицистические прозаические формы газетного характера—фельетон, очерк, памфлет.

Развитие малых газетных эпических форм на соответствующих этапах—исторически закономерное явление почти во всех литературах.

Так, реалистический очерк (жанровые особенности которого вобрали в себя фельетон и памфлет) широкое развитие получил во Франции в период революционных событий 1830—1848 гг., в России в 60—70-е годы, во время подъема национально-освободительного движения и т. д.¹.

Аналогичную картину мы видим и в иранской действительности.

В 1905—1911 гг. на страницах персидских газет «Суре Эсрафил», «Иране ноу», «Тиатр», «Нахид», «Чантейе па берахне», «Кяшкул», «Тоуфиг», «Насиме шемал» и др. большое развитие получают разные сатирические жанры газетного характера². Так, в газете «Тиатр», выходящей два раза в неделю (издавалась в 1908—1910 гг., ред. Мирза Реза хан Тебатебаи), публиковались сатирические драматические сценки.

В них подвергались острой критике отдельные стороны жизни монархического Ирана. В народе, особенно среди иранских крестьян, большой популярностью и любовью пользовались сатирические страницы газеты «Чантейе па берахне» («Сумка бояка»), написанные простым, народным языком³.

В эпоху первого конституционного периода широко про-

¹ Т. Якимович, Французский реалистический очерк 1830—1848 гг., М., 1963, стр. 7.

² Р. Галунов, «Художественная литература и фольклор Ирана», журн. «Литературный критик», 1935, № 8, стр. 198—200.

³ К. Чайкин, Очерк новейшей персидской литературы, М., 1928, стр. 40—42, 48—50.

славился сатирический отдел еженедельника «Суре Эсрафил», «Чаранд паранд» («Всякая всячина»), руководимый именитым сатириком Али Акбаром Деххода (Дахоу).

Своими фельетонами, памфлетами и сатирическими зарисовками Деххода откликался на наиболее злободневные, наболевшие вопросы иранской действительности, бичевал произвол и корыстолюбие представителей власти, безделье и паразитизм депутатов меджлиса, их примиренческое отношение к политике шахского двора, отсталость народных масс, бесправное положение иранской женщины, тупость и стяжательство духовенства.

Темы эти в произведениях Деххода всегда связывались с конкретными событиями дня. Отдел «Чаранд паранд» можно назвать сатирической хроникой первого конституционного периода.

Как отмечает исследовательница еженедельника В. Кляшторина «...в его творчестве (т. е. Деххода—Л. Ш.) необычайная быстрая отклика на текущие явления общественной жизни, острая злободневность соединяются с подлинной, оригинальной художественностью»¹.

Как удавалось Деххода-фельетонисту соединить такие качества? Ведь указанные темы впервые осваивались в персидской литературе средствами малых форм.

Для фельетонов Деххода выбирает то форму путевых заметок (см. фельетоны, напечатанные в № 1, 7, 8 еженедельника), то календаря (№ 26 и 27), то писем читателей, где разнообразные стороны иранской действительности предстают в восприятии простых, наивных людей.

Задача освоения разнообразных, многочисленных тем средствами малых форм осложнялась тем, что каждая из них требовала исмедленного отклика, освещения. Из множества животрепещущих проблем какой дать предпочтение? Деххода решает эту задачу путем умелого использования жанровых возможностей фельетона. Для них он выбирает

¹ В. Кляшторина, Из истории персидской политической сатиры периода революции 1905—1911 гг. (журнал «Суре Эсрафил») дисс., М., 1955, стр. 142.

такие ассоциативные темы, которые удачно сочетаются с несколькими другими темами. Это позволяло автору в рамках одного фельетона сразу откликнуться на несколько злободневных проблем современности. Например, так построен фельетон, напечатанный в первом номере еженедельника. Деххода предлагает своим читателям хороший способ избавления от дурной привычки курения теръяка: «Постепенно уменьшая количество употребляемого теръяка, доходят до ничтожных доз, после чего больному бывает легко совсем отказаться от этой губительной привычки»¹.

В доказательство того, что способ этот совсем безвреден для здоровья, Деххода заявляет, что им пользовались «великие мужи Ирана». Заботясь о бедном народе, у которого не было средств для покупки муки или пшеничного хлеба, они постепенно научили его без вреда для здоровья есть хлеб, испеченный из смеси «ста манов пшеницы и ста манов горчака, одного мана чернухи, опилок, соломы, люцерны и песка»².

Этот же метод помог сыну муждехида Хадж Шейха Хади, без особых неприятностей для больных, сократить их число в благотворительной больнице отца и освободить средства для студентов медресе.

Так, Деххода с помощью умело подобранных ассоциативного зачина одновременно затрагивает две другие злободневно-важные темы: разоблачает гнусное, бесчеловечное отношение властей к народу, которые в своих корыстных целях пренебрегают здоровьем народа, раскрывает истинную сущность благотворительности духовенства.

Примечательна и другая особенность фельетонов Деххода. Обычно в этом жанре ассоциативная тема играет второстепенную роль, служит лишь средством ввода в произведение основной темы и не получает самостоятельного развития. Деххода часто для вводной темы выбирает такой вопрос, который сам по себе весьма значителен. Таким образом, с

¹ Али Акбар Деххода, Чаранд о паранд, Тегеран, 1962, стр. 3—5.

² Там же.

одной стороны, расширяются тематические рамки произведения, с другой—обе части фельетона получаются содержательно насыщенными. Таким принципом написан, например, фельетон, опубликованный в 22-м номере «Суре Эсрафила». В ассоциативной теме, осуждая паразитизм, реакционные действия депутатов меджлиса, Деххода плавно, без тени искусственности, используя игру слов вакил (депутат и адвокат), переходит к основной теме—к критике представителей правосудия Ирана, к защите попранных человеческих прав иранской женщины.

Деххода часто прибегал к форме писем, авторских корреспонденций. Это давало возможность разные стороны действительности представить в видении простодушного, наивного читателя, что в свою очередь способствовало раскрытию явлений изнутри.

Кроме того, он понимал, что мнения, высказанные от имени редакции или автора-фельетониста, звучали бы навязчиво—что само по себе убийственно для искусства комического.

Читаем один из таких фельетонов (в шестом номере еженедельника). В нем разоблачается стяжательство и корыстолюбие духовенства, их невежество. Делает автор это устами своего мнимого корреспондента, наивного иранца Азади хан Керенди. Последний просит газетчика помочь ему разобраться в том, что такое вера, и рассказывает такие случаи. Владелец вакха, присвоив доверенные ему деньги, уезжает, дочь старьевщика увозят силой для богача Айнод-Довле, замужнюю женщину крадут из дома мужа, шейх присваивает отданые ему на хранение деньги—народ возмущенно восклицает: «Пропала вера!» Простак Керенди в недоумении: все это пропавшее и есть вера?

Так, под предлогом высмеивания наивности, невежества простого иранца Деххода разоблачает истинное лицо многих представителей духовенства.

В фельетонах Деххода нашли широкий отклик многие злободневные вопросы внутриполитического положения страны в начале века. Для обращения к таким щекотливым темам Деххода часто пользовался приемом литературной мас-

ки: он то принимает личину беспристрастного рассказчика, то хорошо осведомленного, но вполне лояльного гражданина.

Беспристрастный, лояльно-одобряющий тон, которым выступает условный автор, одновременно и усиливает острый сатирический эффект переданного материала.

В этом отношении мастерством исполнения привлекает фельетон, напечатанный в 33-м номере «Суре Эсрафила». Условный автор берется опровергать слухи о намерении правительства разгромить меджлис и арестовать депутатов-конституционалистов. По нему, это лишь предлог, под которым правительство хочет скрыть свои истинные намерения: завоевать земли Англии и России. Изобразив правительство страны, которая договором 1907 г. была разделена на сферы влияния между Англией и Россией и претендует захватить их земли, Деххода создает едкую карикатуру на него.

Деххода часто обращался и к жанру памфleta. Но в нем он редко пользовался портретной формой, больше давая предпочтение приему ассоциативного зачина, что не только делало эти произведения многотемными, но и усиливало их сатирически-художественное звучание.

В этом отношении показателен его памфлёт «Манийе баян» («Разъяснение смысла»). Широко распространена в Иране следующая поговорка: «Аман аз ан дуге Лейли, мастанш кям буд, абаши-хейли» («Упаси бог от пахтани Лейли, много в ней воды, мало молока»). Для иллюстрации значения этой поговорки Деххода один за другим приводит примеры из жизни. В них и содержится весь сатирически-разоблачительный материал фельетона. Перед читателем встает военный министр Ирана того времени Амир Бахадур Джанг. На заседании меджлиса он ретиво клянется «перед аллахом» в его поддержку, а чуть погодя он же тайком ведет переговоры с членами караула об «уничтожении его основ».

«Глазами, полными слез», о своей готовности жертвовать жизнью ради народа заявляет его величество генерал-губернатор Ирана. И жертва приносится. По его же приказу в Кермане расстреливают 12 человек. Примеры следуют один за другим. Так, применяя свой излюбленный метод сопоставления контрастов, Деххода лаконично, без каких-либо ком-

ментариев разоблачает гнусную демагогию государственных деятелей Ирана, их антинародную реакционную политику.

Фельетоны и памфлеты Деххода почти всегда строятся с помощью ассоциативной темы. Органическая внутренняя связь ассоциативного зачина с основной темой часто придает его фельетонам сюжетно развитый вид.

Деххода редко обращается к описанию явления или события: они у него чаще изображаются с помощью воплощающих их образов. Однако последние не индивидуализируются, остаются типажами, что в основном объясняется возможностями фельетонного жанра.

Характерным для фельетонов Деххода приемом обобщения является сопоставление однородных, типичных явлений, а также образы-маски, которыми автор пользовался особенно умело и часто.

Вышерассмотренные разоблачительно-сатирические традиции «Суре Эсрафил» после закрытия еженедельника успешно продолжала газета «Иране ноу», издававшаяся в 1909—1911 годах¹.

На первом году издания ее редактором был Сейед Махмуд Шебестари Азербайджани, а начиная с 1910 г.—Махмуд Эмин Расул-заде Бадкубеи (Бакинец)². В газете часто выступал также основатель партии «эдалат» (впоследствии ставшей основой для коммунистической партии Ирана) Хейдар Хан Амуоглы. За разоблачительные нападки на правительство, за критику его продажной деятельности газета часто подвергалась преследованиям, закрывалась. Издавалась под названиями «Иране новин» и «Рахбаре Иране ноу». После переворота в 1911 г. газета перестала существовать, а ее редактор Расул-заде Бадкубеи по требованию царской

¹ Сатирические жанры в газете «Иране ноу» нами рассматриваются более обстоятельно, ввиду того, что они до сих пор не были предметом специального исследования.

² Эмин Расул-заде во время Гилянской революции был председателем революционного комитета социал-демократов. О нем подробные сведения даются в книге محمد صدر هاشمی، تاریخ جراید و مجلات ایران، جلد اول، اصفهان، ۱۳۹۷/۱۹۴۸، ص ۲۶۸.

миссии был выслан из Ирана. Этот решительный шаг миссии был не случайным. Особенно резко критиковала газета пропагандисты царских властей в Иране. Автором большинства таких критических статей был М. Бадкубен (см. номера 9, 10, 21 декабря за 1909 г.). Газета отличалась антиимпериалистическими настроениями.

Одним из основных звеньев защиты независимости страны газета считала сохранение и развитие национального языка, обучение подрастающего поколения на родном языке. Поэтому газета поддерживала борьбу учащихся Дарольфуна против обучения на французском языке. Она опубликовала несколько сообщений об этих выступлениях, а в декабре 1909 г. поместила статью доктора Хайдара Мирзы «Государственные школы и национальный язык», где автор обосновывал необходимость проведения учебы в национальных школах на персидском языке¹. В другой статье с подписью «Ниш» доказывалось, что принятие французского языка как официального мешает развитию отечественной торговли и вообще деятельности национальных учреждений. Автор статьи с горечью констатировал: «Мы не имеем своего официального языка»².

Газета страстно и беспощадно разоблачала разногласия внутри конституционного правительства, доказывала, что их обусловливают личные выгоды и снобизм государственных деятелей. Последних газета характеризовала как внутренних врагов страны³.

Значительна роль газеты «Иране ноу» и в литературной жизни страны в этот период. С газетой связаны первые литературные шаги известного борца и поэта иранской революции Абулгасема Лахути. В одном из декабрьских номеров 1909 г. он печатает стихотворение «Клич народа» («Фаряде меллат»), второго февраля 1910 г. «Колыбельную матерей» («Лай-лайе мадаран»), позже—«Патриоты, родина в опасности!» («Ватан хахан, ватан дар хатар аст»).

¹ «Иране ноу», 1909, № 87.

² Там же, № 99.

³ «Иране ноу», 1909 г. 29 декабря, статья «Наши внутренние враги» («شمنان داخلی ما»).

На страницах газеты с стихотворениями выступали поэты Халил Муса и прославленный Али Акбар-хан Деххода. Халил Муса в своей поэме «Ныне время верности» («Хал хенгаме вафаст») призывал патриотические силы Ирана сплотиться в борьбе за независимость родины¹.

10 февраля 1910 г. «Иране ноу» опубликовала стихотворение А. Деххода «Завещание» («Васият-намэ»), посвященное памяти зверски казненного редактора газеты «Суре Эсрафил» Мирза Джахангир Хана. В взволнованном стихотворении (с редифом «(عذاب)» — «вспомни»), который усиливает боевое звучание стиха) поэт призывал к мести за погибших патриотов, новыми самоотверженными подвигами увековечить их память.

Кроме оригинальных литературных произведений, на страницах газеты появлялись и переводы произведений европейских писателей.

Так, в 1909 году в газете печатался роман В. Гюго «Девяносто третий», под названием «Королевство Луи XVI, или смятение во Франции» (переводчик Мирза Багер Хан Тебризи), стихотворения Ф. Шиллера (прозой).

В сатирическом отделе «Асман-рисман» печатались переводы басен И. Крылова — с пояснительными заметками о жанре басни («Концерт зверей», «Лебедь, рак да щука» и др.).

Кроме переводов крупных зарубежных поэтов и писателей, газета время от времени публиковала статьи о знаменных деятелях европейской литературы. Так, в связи с 100-летием смерти Ф. Шиллера печатается статья о великом поэте и драматурге Германии. В статье автор (неизвестный) пытается показать общечеловеческое значение творчества «пламенного поэта и литератора», подчеркивая, что лучшие, передовые идеи Ф. Шиллера могут «сплотить все народы»².

Но литературное значение газеты этим не ограничивалось. Весьма значительны фельетоны и памфлеты, напечатанные в газете и посвященные злободневным проблемам времени. Авторами этих произведений были редактор Расул-

¹ «Иране ноу», 1910, № 160.

² Там же, 1909, № 89.

заде Бадкубей и сотрудник газеты М. Голам-Реза (подписывались псевдонимами «Ниш»—«Жало», «Телефончи»—«Телефонист» и «Явесарай»—«Ябедник», а часто и своими именами).

Фельетоны и памфлеты периодически публиковались под рубрикой «асман-рисман», иногда «чаранд-паранд». Немногочисленны эти произведения, однако в них читатель находит отклик на все наиболее важные вопросы общественно-политической жизни Ирана второго конституционного периода: разногласия в меджлисе и продажная политика шахских советников, пороки деятельности министерств и городского управления, неполадки системы образования и др.

В конце 1909—начале 1910 года в демократических кругах Ирана вызвала большое возмущение соглашательская политика меджлиса и государственного аппарата, деятельность которых открывала дорогу для происков реакционных сил, была на руку иностранным государствам.

Эти настроения общественности и нашли отклик в фельетоне М. Расул-заде «Агазе шекаят» («Начало жалоб»). В нем М. Расул-заде высмеивает закулисный характер деятельности меджлиса. Построен фельетон не по принятой для жанра композиции—ассоциативным зачином, а в виде сопоставленных сатирических сценок, что придает ему форму сатирического очерка. Здесь одновременно автор высмеивает и безделье депутатов меджлиса.

Уже три месяца как заседают они и в течение этого времени только и сделали, что «утвердили перевод внутреннего устава и ежемесячный план учредительного совета»¹.

«И вот открытое заседание меджлиса. За кулисами решены все вопросы и заседание походит на скучное представление, где актеры подготовили заранее роли свои и на сцене выступают предопределенным порядком, чего не хватает—это только суфлера, что принято на сценах театра»².

А в зале заседания от скуки засыпают зрители, да и не только зрители, а возможно и депутаты.

¹ «Иране ноу», 1910 г., № 101, стр. 3.

² Там же.

И в карикатурном свете представив открытие заседания меджлиса, автор протестует против закулисных махинаций в нем, где горстка депутатов втайне от общественности вершит судьбой народа.

В газете публиковалось сообщение о появлении звезды-кометы. Расул-заде и использовал этот факт для художественного зачина фельетона («Васият-намэ»—«Завещание»). Автор принимает здесь личину суеверного мусульманина (тем самым высмеивает и широко царившую в Иране суеверность).

Нет, он не верит утверждениям ученых, будто комета, стремительно продвигающаяся в сторону Ирана, не сулит никакого бедствия. Он хочет на всякий случай составить свое завещание, ведь мусульманину не положено умереть без него.

В пунктах завещания, где автор якобы указывает, как не следует поступать иранцам, уцелевшим после бедствия при вновь организованном государстве, критикуются те пороки и недостатки, которые укоренились в общественной жизни страны.

Аллегорическая форма завещания позволяет автору открыто говорить о проявлениях общественного зла и не наводить на себя тени нелояльности. Каких ошибок осторегает Расул-заде иранцев при создании нового иранского государства?

«Если в новом государстве, которое будет организовано, основа устареет и появится необходимость революции, и приступите к организации национального государства, впустите в действие (новый) политический строй, и возникнут разногласия в главных вопросах; никогда им не давайте личный характер и в критике, и в борьбе друг против друга не теряйте здравый рассудок и не попадайте под влияние, не то, подобно нам, встретитесь с «этедалистами» и другими».

Как видно, здесь автор явно намекает на распри и разногласия в меджлисе второго созыва (1909 г.) между фракциями «этедалион» (умеренных) и демократов (крайних)¹.

В таком же духе автор разоблачает продажность, взя-

¹ «Иран», Справочник, М., 1957, стр. 285.

точничество служителей шахского двора и интриги при выборе в меджлис (пункты 6, 8), нажим на передовую прессу со стороны правительства (пункт 7), проделки некоторых реакционных деятелей, проникших в конституционное государство (пункт 11) и пр.

Но в этом фельетоне Расул-заде сатирические интонации очень скучны. Они стущевываются, превращаясь в назидание. Видимо, этому способствует и характер материала. От слишком резко отрицательного отношения к рассмотренным вопросам смех как бы застывает на устах автора, и фельетон получает выраженный памфлетный характер.

Именно этим и объясняется тот факт, что как Расул-заде, так и Голам-реза обращаются к жанру памфлета в тех случаях, когда порицаемые явления по своему характеру возбуждают настроение гневного возмущения.

В 1909 г. в Дарольфонуне, в самом большом тогдашнем учебном заведении Ирана, происходили большие волнения, которые находили прямую поддержку широкой общественности. Студенчество требовало проведения учебы на персидском языке. Их подхватили работники почты и купцы, с требованием персидский язык сделать одним из официальных языков системы связи и таможен. Однако они не добились своего. Газета «Иране ноу» выступила с горячей поддержкой их. Кроме статей, в ней была напечатана резкая обвиняющая статья Расул-заде «Ма зебане расми надарим» («Мы не имеем официального языка») и памфлет Голам-реза «Омурате мамлакяте ма ва бохарихайе отагчайе ман» («Дела нашей страны и печи моей комнаты»)¹.

В памфлете автор образно раскрывает всю порочность системы образования в Иране (только рассматривая систему обучения в высшем учебном заведении в Дарольфонуне).

Автору как-то пришлось в зимнюю стужу мерзнуть около роскошно сделанного каминя, последний не имел дымохода. И вот система обучения в Дарольфонуне напоминает ему этот камин. В нем с виду сделано все для образцовой учебы, но от этой учебы столько же толку, сколько от ками-

¹ «Иране ноу», № 79 и № 99.

на... без дымохода. И сравнение оказывается уместным. Огромные средства, которые «бедный народ Ирана» уделяет на содержание этого учреждения, тратятся фактически зря. Зря потому, что проводимая на французском языке учеба не позволяет учащимся извлечь достаточно глубокие знания. Переводы уроков делаются небрежно и недостаточно полно, учащиеся даже не имеют право сдать экзамены на своем родном языке.

Однако, указав на устарелость данной системы учебы, Голам-реза в памфлете не выступает с требованиями каких-либо коренных изменений. Он только поддерживает предложения учащихся провести некоторые, только незначительные реформы (французские тексты заранее передать переводчикам, разрешить сдачу экзаменов на персидском языке и т. д.).

Более того, Голам-реза даже не говорит о том, какие пагубные, далеко идущие последствия может иметь такая система учебы для развития национальной культуры и науки (что сделают впоследствии новеллисты С. Нафиси и М. Джамал-заде в рассказах «Франкоман» и «Сладкозвучный фарс»).

Но Голам-реза не доводит памфлет до логического конца. Обличительный дух сводится почти на нет, когда автор выражает надежду, что министерство образования не допустит, чтобы школа Дарольфонун превратилась в наследственный титул одной семьи или частной сферы¹. Но насколько иллюзорна эта надежда автора, показывают его же фельетоны, где он разоблачает корыстные принципы деятельности министерств.

Инертность, безразличие к судьбе народа и страны охватили не только меджлис, но и весь государственный аппарат страны. Народом управляют люди, которым собственная выгода, даже сытый желудок, дороже родины (сатирический очерк Голам-реза «Отаге энтезар я меджлисе мошаверейе пеки аз возаратханехайе ма», «Зал ожидания, или совещательное собрание в одном из наших министерств»)².

¹ «Иране ноу», 1910 г., № 79, стр. 1.

² Там же. 1909 г., № 80, стр. 3, подпись «Телефончи».

Каждый день в приемной министерства можно встретить чинных и важных господ. Это люди, высокое положение и чин которых заверены «государственными бумагами и документами и закреплены многочисленными подписями». Приходят они сюда с целью получить посты в министерствах, обмениваются привычными приветствиями и... отправляются обедать. А после обеда начинается их беседа, которую они громко именуют «совещательным собранием».

Именно в их беседе и заключается сатирическая загвоздка зарисовки. Будущие правители долго и скрупулезно обсуждают съеденные блюда. Но вот один из беседующих извещает: «Русские перешли границу». И люди, живо и подробно обсуждавшие поданную еду, услышав о вторжении иностранных войск в свою страну, с ленивым безразличием бросают... «Нет, не намного продвинулись, дальше Казвина не продвинулись, уйдут, нам-то что?»¹.

Сатирический эффект, получаемый от расхождения логично-психологически ожидаемого с результатом,— полный. Автор еще больше усиливает его, изобразив дальнейшую беседу высокочтимых господ. Узнав о нависшей над родиной опасности, они тут же, как ни в чем не бывало, заговаривают о наступлении холодов, о дороговизне топлива и о прочих своих повседневных мелких заботах. Осуждая мелочность, внутреннее нищенство, безразличие правителей к судьбе народа, Голам-реза с горечью отмечает, что именно эти качества определяют их деятельность.

Нет, не безразличны государственные деятели к судьбам народа. Они делают попытки облегчить их участь, доказательство тому—их реформы («Реформхайе тазе»—«Новые реформы»).

В редакции газеты раздается телефонный звонок. Звонящий хочет передать весть, за которую, как он говорит, «если, по слову поэта, все мы отдадим душу,— стоит»; оказывается, отменено право бесплатного обеда в министерствах.

Корреспондент радуется, что «в доходе народа прибавилась новая сумма». Но тут же его радость омрачается

¹ «Иране ноу», 1909 г., № 80, стр. 3.

сомнением, что этот доход, «выходя из желудка части народа, войдет ли в карман другой части населения?». И то, что действительно средства эти не станут достоянием народа, показывает логика изображаемых в фельетоне других реформ.

Звонящий сообщает: «Члены городского управления после долгих обсуждений и длительного, глубокого и широкого взвешивания вопроса в конце концов сочли целесообразным вначале, перед тем как решать вопросы улиц, приступить к более важному вопросу, потому что до дождей и грязи еще далеко».

И опять карикатура. Сообщая о скрупулезном обсуждении, толках, автор настраивает читателя на ожидание чего-то большого, важного и в результате сообщает о решении городского управления «стереть хвост гербового льва»¹. Острый сатирический эффект таким образом обеспечен.

Новая реформа, выставленная в карикатурном виде, находит читателя на мысль, что такова суть всех реформ, предпринятых в государственном аппарате, и они вряд ли дойдут до назначения.

В газете «Иране ноу» появлялись также сатирические зарисовки из жизни иранской столицы. В них Расул-заде и Голам-реза высмеивали деятельность городского управления Тегерана, показывали грязь, темноту и неблагоустроенность столицы. Но такое мелкотемье не характерно для сатирических жанров в газете «Иране ноу». Основным пафосом как для журнальных статей, так и фельетонов, сатирических зарисовок оставалось резкое разоблачение деятельности государственного аппарата, шахского двора и меджлиса.

Что характерно для этих произведений? Прежде всего, бросается в глаза одна особенность фельетонов и сатирических зарисовок Голам-реза и Расул-заде: часто изображаемые явления у них не находят художественно-образного воплощения. Для полного раскрытия своих идей авторы больше прибегали к публицистично-голым высказываниям, что придает их произведениям статейно-очерковый характер. Этому

¹ «Иране ноу», 1910 г., № 117, стр. 3.

способствует и язык авторов, который, несмотря на простоту, носит выраженный газетный характер.

Появление газетных жанров, обогатив и разнообразив формы прозы, подготовило почву для развития жанра новеллы, рассказа.

Произведениями этими делается первый шаг в нервичном освоении новой актуальной тематики.

Написанные на простом языке, они сыграли значительную роль в демократизации, упрощении языка. В этом отношении большое значение имело творчество Али Акбара Деххода, который первый удачно применил богатые средства народной, разговорной речи, поговорки и пословицы.

Так зарождалась сатирическая жилка, которая, развиваясь, впоследствии стала определяющей лицо персидской новеллы, короткого рассказа.

1. Հ. ՃԵԿՈՑԱՆ

ԼՐԱԳՐԱՅԻՆ ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԺԱՆՐԵՐԸ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՏԻՊԻ ԱՐՁԱԿԻ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա մ փ ռ փ ո ւ յ

Հոդվածի նպատակն է ցույց տալ դարսակգրին պարսկական մամուլում լայն զարգացում ստացած երգիծական ժանրերի նշանակությունը նոր տիպի պարսկական արձակի համար:

Այդ նպատակով վերլուծվում են տասական թվականներին «Սուրբ Էսրաֆի» և «Իրանի նոու» պարբերականներում հայտնի երգիծաբան Ալի-Աքբար Դեհխոդայի, Մ. Ռասուլ-զադեի ու Մ. Ղոլամ Ռեզայի ֆելիստոնները, պամֆլետներն ու երգիծական ակնարկները:

Դրանց ընդհանուր և լեզվա-ոճական քննության հիման վրա ցույց են տրվում Հիշյալ Հեղինակների (մասնավորապես Ա. Դեհխոդայի)՝ պարսից գրականության լեզուն խրթնաբանությունից ձերբագատելու, այն ժողովրդի խոսակցական, կենդանի լեզվին մոտեցնելու, նոր գրելաձևեր կիրառելու ձգտումը, երևութ, որն անշուշտ հողէր նախապատրաստում պարսից նոր տիպի արձակի սկզբնավորման համար:

Բ. Ա. ԶՈՒԳԱՍՏՅԱՆ

Հ Ա. Յ - Պ Ա. Ր Ս Կ Ա. Կ Ա. Ն Ք

1. Սահմանադրության մեջ

Խճի՞ղ են պետք պոկված վարդերն այս զառամ,
Վեցրու մի բերք «Գոլխորանից» անբառամ,
Հինգ կամ վեց օր կապրի վարզը նազիվնազ,
«Գոլխորանը» մինչդեռ կապրի նանապազ:

Հիրավի ճիշտ է կանխատեսել Շիրաղի անմահ բանաստեղծ
Սահմանին իր ստեղծաղործության ապագան, Դարեր են անցել նրա
այս տողերը գրվելուց ի վեր, բայց «Երջանկության և տիրության
բանաստեղծի», ինչպես բնորոշել է նրան իսահակյանը, երգերը շեն
թոշնել և այսօր էլ շնչում են թարմությամբ, գերում իրենց անմի-
ջականությամբ, վարակում խոր մարդասիրությամբ ու ժողովրդայ-
նությամբ և հաճախ դարմաշնում բանաստեղծի հակասական կեն-
սափիլիսոփայությամբ:

Եելին Մոսլեհեղդին Սահման եղել է այն պարսիկ գրողներից,
որոնց ստեղծագործությունները անցել են ողջ միջնադարով, են-
թարկվել ժամանակների քննությանը և հասել մեղ՝ պահպանելով
իրենց բույրն ու կենսահաստատ գեղեցկությունը:

Հայ միջնադարյան դրականությունը, որը սերտ կապեր ու
շփումներ է ունեցել հեռու ու մոտ շատ դրականությունների հետ,
կարող էր արգյուք անհաղորդ մնալ Սահմանի քանքարին, ժողո-
վըրդական մեծ հմայք ունեցող նրա երկերին:

Հալտնի է, որ հայ-իրանական-պարսկական գրական փոխհա-
րաբերությունների մի նոր փուլ սկսվում է հայ տաղերգության
սկզբնավորումով, հարաբերություններ, որոնք մեր բանաստեղծու-
թյան մեջ իրենց ուրուց դրսեղորումն ունեցան Մերձավոր արևելքում
ու Միջին Ասիայում տարածված պարսկական բանաստեղծության
լեզվա-արտահայտչական հնարանքների անկաշկանդ օգտագործու-

մով: Թայց մեր տաղերգուները հականե հանվանե ո՞ր պարսիկ դրողների հետ են առնչվել, նրանց հետաքրքրության ու ծանոթության սահմանները ինչպիսի՞ք են եղել.—այսուղ արդեն փաստերը շափազանց ժլատ են:

Սապէիի հետ հայ գրականության ժամանության վաղ շրջանը մինչև վերջին ժամանակներս համարվում էր *XIX* դարի կեսը, բայց Գեորգ Դակիր Պալատացու (*1737—1812*) պարսկերեն-հայերեն բառարանի քննությունը երևան բերեց նրա թարգմանությունները պարսիկ դասական գրողներից, այդ թվում նաև Սահմանից, որոնք պետք է կատարված լինեն *1795—1800* թվականներին¹:

Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերը նոր տվյալներ են ընձեռում Սապէիի հետ մեր գրականության առնշությունները ավելի վազ ժամանակներ տանելու համար: Այդպիսի արժեքավոր ձեռագրերից է № 5954 մատյանը, որ նախապես տաղարան է եղել և հետագայում զանազան բովանդակությամբ հավելումներ կրել: Այս նյութերից կարելի է ենթադրել, որ ձեռագրերը պատկանելիս է եղել ինչ-որ գործարար մի մարդու, թերևս վաճառականի, որը տաղարանի դատարկ էջերում գրանցել է իրեն անհրաժեշտ որոշ տեղեկություններ, անգամ առանձին քաղվածք 1776 թ. սեպտեմբերի 17-ի «Իռլանդու կազէթից»: Մի այլ հիշատակագրություն պատկանում է 1774 թվականին (էջ 127-ը): Հավելումների այս բաժնում հայատառ պարսկերենով կան բազմաթիվ ժողովրդական ասույթներ, աղոթքներ ու փառքեր, ինչպես նաև մի քանի քառյակներ ու բեյթեր:

№ 5954 ձեռագրի էջ 112-ում «Պարսից պէյթեր, առակն է պարսերէն» մակագրության ներքո բերված է հետևյալ քառյակը և նրա գրաբար թարգմանությունը:

Զի զամ տիւար հիւմմաթիրա,
Քի պաշաթ շին թու փիւզթիպան.
Զի պաք էզ մէվճի պէհրանրա,
Քի պաշաթ նույի քիւզթիպան:

Զի՞նչ հոգ ունին աշակերտք քո,
Մինչ ունին զքեզ զգաստ դէտ.
Զի՞նչ արասցեն ալիք ծովու,
Մինչ ունին զքեզ նաւապետ:

1. ՏԵ՛՛ Բ. լ. Զ ո ւ գ ա ս զ յ ա ն, Հայ-իրանական դրական առնշություններ, Երևան, 1963, էջ 199—200:

Այս քառյակը քաղված է Սաադիի «Գոլեսթանի» հայտնի նախերգանքից, որի պարսկական բնագիրն ըստ 1348/1929—30 թթ. բնուինյան հրատարակության հետևյալն է.

چه غم دیوار امت را که باشد چون تو پشتیبان
چه باک از موج بحر آنرا که دارد نوح کشتیبان¹

Բառացի թարգմանությունը.

Ինչ Հոգ ունի պարիսպը հավատի,
Երբ կա քեզ պիս պաշտպան.
Ինչ զախ [ունի] ծովի ալիքից այն [մարգը],
Որ ունի նոյի [պիս] նավապետ²:

¹ Ա. Մ. 1348. Հյուն, կլիստան, կլիստին, Սաադի, Գոլեսթան, Բնուին, 1348/1929—30, էջ 8).

«Գոլեսթանի» որոշ տարրերակներում այս տողերը բացակայում են: Հավանաբար սրանով պիտի բացատրել 1958 թ. հայերեն թարգմանության մեջ այս տողնի պահանջված է:

Հետաքրիր է նշել, որ Աստվածաշնչից եկող նոյ նահապետի նավապետ լինելու հանդամնեց Կոստանդին Երղնակացու մոտ հետևյալ գեղեցիկ անդրադան է ունեցել:

Հովիւ շունինք տեսող ու մենք ենք մոլորեալ ոչխար,
Շատ զայլք են յարձակել ի վերայ մեր խիստ անհամար,
Պիտեր մեղ նաւապետ մարգ կենդանի՝ զերդ նոյ արդար,
Որ մեղ տապան գործէր, ծովու լինէր եզր ու վըճար....

Կ ո ս տ ա ն գ ի ն օ ր զ ն կ ա ց ի, Տաղեր, աշխատասիրությամբ Ա. Սրապյանի,
Երևան, 1962, էջ 201:

2 Սաադիի «Գոլեսթանի» անվանի հայ թարգմանիշներից Հ. Թիրյաքյանը այս տողերը հետևյալ կերպ է թարգմանում:

«Ինչ Հոգ ազգի մապատին երբ դու ամուր
պայտպան կաս իր կըշտին,
Կամ ինչ երկուող կա անգունդեն
երբ նոյ ինքն է վարող քաշտին»:

(Սաադի, Կոլեստան, թարգմ. Հ. Թիրյաքյան, Նյու-Յորք, 1920, էջ 8):
Հիւ մաթ 0 մաթ — տամաթ թառը մի շարք իմաստներ ունի, այդ թվում՝
ժողովուրդ, ազգ, հավատ, աղանդ, հետևորդներ: Սաադին իր քառյակում գովեր-
գում է Մոհամմեդ մարդարեին, ուստի և միշնադարյան հայ թարգմանիշը նախ-

հնչպես տեսնում ենք միշնադարյան թարգմանությունը բնագրից այնքան էլ չի հեռացել; Անհամաձայնությունները մի դեպքում գալիս են միևնույն բառի տարրեր առումների օգտագործումից, մյուս դեպքում թերևս բխում են թարգմանչի միտումից՝ քառյակի իմաստը բանաստեղծորեն ճիշտ վերարտադրել:

Այստեղ, սակայն, մեղ համար կարևոր ոչ թե թարգմանության հարազատության հարցն է, այլ քառյակի թարգմանության առկայությունը հիշյալ մատյանում, որի ժամանակը ձեռագրում հիշատակված 1776 թվականից շուտ լինել չի կարող:

Իսկ ո՞վ է եղել թարգմանիչը:

№ 5954 ձեռագրի էջ 112-ում, որտեղ ընդօրինակված է քառյակը, կա հետևյալ հիշատակագրությունը. «Քութուր անուանեալ Պետրոս վարդապետի շարադրեալ քարոզգրին թղթահամար 198»¹:

Արդյոք որևէ կապ կա այս հիշատակագրության և քառյակի միշն: Առայժմ գծվար է որդաշակի պատասխան տալ, Հայտնի է միշն, որ Պետրոս Քյութուր անունով կրոնական մի գործիչ է եղել XVIII դարի առաջին կեսին և 1748—1749 թթ. կաթողիկոսական գահի վրա է եղել (հավանաբար ոչ օրինական կարգով): Նա սպանվել է Զահուկի մի վանքում ավազակների հարձակման ժամանակ 1750 թվականին²: Գրականության մեջ հիշատակվում է նաև Պետրոս վարդապետ Քութուր անվանվող մի տաղասաց, որ ապրել է նորից XVIII դարում և ամենայն հավանականությամբ նույն Պետրոս Քյութուրն է:

Քառյակի թարգմանչի անձնավորության բացահայտման համար ուշադրության արժանի է պարսկերեն քառյակի հայկական տառադարձությունը, որը հիշեցնում է արևմտահայ պարսկադետների արտասանությունը՝ ավելի մոտ օսմանյան թուրքերենի հնչյունական համակարգին: Այսպես, քառյակում պարսկերենի ձայնեղները բառասկրում խլացված են. օրինակ՝ բ(ա) > պ, դ(շ) > տ, ջ (շ) >

ընտրում է բառի աշակերտներ (իմա՞ հետեւրդներ) առումը՝ գուրսնետելով դիան նախադաս տիւար — պատ բարը Հ. Թիրլաքլանը տողը մի քիչ ավելի բառացի է թարգմանում՝ տազգի մը պատին, որով քառյակի իմաստը որոշ շափով մթագնվում է: Կարծում ենք, որ տիւար հիւմմաթիրա արտահայտությունը «հավատի պարիսպա թարգմանելով՝ ավելի հարազատ ենք մնում բնագրին, որտեղ Սաագին ի գեմս իր մարդարեի՝ ակնարկում է մահմեդական աշխարհի անսասանությունը»:

¹ Մաշտոցյան մատենադարանում պահվող Պետրոս Քյութուրի Քարոզագրում .ոչ միայն այս քառյակը չկա, այլև չկա որևէ տաղ կամ ոտանավոր:

²Տե՛ս Հ. Ա ճառա և ն, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, էջ 259:

ն (պաշար, սիւար, մէվե), իսկ ձայնավորներից ա-ն տառադարձված
է, ա, օ-ն՝ ի և օ-ն՝ ի։ Քառյակին հաջորդող մատյանի մյուս էջերում
դժնվող հայատառ պարսկերեն մյուս նյութերը տառադարձված են
ավելի հարազատորեն՝ պահպանելով պարսկական ժողովրդական
արտասանության հնչյունները, ինչպես՝ բ (ւ) > բ, գ (շ) > գ,

գ (Շ) > գ(բըմունի, դասաւ, սագ):

Քառյակի մեջ կիրառված կուռ տառադարձությունն ու նրա հա-
յերեն բանաստեղծական գեղեցիկ վերարտադրությունը ենթադրել է
տալիս արևմտահայ բանաստեղծ-թարգմանիւ, մի գուցե հենց ինքը
Պետրոս Քյություրը, որը այնթապցի էր և երկար տարիներ Պոլսում
և Հեղև էր կաթողիկոսական նվիրակ:

Արդ, եթե ենթադրելու լինենք, որ Պետրոս Քյություրն է կատա-
րել թարգմանությունը, ապա քառյակի թարգմանության ժամանա-
կը պետք է դնել նրա մահվան թվականից (1750) առաջ:

* * *

Սաադիի «Գոլկսթանի» հետ հայ գրականության ավելի վաղ մի-
ծանոթության մասին վերջերս մատնացույց է արել բանասեր Միհր-
դատ Թիրյաքյանը¹: Հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության 300-ամ-
յակին նվիրված «Սիրոնի» հատուկ թվում Թիրյաքյանը ուշադրու-
թյուն է դարձրել Զուկաս Դպիր Վանանդեցու «Գանձ շափոյ» գրքի
1699 թ. հրատարակության հիշատակարանի մասը կազմող հայա-
տառ պարսկերեն մի երկատողի (բեյթի) վրա: Երկատողը, ինչպես
հշտորեն նշել է Մ. Թիրյաքյանը քաղված է Սաադիի «Գոլկսթանից»,
և մեջ է բերված հետևյալ տառադարձությամբ:

Օմր բարֆ ասթ՝ վա աֆթաբ թամուզ
Անդաքի մանդ՝ վա խօզա զուահ հանուղ²:

Պարսկերեն բնադրում երկատողը այս տեսքն ունի~

عمر برفست و آفتاتب تجوز
اندکی ماذده خواجه غره هنوز³

Մ. Թիրյաքյանը հետևյալ կերպ է ընթերցում և թարգմանում.

1 Տես Մ. Թիրյաքյան, Հիշատակարանի մը հայատառ պարսկերեն ոտա-
նավորը, «Սիրոն», 1966, հավիս, էջ 356:

2 «Գանձ շափոյ» կըոռյ՝ թուոյ և զրամից բոլոր աշխարհիւ, Ամստերդամ, 1699,
էջ 80:

3 Ա ա դ ի, Գոլկսթան, Բենկին, էջ 13:

Օմր բարֆ ասթ օ աֆթարը թամուզ
Անդաքի մանդ օ խաչէ զըրրահ հանուզ:

Կյանքը ձյուն է հուկիսի արկին տակ.
Շատ քիշ մնաց աղան (տերը) դեռ անհոդ է:

Հարդելի բանասերի այս հետաքրքիր դիտումը մեզ թելաղրեց
պրատելու Ղուկաս Դպիր Վանանդեցու Երևանում առկա նաև մյուս
հրատարակությունները և պարզվեց, որ հայ տպագրության ալդ
երախտավորի անմիջական մասնակցությամբ Ամստերդամում թո-
մա Վանանդեցու տպարանից լույս տեսած երկու գրքում ևս հայա-
տառ պարսկերենով քաղվածքներ կան Սաադիի նույն երկից: Այս-
պես, «Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ տարերաբանութիւն»
(1702 թ.) գրքի 71-րդ էջում տպագրված է հայատառ պարսկերենով
«Գոլեսթանի» Ներածության առաջին իսկ բառերին հաջորդող հե-
տևյալ հատվածը:

Հար նաֆասի, քի ֆրու միրօվադ՝ մօմմադ հեաթ աստ, վա շուն
բար միայեադ, մօֆառահ դաթ:
Փաս դար հար նըաֆասի դու նըամաթ մօվշուդ աստ, վա բար
հար նըամաթի շուքրի վաշուր:
Բերենք «Գոլեսթանի» պարսկերեն բնագրի համապատասխան
հատվածն ու նրա բառացի թարգմանությունը:

هرنفسي که فرو میروه ممد حیا نست وچون بر می آید مفرج ذات
پس در هر نفسي دوینعمت موجود نست وبرهه نعمتی شکري واجب²

Ցուրաքանչյուր շունչը, որ ներս է գնում, երկարացնում է կյան-
քը, և երբ դուրս է գալիս զվարթացնում է էությունը:
Հետևաբար յուրաքանչյուր շնչում երկու բարիք կա, և յուրա-
քանչյուր բարիքի համար մի փառաքանություն է անհրաժեշտ:

Մյուս գիրքը, որ նույնպես հայատառ պարսկերեն հատված
ունի, «Յոգնագիմի աստուածաբանական, բարոլական և քաղաքա-
կան իրողութեանց սահմանք» երկասիրությունն է (1704 թ.): Այս

1 «Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ տարերաբանութիւն...» Յօրինեալ ի
Մատթէոսէ և Ղուկասէ յապիրատ Վանանդեան դպրաց, Ամստերդամ, 1702, էջ
71:

2 Ս ա ս դ ի, Գոլեսթան, Բեռլին, էջ 7:

գրքի 47-րդ էջից մինչև 58-րդ էջը տպագրված է Ղուկաս Վանանդեցու թարգմանած Արիստոտելի «Յաղագս առաքինութեանց և շարութեանց» երկը, որից անմիշապես հետո բերված է «Գոլեսթանի» ներածության այն քառյակը, որտեղ բանաստեղծը պատկերավոր կերպով իր երկի հավերժությունն է կանխատեսում, քառյակ, որը սույն հոդվածի համար բնաբան ենք ընտրել.

Բը շի քար այեաղթ զըգիկ Թըարաղի,
Աղ գիւլըստան ման բըբօր վարաղի,
Գիւ հըամին փէնզ ոռու վա շէշ բաշէդ
Վը ին գուլըսթան հըամիշա խօշ բաշէդ:

Ահա և քառյակի պարսկերեն բնագիրը և բառացի հայերեն թարգմանությունը.

بچه کار آیدت زگل طبقی از گلستان من ببر ورقی
گل همین پنجروز وشش باشد و دن گلستان همیشه خوش باشد

Ի՞նչիդ է պետք վարդի մի թերթը,
Պոկիր մի թերթ իմ «Գոլեսթանից».
Վարդը այս հինգ վեց օրը [կապրի]
[իսկ] այս «Գոլեսթանը» հավերժ հաճելի կլինի:

Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ Թոմա Վանանդեցու Ամստերդամի տպարանում լույս տեսած մի շարք գրքերի դատարկ էջերում կամ բաց մնացած մասերում զետեղված են բանաստեղծություններ, սաղմոսներ կամ հայատառ պարսկերեն խոհախրատական ասույթներ: Այսպես, Թոմա Գեմբացու «Յաղագս համահետևմանն Քրիստոսի...» (Ամստերդամ, 1696) գրքում առաջին և երկրորդ, երկրորդ և երրորդ գրքերի միջև եղած դատարկ էջերում տպագրված են Գրիգոր Նարեկացուց հատվածներ (էջ 92, 139—140) այսպիսի ծանոթագրությամբ՝ «Այսքանս. ղի մի տեղի ինչ մնայցէ պարապա» (էջ 92): Նույն այս սկզբունքով էլ վերը հիշված երեք գրքերում տպագրված են «Գոլեսթանի» հատվածները, որոնք հայերեն շեն թարգմանված: Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս այդ գրքերի հիմնական ընթերցողների այնպիսի շրջանակ, որ մայրենի լեղվին զուգահեռ իմացել է նաև պարսկերեն:

Ինչ վերաբերում է պարսկերեն այս հատվածների հայկական տառադամանը, ապա պետք է ասել, որ աննշան բացառությամբ

1 Սա դի, Գոլեսթան, էջ 16:

այն ճիշտ է կատարված. մի իրողություն, որ վկայում է Ղուկաս Վանդեցու պարսկերենի իմացության բարձր մակարդակը:

Միջնադարյան հայկական բանաստեղծության մեջ առատորեն սկզբան պարսկական բառային փոխառությունները հաճախ են հիշեցնում պարսկագիր հեղինակների: Այս տվյալների հիման վրա, սակայն, երբեք էլ հնարավոր չէ պնդել, թե մեր այս կամ այն տաղերգիւն, բանաստեղծը որոշակիորեն առնչվել է այսինչ պարսիկ հեղինակին, նրա այնինչ երկին, թառային փոխառություններից ավելի նպաստավոր են ոճական փոխառությունները, որոնք մերթ ընդ մերթ մատնանշում, հասցեագրում են որոշակի գրողների:

Նման արժեքավոր ոճական հասցեագրումներից է «Պատմութիւն Ֆարման մանկան» միջնադարյան պոեմի մի ամբողջ տողը: Հայտնի է, որ այս պոեմում այնքան շատ փոխառյալ բառեր կան, որ եվրոպական որոշ հայագետների (է. Պրուդոն, Սեն Մարտեն, Ֆր. Մակ-լեր) հիմք են տվել ենթադրելու, թե պոեմը թարգմանված է պարսկերենից¹: Մի ենթադրություն, որը կասկածի տակ են առել կամ ժխտել են Ա. Չոպանյանը, Մ. Պոտույանը, Մ. Աբելյանը և պոեմի քննական բնագիրը կազմող Շ. Նաղարյանը²:

Պոեմի մեջ հետաքրքրող տողը հետեւյալն է.

Ասէ... Քարամ տեսէք և լութվ ու յատապ...
(քարգմ. Ասում է.—Վեհանձնությունը տեսէք և շնորհն
ու բարեկրթությունը...):

Այս արտահայտությունը որոշակիորեն պատկանում է Սաադիին. վերցված է նրա «Դուեսթանի» ներածությունից, որտեղ բանաստեղծը «ամենաբարձրյալին» ուղղած իր փառաբանության մեջ ասում է.

كرم بين ولطف خداوندگار

Քարամ բին օ լոթֆե խոդավանդգար...
(քարգմ. Քարամ տես և լութվը աստուծո...
կամ՝ Վեհանձնությունը տես և շնորհը աստուծո):

¹ Տե՛ս «Անահիտ», 1904, № 3, էջ 63.

² Տե՛ս անգ: «Բազմավեպ», 1807, № 4, էջ 189—190; Մ. Աբելյան, Հայոց հեն գրականության պատմություն, Հ. Բ., էջ XII: «Պատմութիւն Ֆարման մանկան». Հրատ. պատրաստեց Շ. Նաղարյանը, 1957, էջ 15—23:

Ինչպես տեսնում ենք, Ֆարման մանկան պատմության տողի և «Գոլեսթանի» տողի տարրերությունը միայն մի բառի մեջ է. Սատղի մոտ աստված է գովերգվում, իսկ հայ հեղինակը նույն խոսքերով իր հերոսուհու դովքն է հյուսում։ Հայկական բնագրում տողի վերջին յատապ բառը հանդի ու բարեհնչունության համար հարմարեցված է հաջորդ տողերի ավթապ, տար խապ, շաբըրլապ բառերին։

Թերևս ևնթագրովի, որ տողը փոխառյալ է ժողովրդական բառ ու բանից: Այս ենթագրությունը ընդունելի չէ, որովհետև այդ արտահայտությունը ժողովրդական մտածողության պարզությունն ու անմիջականությունը չունի, իսկ շարահյուսությունը միանգամայն հեռու է ժողովրդական անպաճույզ ձևերից. անգամ հայերեն թարգմանությունից էլ երևում է անհատական ստեղծագործության կնիքը, հատկապես նրա վերամբարձությունը, որը բնորոշ է «Փոյթսթանի» այս Ներածությանը: Խնդրո առարկա տողը Սաադիի մոտ բերված է հետեւյալ բերթում:

گرمه بین و لطف خداوندگار
گنه بنده کرده است و اوش، مس، ار

Քարամ բին օլոթֆե խողավանդգար

Գոնահ բանդե քարդե ասթ օ ու շարմսար.

(Թարգմ. Վեհանձնությունը տես և շնորհը աստուծու)

Մեղքը ստրուկս է կատարել և նա է ամոթահար):

«Պատմութիւն Ֆարման մանկան պոեմի այս արժեքավոր տողը մեզ իրավունք է տալիս հայ գրականության ծանոթությունը Շիրաղի անմահ երգի հետ երեք հարյուրամյակով ետ տանել և դնել 15-րդ դարի սկզբները, մի ժամանակաշրջան, երբ հավանաբար ստեղծվել է Ֆարման մանկան պատմությունը»:

Վերը թվարկված փաստերը ինքնին հայ-պարսկական գրական առնչությունների հենքի մի փոքրիկ հատվածն են կազմում, սակայն նպաստում են բացահայտելու հայ գրականության մեջ պարսկականի թափանցման ոլորտները և, մասնավորապես, հայ հեղինակների համար Սաադիի երկերի հոգեհարազատության աստիճանը, որի հետևանքով և նրա բառ ու բանը բնականորեն մուտք է գործել մեր դրականության մեջ:

2. Երկատող Զալալ Էդ-Դին Ռումիից

Պարսից դասական գրողներից միջնադարում հայերեն թարգմանված հազվագյուտ նմուշներից է Զալալ Էդ-Դին Ռումիի (1207—1272) մի երկատողը, որը պահպանված է Մաշտոցյան մատենադարանի № 6146 ձեռագրում, ժամանակ՝ 1700 թ.։

Երկատողը այս մատյանում հայատառ պարսկերենով ու գրաբար թարգմանությամբ բերված է ի հաստատումն աստվածային արարքների անքննելիության ու զարմանահրաշության. այսպես՝

«Հազար քաշթի բա եկ դարիայ չի աճէպ աստ
Ռ[հազար] դարիայ բայ եկ քաշթի աճէպ ան աստ.

Լուծումն՝

Ռ[հազար] նաւ ի Ա [մէկ] ծով ինչ զարմանք է.
Ռ[հազար] ծով ի Ա [մէկ] նաւ զարմանք և հիանալի է:

Լուծումն՝

Թէ աստուած զարարածս տանի շէ զարմանք»¹:

Այս երկատողը Ռումիի հետեւյալ քառյակի երկրորդ երկատողի, մի տարբերակն է։ Քառյակը երկու անգամ օգտագործված գտանք 1901—1902 թ. Թեհրանում լրւյս տեսած «Մասնավիրում»։

کشتی وجود مود دانی عجیبست
افتاده بچاه مرد بینا عجیبست
کشتی که بدریا بودان نیست عجب
دریک کشتی هزار دریا عجیبست²

Քաշթի վշուդ մարդե դանա ազար ասթ.
Օֆթադե բեշահ մարդե բինա ազար ասթ.
Քաշթի քե բեդարիա բովադ ան նիսթ ազար,
Դար եք քաշթի հեզար դարիա ազար ասթ:

¹ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. 6146, էջ 48—ա.

² مثنوی معنوی مولانا جلال الدین محمد بلخی (رومی) باهفت كتاب ² نفیس (دیگر، بتصحیح و مقتذنة وهمت محمد رمضانی، 1319، قهران، ۱۶ ۳، ص ۲) (Զալալ Էդ-Դին Մոհամմեդ Բալիի Ռումի, Մասնավի մասնավի և յոթ այլ ընտիր երկեր, աշխատասիրությամբ Մոհամմադ Ռամազանիի, Թեհրան, 1319/1901—02, էջ 3 և 14):

Թառացի թարգմանությունը.

Իմաստուն մարդու ներկայությունը նավի մեջ զարմանալի է.

Հորի մեջ տեսունակ մարդու ընկնելը զարմանալի է.

Նավը, որ ժողի վրա լինի, զարմանալի չէ,

Մեկ նավում հազար ժող լինելն է զարմանալի:

Ինչպես տեսնում ենք, միշնադարյան հայերեն թարգմանության
մեջ հարազատորեն վերարտադրված է երկատողի բառացի իմաս-
տը, որի անորոշությունն ու խորհրդավորությունն էլ պետք է եղել
թարգմանչին, մինչդեռ իրականում Ծովական է, որ սուֆի բանաստեղծ է,
բառախաղով վերջին տողում տվել է ծովի սուֆիական նշանակու-
թյունը, այն է՝ աստվածային էակ իմաստով:

Հայատառ պարսկերեն այս և Ծովմիից վերը բերված քառյակի
երկատողերի մեջ կան փոքրիկ տարբերություններ. Հայկական տար-
բերակը առաջին տողում մեկ նավի փոխարեն նազար նավ է դնում,
իսկ երկրորդ տողում կա բառերի ետևառաջություն. Հայկական
տարբերակում մեջ բառը օգտագործված է բա (Ա) արխաիկ պարս-
կերեն ձևով, մինչդեռ Ծովմիից մեր բերած տարբերակում կիրառված
է ավելի ուշ ժամանակների դար (ՋՁ) ձևով: Այս հանգամանքը
խորհել է տալիս, որ հայ թարգմանչին հայտնի է եղել Ծովմիի քառ-
յակի մի ավելի հնագույն տարբերակ, որից և նա թարգմանել է:

Երկատողի հայ թարգմանչի ինքնությունը առայժմ մեզ
հայտնի չէ. պարսկերենի հայկական տառագարձումից հաստատո-
րեն միայն կարելի է ասել, որ նա եղել է Արևելյան Հայաստանից.

Այս երկատողը Զալալ Էդ-Դին Ծովմիից առայժմ մեզ հայտնի
առաջին հայերեն թարգմանությունն է:

Б. Л. ЧУКАСЗЯН

ARMENO-PERSIACA

Резюме

В истории армяно-персидских литературных связей особое место принадлежит Саади. До последнего времени считалось, что знакомство армянской литературы с творчеством великого певца Шираза началось с последних десятилетий XVIII века. Тщательное изучение армянских руко-

писей Матенадарана им. М. Маштоца и старопечатных армянских книг выявило новые данные, по которым знакомство армянской литературы с Саади можно отнести к XV веку. В данной статье приведены эти новые факты.

Во второй части статьи публикуется вариант одного двустишия Джалал эд-Дина Руми, сохранившийся в армянской рукописи 1700 года.

О. А. АРЗУМАНЯН

О ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ЧАСТИЦАХ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Исследователи персидского языка в своих учебниках и грамматиках обычно ограничиваются описанием вопросительных частиц *لی* «ли» и *مکر* «разве» как формальных средств выражения вопроса и почти не рассматривают их дополнительное модальное и эмоциональное значение¹.

В настоящей статье на материале современной персидской художественной литературы делается попытка выяснить дополнительное модальное значение и различные оттенки эмоций вопросительных частиц.

Как известно, частица *لی* «ли» в современном персид-

¹ عبد الرحيم همايون فرج، «ستور جامع زبان فارسی»، هفت جلد در بیک مجلد، تهران ۱۳۴۸

И. К. Овчинникова, Учебник персидского языка, М., 1966; А. К. Арендс, Краткий синтаксис персидского языка, М.—Л., 1941, J. T. Platts and G. S. A. Ranking, A Grammar of the Persian language, Oxford, 1911; O. C. Philpot, Higher Persian Grammar, Calcutta, 1919; G. Lazard, Grammaire du persan contemporain, Paris, 1957; H. Jensen, Neopersische Grammatik mit Berücksichtigung der historischen Entwicklung, Heidelberg, 1931; E. M. N. Hawker, Written and Spoken Persian, A. K. S. Lambton, Persian Grammar, Cambridge, 1953; Elwell-Sutton, Colloquial persian, London, 1946; W. Hinz, Persisch 1, 2 Auflage, Berlin, 1955, и др.

ском литературном языке является показателем вопросительности. Интересно по этому поводу высказывание известного иранского писателя М. Джемал-заде, которому частица **ابا** «ли» представляется как бы эквивалентом вопросительного знака. М. Джемал-заде говорит, что во всех случаях он вместо европейского вопросительного знака (?) употреблял и употребляет частицу **ابا** «ли»¹.

Эта частица стоит в начале предложения и относится ко всему предложению в целом и как бы имеет общевопросительный характер. Поэтому **ابا** «ли» не является средством выделения слова, к которому относится вопрос. В персидском языке для этой цели как интонационное средство используется логическое ударение. С помощью логического ударения в предложениях с частицей **ابا** «ли» (при одном и том же лексическом составе и грамматической структуре) можно выделить любой член предложения и получить разные оттенки значения.

ایاشماشا هنا مه را خوانده‌اید؟
«Читали ли вы Шах-наме?» с ударением на **خوانده‌اید**?
«читали?» вопрос будет относиться к сказуемому. Говорящего интересует вопрос, читал ли его собеседник Шахнаме или нет.

В другом контексте с соответствующим ударением на слове **شما** «вы?», вопрос уже будет относиться к подлежащему. Здесь говорящий хочет узнать, сам ли собеседник читал книгу, или кто-либо другой.

Наконец, в третьем контексте ударением может выделяться **شاهنا** «Шах-наме?» — дополнение, вопрос, относящийся к данной книге или к какой-либо другой.

В зависимости от контекста в ряде случаев предложения с частицей **ابا** «ли» могут выражать не только вопрос, но и

¹ احمد آرام، نظر آزمائی . نقطه تداری (قسمت دوم) داهمندی،
کتاب، شماره اول، ۱۳۴۰

некоторые дополнительные модальные значения—сомнения, предположения, отрицания и т. д.

Например, в следующем предложении выражено сомнение говорящего по поводу высказанной им мысли в вопросе.
در هر صورت مستویت مهمی بخوبی ماسه، نباید در چنین روزی آنها را بحال خودشان پنگداریم. برای شمینه ته خیال وکالت بسرم رده.
آیا در خورشان منه ؟ نه.

«Во всяком случае, на нас лежит большая ответственность. В такой день мы их не должны так оставлять. Поэтому и пришла мне на ум мысль стать депутатом. Достойно ли это моего положения? Нет». (صادق هدایت، حاجی آقا).

Часто в предложениях с частицей آیا «ли», когда глагол стоит в отрицательной форме, вопрос содержит дополнительное значение неуверенного предположения¹. Говорящий в этом случае предполагает получить положительный ответ. آیا اوراندیدی ؟ جواب داد چرا . «Не видел ли ты его? Он ответил: почему же нет» (محمد مسعود، اسرارشنب).

Вопросительные предложения с частицей آیا «ли», кроме того, могут выражать не только неуверенное предположение. В отдельных контекстах они употребляются для выражения достаточно твердого убеждения, в противоположность тому, что спрашивается в вопросе. Этим данные предложения сближаются с риторическим вопросом, выражающим отрицательное суждение, с особой эмоциональной окраской². Отрицательное значение становится более четким, если мы рассматриваем вопросительное предложение не в изолированном виде, а во всей ситуации.

¹ Следует отметить, что отрицательная форма глагола в предложениях с частицей آیا выражает не только неуверенное предположение или отрицание какого-либо факта вообще, а в определенном контексте придает вопросительному предложению более вежливую форму вопроса. Например گل علی—ادیاب یامن کاری ندارید ؟ «Голь-Али—господин, у Вас ко мне нет дела?».

² См. И. С. Попов, Суждение и предложение, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», Учпедгиз, М., 1950, стр. 22.

Ситуация вопроса: между женой и мужем идет разговор. Жена просит мужа устроить на работу соседа, который живет в тяжелых условиях. Муж отвечает.

بکسی چه که سرتا سرزمستان رایبع خانه خوابیده است؟ آیامن مسئول زندگی او هم هست؟ از این گذشته مگر نرفت بعلاقباشی معرفیش کردم تاروی چهار خوار گندم برای او بوجاری کند؟

«Кому какое дело, что он всю зиму спит дома? За его жизнь я что ли отвечаю? Кроме того, разве я не познакомил его с торговцем сена, чтобы он просеивал бы его четыре харвара пшеницы в день?» (Мухаммад Афгани, Шохра Аху Хан).

Подчеркнутое предложение не является вопросом, оно в сущности выражает суждение من مسئول زندگی او بیست من «я не отвечаю за его жизнь».

Одной из особенностей вопросительных предложений в персидском языке является то, что в их составе вместе с вопросительными словами (местоимениями, наречиями) одновременно могут находиться и вопросительные частицы ایا «ли» и مکر «разве»¹.

Приведем несколько предложений с вопросительными словами и частицей ایا «ли», «разве».

— آیا شما پچه وسیله‌تا اینجا آمدید؟
— با ماشین عربی الله خان.

«На чем же вы добрались сюда?

— На машине Азиз-ола-хана.
مهمنتاز همه حرفی بود که امروز خسرو درباره فروغ گفته بود.
آیا مقصودش چه بوده است؟

Важнее всего было то, что сегодня Хосров сказал о Форуге. Что же он имел в виду?».

¹ См. Jensen, Neopersische Grammatik mit Berücksichtigung der historischen Entwicklung, Heidelberg, 1931, S. 253; G. Lazard, Grammaire du Persan contemporain, Paris, 1957, p. 205.

ئىشىتم و از اينجا و آنجا صحبت كىرىدىم اما حواسىم بىش نىد
آست. آبا چكار بامن دارد؟

«Я сел, и мы начали говорить о разных вещах, но мое
внимание было устремлено на мать. А какое дело у нее ко
мне?». (جواد فاضل، خطرناڭ).

Примеры показывают, что предложения с вопроситель-
ными словами и частицей ابا «ли» используются как в диа-
логах, так и для передачи «внутренней речи», т. е. когда го-
ворящий не имеет собеседника и вопрос направлен к само-
му себе, что является своеобразной формой размышления.
Эти предложения более распространены в литературном
языке, чем в разговорной речи.

Как отмечалось, предложения с частицей ابا «ли», кро-
ме вопроса, могут содержать и различные модальные оттен-
ки уверенности, предположения, сомнения и т. д. Однако пред-
ложения с вопросительными словами и частицей ابا «ли», по
нашим материалам, кроме оформления вопроса, могут выра-
жать лишь значения отрицательного суждения. Причем ко-
личество таких примеров весьма ограничено.

مراخوا هند كشت زنده بگور خوا هند كرد. ابا دراين شهر
وسيع و عظيم جه کسى بمن ينه خو اهد داد?
پول دارم جواهردارم ولی اطمینان ندارم.

«Меня убьют, живым закопают в землю. Кто же в этом
огромном городе меня приюпит? Деньги есть, драгоценности
есть, но уверенности нет». (جواد فاضل، نوبىسىنە).

* * *

Если предложение с частицей ابا «ли» может выра-
жать вопрос без дополнительных значений, то о предложе-
ниях с частицей كىر «разве» этого сказать нельзя. Как по-
казывают примеры, эти предложения более характерны для
живой разговорной речи, в них всегда содержатся дополни-
тельные эмоциональные и модальные оттенки значения.

Например, в следующем вопросительном предложении с частицей **مَكَر** «разве» одновременно содержится удивление говорящего по поводу высказывания собеседника.

— ای خدا ایکاش مادرش هم زنده بودو دوباره رویش رامیدید پرسیدم
مگر مادرش از دنیا رفته؟

«О, боже, хотя бы мать была жива и снова увидела бы ее!
Я спросил:—Разве ее мать умерла?»

Вопросительное предложение с частицей **مَكَر** «разве» может выражать и сомнение говорящего относительно высказанной им мысли.

— آخر من وتوسمین جا بدنیا آمدہ ایم.

— مَكَر هر کس هر چا بدنیا آیدباید همین جاهم نمیرد؟

«Ведь мы с тобой здесь родились.

— Разве все должны умереть там же, где родились?»

(سعید نفیسی، آتشهای نهفته)

В ряде случаев вопросительное предложение с частицей **مَكَر** «разве» выражает не только вопрос, но и дополнительное модальное значение возможности. Возможным считается то, что спрашивается в вопросе.

... نمید ام چوا از صبح تا حالا ... دم تنکست.

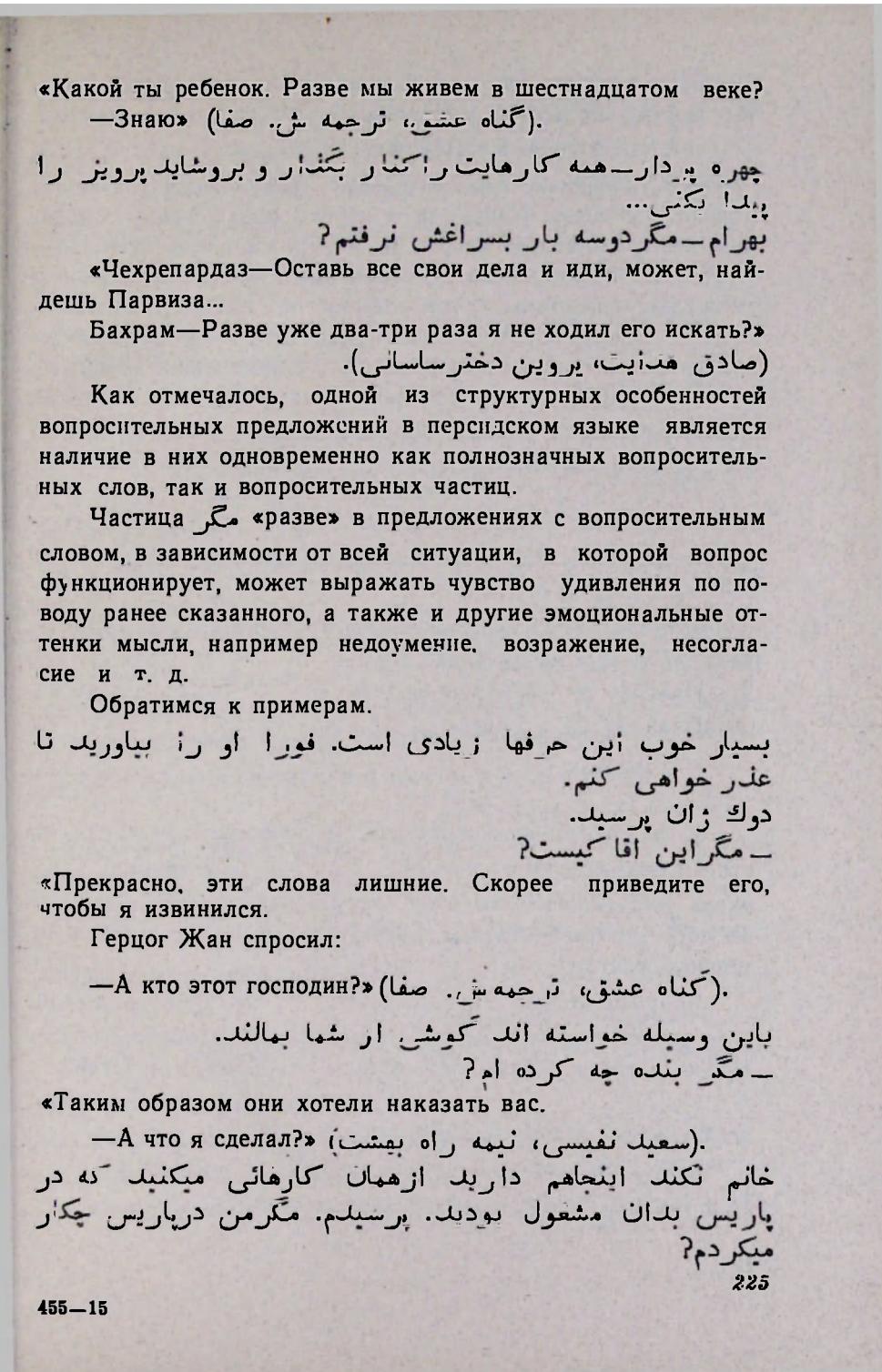
— مَكَر باکسی حرفت شده؟

«... не знаю, отчего с утра... мне грустно.

— Может быть, ты с кем-то спорил?
سعید نفیسی،
نیمدره بجهت.

Иногда вопросительные предложения с частицей «разве» применяются также для выражения уверенного предположения в противоположном действии. Поэтому в определенных контекстах они получают значение риторического вопроса. При этом предложения с отрицательной формой глагола выражают утверждение, а предложения с утвердительной формой вопроса отрицают мысль, заключенную в вопросе.

— جه بجهه ای هستی مَكَر ما در ٿرن شانزدهم زندگی
منکنیم؟
— مید ام.

«Какой ты ребенок. Разве мы живем в шестнадцатом веке?

—Знаю» (گناه عشق، ترجمه ش. صفا).

چهاره پیدار—هه کارهایت را کنار بگذار و برو شاید پرویز را

بینداز.

پهرام—مگر دو سه بار بس راغش نرفتم؟

«Чехрепарда—Оставь все свои дела и иди, может, найдешь Парвиза...

Бахрам—Разве уже два-три раза я не ходил его искать?»

(صادق هنریت، یروین دختر ساسانی).

Как отмечалось, одной из структурных особенностей вопросительных предложений в персидском языке является наличие в них одновременно как полнозначных вопросительных слов, так и вопросительных частиц.

Частица **مگر** «разве» в предложениях с вопросительным словом, в зависимости от всей ситуации, в которой вопрос функционирует, может выражать чувство удивления по поводу ранее сказанного, а также и другие эмоциональные оттенки мысли, например недоумение, возражение, несогласие и т. д.

Обратимся к примерам.

بسیار خوب این حفها زیادی است. فوراً او را بیاورید تا
عذر خواهی کنم.

دوك زان پرسید.

—مگر این آقا کیست؟

«Прекрасно, эти слова лишние. Скорее приведите его, чтобы я извинился.

Герцог Жан спросил:

—А кто этот господин?» (گناه عشق، ترجمه ش. صفا).

پاین وسیله خواسته اند گوشی ار شما بمالند.

—مگر بنده چه کرده ام؟

«Таким образом они хотели наказать вас.

—А что я сделал?» (سعید نفیسی، نیمه راه بیشت).

خانم تکند اینجاهم دارید از همان کارهائی میکنید آده در
پاریس بدان مشغول بودید. پرسیدم. مگر من در پاریس چکار

میکردم؟

225

«Госпожа, не приведи господи, если вы и здесь занимаетесь тем же, что вы делали в Париже.

—А что я делала в Париже?» (بزرگ عنوی، چشایش).

Все указанные вопросительные предложения эмоционально окрашены. Например, в первом предложении говорящий не только задает вопрос, но и выражает свое удивление. Второе же предложение одновременно с вопросом содержит удивление и недоумение говорящего по поводу сказанного. А в последнем вопросительном предложении выражаются дополнительные оттенки возражения и недовольства говорящего.

Среди предложений с вопросительным словом и частицей **مگر** встречаются и такие, которые заключают в себе не вопрос, а скрытую форму отрицательного суждения.

توکهند گانبت چندان بدنبست چرا ارزندگی مابوس شده ای. زندگی باین خوبی **مگر** چه عیب دارد؟ حتمنا چون بیکاری حوصلهات سرفقد.

«У тебя жизнь уж не такая плохая, почему ты в отчаянии? А чем плоха такая жизнь?

Наверно ты выходишь из терпения от того, что не работаешь» (آخوت، پرده های رنگین).

К вопросительным частицам в персидском языке мы относим также слова «**هیچ**» (چی) и «**لي**» (چی **هیچ**) «что» и «как». Утратив свое основное местоименное значение, эти слова могут употребляться в синтаксической функции вопросительных частиц.

Вопросительные предложения с частицей **هیچ** «ли» (всегда с положительной формой глагола) употребляются только в тех случаях, когда вопрос относится к действию.

— هیچ از مادرت خبرداری ؟
«Имеешь ли вести от матери?» (سعید نقیسی، آتشهای نهفته).

В зависимости от контекста и содержания самого вопроса частицу **هیچ** «ли» можно перевести не только как «ли», но

и как «хоть раз» или «вообще», т. е. она может вносить дополнительные оттенки усиления или обобщения. Например:

— هېچ تا بحال بخام والدكتان استىدايى مساڭتىه ايد؟
«Вообще говорили ли вы до сих пор своей матери о моей просьбе?» (Бىزىگ عنى، چىشىمىنلىرى).

— هېچ در قىياغە آن پىير مىر دهاتى دقت كىدە ايد؟
«Хоть раз смотрели вы внимательно в лицо этого старого крестьянина?» (Там же).

توهىچ سىئاما (فتنى)
«Ходила ты хоть раз (вообще) в кино?» (Дېھەن فرسى، روزنە آپى).

Частица **ھېچ** может употребляться и в сочетании с частицей **إيا** «ли». Такое сочетание как бы усиливает вопросительность вопросительного предложения.

— إيا هېچ بىئەمن مىيافتىد؟
«Вспоминаете ли вы обо мне?» (جودا فاضل، دەخىر ھەمسايدە).

Частица **(چى) چى** «что» в основном выражает чувство возмущения, возражения, недовольства и упрека. В вопросительных предложениях она употребляется как самостоятельно, так и в сочетании с частицей **مگر** «разве».

— چى؟ بىرونەد قىرۇز ئابىش كىندى؟
«Что! чтобы пошли раскопали могилу моей жены?» (جودا فاضل، خطىرنىڭ).

— چى! حالابى ادبى ھەم مىيكتى
«Что! ты еще грубишь?» (محمد حجازى، محمود آفارا وكيل كنيد).

حاجى-چى! چى! مگر دیوانە شدە اى?
«Хаджи—Что! разве ты с ума сошел?» (صادق ھدایت، حاجى آقا).

Вопросительные предложения с частицей **چى** обладают большими возможностями для передачи различных оттенков эмоций, чем предложения с частицей **«что»**. При

наличии частицы **چطور** «как» вопросительное предложение приобретает дополнительные эмоциональные оттенки удивления, недоумения, несогласия, возмущения и т. д. Частица **چطور** «как» обычно употребляется отдельно, в сочетании с частицей **مگر** «разве», а также присоединяется к предложениям, имеющим в своем составе частицу **ابا** «ли» и **مکر** «разве».

— چطور شمالكە ئىمى بىتىيد ؟
«بىزىگ علوى ، (فص مرگى).

بساعت روپىشىش بىشارى شىرىتتى اخت .
— چطۇرا! اين ساعت خوابىدە اسىت ؟

«Он взглянул на часы, стоящие па камине:

(محمد افغانى . شەھر آھو
— Как! эти часы остановились?»
خانم).

آبدار باشى—اين ۋەھا ھېچ دەلى مىلت نداواد ...
آشوب چطۇرۇ ئىلەت دخالت نداد ؟ مىلت ھېبى ! مىشۇرۇتە مەرى!

«Абдарбаши—Эти дела не касаются народа?...

اشۇب—Как! народ не принимает участия?

Народ не ставится ни во что! Конституция умерла!»
(محمد حجازى ، زىبا).

مادر—چطۇر مىڭر ، خېرى شىدە ؟
«Мать—(тревожно). А что же, что-то случилось?»
فرسى ، بامها وزىر بامها).

چطۇرا! آياشىما ايرانى هىستىيد ؟
«Как! разве вы иранец?» يىكى «
(سید محمد على جمانزاده ، بودىكى نبود).

چطۇرۇ اين اطاق پەلۈي اطاق من مگر خالى نىست?
«Как! разве эта соседняя комната не свободна?»
(بىزىگ علوى ، تارىخچە اطاق من).

Итак, рассмотренный материал показывает, что в структуру вопросительных предложений могут быть включены различные вопросительные частицы. Частица **ابا** «ли» в

большинстве случаев является лишь показателем вопросительности. Особенностью же вопросительных предложений и частицы **مَكَر** «разве» является то, что они содержат в себе различные оттенки эмоций. Обе частицы выражают ряд сходных дополнительных модальных оттенков значения (сомнение, возможность, предположение), что характерно для предложений с частицей **مَكَر** «разве».

Предложения с частицей **أَيْ** «ли» и **مَكَر** «разве» могут выражать не только вопрос, но и эмоционально окрашенное отрицательное суждение, имеющее лишь внешнюю вопросительную форму.

Предложения с вопросительными словами и частицей **أَيْ** «ли» отличаются от предложений с вопросительным словом и частицей **مَكَر** «разве» тем, что семантический диапазон последних более обширен, они выражают различные оттенки эмоций, значение которых выявляется в контексте.

Утратив свое основное лексическое значение, в качестве вопросительных частиц выступают и такие слова, как **فِي** «ли», **جَطْرُ** «как» и **چَنْ** «что».

0. Ա. ԱՐՁՈՒՄԱՅԻՆ

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ

Ա. Վ Փ Ա Փ Ո Ւ

Պարսկերեն լեզվում հարցում արտահայտող մասնիկներն են **أَيْ-ն** և **مَكَر-ը**, որոնք ունեն և իմաստային ընդհանրություններ:

أَيْ-ն հիմնականում գործածվում է հարցում արտահայտելու համար:

مَكَر-ը հարցական նախադասությանը հաղորդում է լրացուցիչ գգայական վերաբերմունք արտահայտող տարբեր երանգներ (զարմանք, տարակուանք և այլն): Երկու մասնիկներն էլ կարող են նա-

Խաղասությանը տալ իմաստային տարրեր երանդներ (երկրայություն, հավանականություն, ենթադրություն, ժխտում), որոնք սակայն առավել բնորոշ են ՀՅ-ին:

Հարցական բառերով (գերանունով, մակրայով) կազմված նախադասությունները իրենց կազմի մեջ կարող են ունենալ նաև հարցական մասնիկներ։ Հարցական բառով և ՀՅ-ով կապված նախադասությունները իմաստային և զգայական տարրեր երանդներ արտահայտելու տեսակետից շատ ավելի բազմազան են, քան հարցական բառով և ՀՅ-ով կազմված նախադասությունները։

Կորցնելով իրենց նյութական իմաստը, որպես հարցական մասնիկներ են գործածվում նաև ՇԱՀ, և ՀՅ բառերը։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Ա. Բայրության — Իրանում իմպերիալիստական գերմանիայի քաղաքականության հարցի շուրջը 1905—1914 թթ.	5
Հ. Մ. Եղանյան — Մովազարային կալվածատիրության զարգացումը Իրանում XIX դարի երկրորդ կեսին	42
Լ. Գ. Դանիջյան — Շահ-Արքա Ա-ի կրոնական հանդուժողական քաղաքականության հարցի շուրջը	68
Բ. Պ. Բալայան — Իրանի լորերի էթնիկական զարգացման մի քանի առանձնահատկությունները	98
Գ. Բ. Ակոպով — Ժողովուրդների դասարաժանման հիմնական սկզբունքները հին իրանական պատմալիպերդային ավանդության կողմից	117
Հ. Հ. Մարտիրոսյան — Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (գեմոգրաֆիկ տվյալներ)	150
Հ. Հ. Մարտիրոսյան — Էջեր պարսկական թատրոնի պատմությունից	174
Լ. Գ. Շեխօյան — Լրագրային երգիծական ժանրերը զարասկզբի պարսկական մամուզում և նրանց նշանակությունը նոր տիպի արձակի զարգացման համար	191
Բ. Լ. Չուկաչյան — Հայ-Պարսկականը	207
Օ. Ա. Արզմանյան — Հարցական մասնիկները ժամանակակից պարսկերնում	219

СОДЕРЖАНИЕ

В. А. Байбуртян — К вопросу об империалистической политике Германии в Иране в 1905—1914 гг.	5
Г. М. Еганиян — Развитие мулькадарского землевладения в Иране во второй половине XIX века	42
Л. Г. Даниэгян — К вопросу политики религиозной терпимости шаха Аббаса I	68
Б. П. Балаян — Некоторые особенности этнического развития луров Ирана	93
Г. Б. Акопов — Основной принцип классификации народов древненеиранской историко-этнической традицией	117
Ա. Ս. Мартirosyan — Размещение армянского населения в Иране (демографические данные)	150
Գ. Օ. Մовсесян — Страницы из истории персидского театра	174
Լ. Г. Шехоян — Сатирические газетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа	191
Բ. Լ. Чукачяни — Agapeo-Persiaca	207
Օ. А. Арзуманян — О вопросительных частицах в современном персидском языке.	219

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արևելագիտության սեկտորի
գիտական խորհրդի ուղղմամբ

Հրատ. Խմբագիրենիր՝ Ս. Ս. Անաստասյան,
Ժ. Վ. Նալշաջյան
Կազմը՝ Խ. Հ. Խանգառյանի
Տեխ. Խմբագիր՝ Ս. Կ. Զաքարյան
Սրբագրիչներ՝ Լ. Կ. Հարությունյան,
Վ. Բ. Սիմոնյան

ՎՃ 03639, ԽՀԽ 1149, Հրատ. 2980, Պատվեր 455, Տպագանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 28/X 1968 թ., ստորագրված է
տպագրության 19/XII 1969 թ., տպագր. 14,5 մամուլ, Հրատ.
11,96 մամուլ, թուղթ № 1, 60×901/16, Գինը 95 կուգ.:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի
Հրատարակության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24:

